VIII

ИЗДАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

ГОДИШЊИЦА

НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

ГОДИНА I[a]

У БЕОГРАДУ

У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1877

ОДБОРСКЕ ОДЛУКЕ

о

ГОДИШЊИЦИ

31 Јануара 1877 бр. 7

„Председник, у име пододбора, изнесе предлог да се сваке године издаје по једна књига која би се могла звати *Годишњица Николе Чупића*, и у којој би се могла штампати сва годишња радња Одбора, новчано стање задужбине, и још по неколики чланци.

„Одбор прими мисао ову са задовољством, и нареди, да се први састанак сазове, да се утврди за ту књигу програм и друго што треба.“

7 Априла 1877 бр. 1

„У *Годишњици* ће се штампати на првом месту годишњи рад Одбора Чупићеве Задужбине, а у првој књизи *Годишњице* сав рад Одборов од почетка па до 31 Јануара 1877. Поред овог годишњег рада,

штампаће се још у свакој *Годишњици* по неколико чланака.

„Чланци ови треба да буду садржином својом приступни што широј публици. Прегледају се и оцењују у скупној седници, а награђују највише пет дуката од штампана табака. Вазда пак имају првенство чланци о српском народу и животу његову. Преводи се искључују.

„Прву књигу *Годишњице* дужни су написати чланови одбора, ако не би било чланака са стране.

Укупни трошак око *Годишњице* да не буде већи од 100—120 дуката.

„Годишњица, у будуће, пуштаће се у свет у месецу смрти покојникове (Јануару), а чланци за њу могу се предавати Одбору до 1 Септембра сваке године (Допуна од 3 Октобра 1877).

„У првој књизи да се објави овај програм, да се зна какви се чланци примају и како.“

ГДЕ ЈЕ ШТО

ДЕО ПРВИ

ДЕО ДРУГИ

ПОСТАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

I

ЖИВОТ

Никола Чупић родио се у Шапцу, године 1836. Отац му се презивао *Куртовић*, премда није ништа био род познатој фамилији тога презимена у Шапцу. Мати пак његова *Василија* рођена је ћи покојнога војводе *Стојана Чупића*, кога је песма назвала „Змајем од Ноћаја."

Никола је пошао у школу године 1844, у месту својега рођења, и презивао се, у прво време, онако као отац његов. Доцније остави то презиме и узме оно које је носио његов по матери деда, и тако се почне звати и потписивати *Никола Чупић*.

Године 1851, Октобра 8, ступио је, у Београду, у артилериску школу коју је свршио с добрим успехом, и, 6 Новембра 1856, произведен је у чин потпоручика. Године 1859, Новембра 7, постао је поручик, године 1861, Јануара 27, постао је капетан друге, а 4 Септембра 1863, капетан прве класе.

Никола је био човек ком није било ласно наћи у свему једнака другара. Младић црне масти — готово гарав, — светлих црних очију, које обелодањују богати ум који продире скроз оно што разматра; витка стаса, висока раста, био је, за добра здравља свога, жив, окретан, поносит, дичан, а и по што га је болест освојила, остао је ипак тих, миран, не изгубивши много од своје обичне поноситости. Одликовао се ретким даром и врло снажним памћењем, особито у математици и нацртној геометрији. Сваком тешком задатку из тих наука радовао се он као каквој највећој сласти.

Забаве лаке и бесплодне нису му биле никаква драж. Најволео је игру *шах*, за којом је проводио доста времена с вољом и — успехом. При овој забави, често би говорио:

— *Не помаже овде само мицати фигуре; најпре треба памет зрело да размисли, да предвиди последице, па тек онда нешто да учини. У свакој својој фигури ваља сматрати по једнога својега војника, или по један део војске, који не треба неразмишљено гурати напред да гине узалуд.*"

Волео је да јаше; и свакад је држао добре коње, које је гајио, чувао и гледао до највеће нежности.

Док је био здрав, био је издашне руке, особито према сиромасима; а по што се оболестио, постао је штедљивији, и о том је говорио:

— *Боље је приштедити за корист своје отаџбине, ма да се то често и оговара.*"

Врло је радо читао, и у том је могао проводити дуге сате. Најволео је списе после којих остаје њему самом много да размишља, да проналази, да пресуђује. Чак су спиритуализам и материјализам занимали његову

главу, и он их је често упоређивао, и о њима водио разговоре.

Био је частољубив до крајности; готов је био учинити свашта само да очува част своју.

Политику (наравно оваку каква се у нас води) сматрао је као нешто што се не зна у чем је; за то је свакад претпостављао сваки родни рад узалудном бављењу политиком.

Као Србин, мрзио је Турке свом снагом своје осетљиве душе; у тој се мржњи опажало и нешто наследства од деде његовога. Кад би год што ново и лепо од војничке спреме набавио, свакад би говорио:

— *Ово ће требати, кад се пређе у Босну.*

Он је конструисао за пехоту један топ који је остао у пројекту; а склопио је и једна кола с малим углом окретања, где је решио једно питање које је морило многе војничке главе.

Чупић је боловао од суве болести. У почетку се надао да ће бољи својој наћи лека; за то је и путовао у разна места на југу Јевропе. Најпосле, пређе у Африку, и настани се у месту Орану.[1]

Пред полазак у Африку, писао је пријатељу своме у Београду, данашњем ђенералу Кости Протићу, једно писмо, у коме кроз неку суморну шалу вели ово:

— *Мени ни цела Јевропа не може да помогне; за то идем у Африку — дако ми помогне она. Ако и тамо лека не нађем, и ако видим да се мрети мора, похитаћу да се у отаџбину вратим, да тамо кости оставим, и да туђу земљу не гнојим.*"

[1] Приморска варош у Алгирији; главно место Оранске области; има 17.370 душа. Године 1790 и 91 страшно је страдала од земљотреса. Под француску власт дошла је 1831.

У последњем писму из Орана, на неколико дана пре него што ће умрети, вели он ово:

— Час је ту; мрети се мора — лека ми нема; моћи немам да се кући вратим...... Ах, српско сунце!... српска земљо!.... Хитам да учиним расположење с мојим имањем док још ово мало душе у мени траје; кад не бејах срећан (као што су моји стари) да будем од користи својој отаџбини на бојном пољу, са сабљом у руци, за што се вазда спремах: оставићу све своје имање на просветне цељи, те да на овом бар пољу својој земљи помогнем. И просвета је оштра као бојни мач, и она може да погњави Турке, и да освети наше Косово. Вама аманет, да се ово изврши. Ах слатка и драга Србијо!...."

После тога није се више зачуо тај племенити гласак..........

II

ТЕСТАМЕНАТ

Године 1870, Декембра 16 (№ 5422) министар спољних послова јави министру просвете, да му је овдашњи француски консул послао тестаменат *Николе Чупића,* артилериског капетана који је

преминуо у Орану, 12 Фебруара по новом, а 31 Јануара, по нашем календару, 1870.

Тестаменат је написан српски. Тај документ од речи до речи гласи овако:

„При чистој савести и здравом разуму, наређујем: да се са мојим имањем овај распоред и употребљење учини:

1-во Од мог покретног имања издаће се сестрама моје покојне тетке, и то: Милки и Ружи, свакој по 100 дуката;

2-го Моме стрицу да се даде 100 дуката;

3-ће Ћери мајора Протића, Зорки, 100 дуката да се изда.

Све остало покретно и непокретно имање да се употреби на издавање *научних и моралних дела.*

Моје непокретно имање састоји се из једне новосазидане механе у Шапцу.

Покретно имање уложено је код друштва бечког Pfandleihe-Gesellschaft, у 8000 форинти године 1866. Признаница (књижица) у мом сандуку.

Г. Министар просвете одредиће комисију из 12 чланова који ће решити: да ли да се капитал одмах употреби на наведену цељ, или да се приход употребљава, а од капитала да се фонд образује: у ком случају и штатуте да изради комисија.

Закључења комисије биће непроменљива. Оран, у Африци, 8. Јануара, 1870. *Н. Чупић* (с. р.) артиљеријски капетан."

Тестаменат овај послан је суду округа шабачкога на поступак према закону, а министар просвете умолио је министра финанције (23 Декембра 1870, № 5914) да нареди. да државни правобранилац учини што треба како би се могло приступити к извршењу жеље покојникове.

Шабачки окружни суд, после тога, одредио је *стециште над масом пок. Николе Чупића.* То је јављено министру просвете тек 9. Фебруара 1871, а овај је (21. Априла 1871) умолио министра финанције да државни правобранилац оде у Шабац на стециште, и заступи на суду смисао тестамента.

Иза тога суд је издао (15. Јуна, 1871, № 9719) распоредну пресуду за Чупићеву масу. Пресуда наређује:

„да се прво наплати из заосталшег имаћа Управа фондова за 27.336 гроша 4 паре пореске са интересом, па онда да се у име легата изда, и то:

а, Милици жени Танасија Бобовца из Ваљева а сестри пок Николе . . . . 100 # цес.

б, Марији, ћерки пок. Руже, сестре пок. Николе, а жени Јована Јанковића из Шапца. 100 # цес.

в, Ђури Куртовићу, стрицу покојниковом, у име легата . . . . 100 # цес.

и у име дуга са 10% интереса . . . 71 „ цес.

г, Зорки, ћерки г. Косте Протића мајора, у име легата . . . . 100 „ цес.

д, Павлу Куртовићу, овд. трговцу у име дуга . . . . 2406 гр. чар.

е, Заступнику масе, г. Благоју Стојадиновићу, у име награде . . . . 4 # цес.

ж, Сиротињи Оранској . . . . . 100 фран.

з, Мухамеду, слузи пок. Чупића . . . . 100 фран.

а све остало имаће како кретно тако и непокретно па и готовина да се употреби на научне и моралне цељи, као што је и завештао покојник.“

Пресуду ову и све што се као посмртнина Чупићева находило у шабачком суду, послао је суд министарству просвете с тим, да оно измири таксе за огласе, за канцеларије, и за заступника, кад буде у довољној количини прибрано новаца у масу.

Како онај закупац који је дотле држао Чупићеву механу под кирију, није хтео даље да остане у њој, министарство је наредило да шабачко начелништво изда механу на три године под кирију оном ко-

да најбоље услове за масу; и да се механа унеколико оправи (13 Септембра 1871, № 4315, и 20 Септембра 1871, № 4473).

Министар спољних послова (27 Октобра 1871 № 4739) јавља да је од овдешњег француског консула примио све хартије покојнога Чупића,[1] попис његове посмртнине, сведоџбу о смрти, и признанице на измирена два легата. Све је ово, мало доцније, дошло министарству просвете и сад се находи међу актима *масе Чупићеве.*

По што је пак стање масе пречишћено судским путем, министар просвете, сходно тестаменту покојниковом, поставио је (24 Октобра 1871, № 5277) комисију од 12 чланова за извршење жеље завештаочеве.

Ово су имена тих 12 чланова:

Др Јосиф Панчић, Чедомиљ Мијатовић, Стојан Бошковић, Сава Сретеновић, Коста С. Протић, Ђорђе Малетић, Јован Анђелковић, Стојан Новаковић, Миливоје Прајзовић, Мата Карамарковић, Јаков Павловић, и Коста Маринковић.

Чланови ови састали су се први пут после наименовања у седницу 14 Новембра 1871 године и примили у своје руке управу масе Чупићеве.

Комисија ова одлучила је (1 Декембра 1871) да два њена члана, а на име: г. *Коста С. Протић* и *Сава Сретеновић*, узму на се бригу да сва примања и давања масина изврше, и кад се тачно сазна колико остаје новаца у маси на располагање за цељи тестаментом означене, онда да се приступи к изради статута.

[1] Међу овим хартијама находи се и фотографски снимак Чупићева тестамента који је учинила француска власт у Орану по смрти његовој, и послала овамо да јој се као докуменат верно преведе на француски језик.

Ова два члана и опумоћеника комисије одмах су настали где треба: да управа фондова почека за главни дуг и за интерес док не стигну новци покојникови, који су у Бечу били уложени; да начелништво шабачко, из новаца масиних, који су при њему, исплати све легате и дугове Чупићеве, и, најпосле, да се потражи својим путем документ сврх оних 8000 форината, заложених у Бечу, те да се та сума може дићи и пренети овамо.

Како је ово све изјављено министру просвете, то је он (7 Декембра 1871 № 5781) писао у том смислу ком је год требало.

По распоредној пресуди, која је поменута малопре, издано је (25 Фебруара 1872):

1. Ђури Куртовићу 6000 гроша.

2. Суду округа шабачког, за малолетну ћер Јована Јовановића, 6000 гроша.

3. Браћи Куртовићима у име дуга 2406 гр. 4 п.

4. Ђури Куртовићу у име дуга 7428 гр. 30 п.

Ово је извршило шабачко окружно начелништво (№ 2108) и о томе известило комисију.

Испрва се мислило да ће бити кориснице за интерес масе, да се задржи непокретно имање — механа — и да се даје под закуп; али кад наскоро ниче парница између закупца механе и масе, и кад се виде, да честе оправке механе односе много, комисија (19 Марта 1872) реши: да се механа прода, што је и извршено 8 Маја те године. Механу је купио, на јавној лицитацији, г. Јоса Куртовић за 4051 дукат, с уговором да се зајам управе фондова у 27.336 гроша цор. и 4 паре пренесе на њега, а остало да плати на рокове. До исплате целе суме да даје маси интереса по 10 на сто.

Г. Куртовић је измирио сву суму за механу у Октобру 1874 године.

Међу хартијама пок. Чупића, које је послала овамо из Орана француска власт, била је и књижица бечкога друштва (Pfanndleihe - Gesellschaft) по којој је то друштво примило од пок. Чупића на руковање 8.000 форината.

Комисија овласти (18 Маја 1872) члана свога, г. *Косту Протића*, да ову суму може дићи и донети маси. Али како је раније од наше власти (док још није била маса расправљена) стављен био запт на ту суму, то се њему дâ пуномоћство од министарства просвете: да је сада може дићи за рачун саме Чупићеве масе. Оваког смисла писмо пошље се и министру спољних послова, те запт буде дигнут и г. Протић дигне главницу и интерес у 10.720 ф. или 2042 дуката, и преда у касу министарства просвете у Београду.

Да не би готовина масина лежала без користи, комисија 3 Новембра 1872, реши да се сав прикупљени новац дâ под интерес 10 на сто, на четири године, Николи Стефановићу, београдском трговцу. И тако је дато томе човеку 3800 дуката.

За тим је, у течају потоњег времена, давано под интерес све што је падало од новаца масиних, да не би лежало без користи у каси министарства.

По што су сви легати исплаћени, дугови и друга законита потраживања измирена, и све пречишћено, попоказало се 1 Новембра 1874 овако :

Стање Чупићеве масе

Од почетка, до 1 Новембра 1874, примљено је свега у масу Чупићеву 186.3?7 пореских гроша. А издато је на легате и дугове свега 19.970 гр. и 8 пара пор.

Кад се ова сума одбије од примања, остаје чистог капитала 166.396 гр. и 32 пар. пор., или 5942 дуката, 20 гр. и 32 паре пореске.

К тој суми ваља још додати интерес на 600 дук. од 1 Јула до 1 Новембра 1874 од г. Александра Николића у 24 дуката.

Те тако је фонад имао 1 Новембра 1874 5966 дук. 30 гроша и 32 паре пореске.

Осем тога, у каси министарства просвете налази се неколико лозова којих се вредност не може тачно да означи нашим новцима.

Према оваком стању ствари, комисија је, у својој седници од 30 Новембра 1874, одлучила:

1. да се лозови који се находе у каси министарства претворе у новац;

2. да се комисија попуни новим члановима по што су два члана већ одступила;

3. да један члан комисије склопи основу статута која да се препише и разашље свим члановима, те да сваки каже примедбе које учини на ту основу; и

4. да се извештај о стању фонда и о досадашњој радњи комисије преда јавности.

III

ОДБОР

Министар просвете и црквених дела, одговарајући на таку представку комисије, постави јој (5. Децембра 1874) нова два члана, и то: *Милана Ђ. Милићевића*, *и Светислава Вуловића*. А она основа

статута, коју је израдио г. *Ст. Новаковић*, буде раздана члановима на размотрење, па на првом састанку да се коначно уреди управа те задужбине.

На првом састанку после тога, 22 Декембра 1874, претресен би спремљени пројекат, и усвоји се ова

УРЕДБА

одбора задужбине Чупићеве

Чл. 1

Завештањем покојног Николе Чупића, капетана артиљеријског, основан је фонд за *„издавање научних и моралних дела“*.

Фондом тим управља *Одбор задужбине Чупићеве*, и одређује, према времену и потребама, ближи програм своје књижевне радње.

Чл. 2

Имање фонда саставља новац, завештан у готовини, или прибављен продајом добара, и интересом. То имање, у ономе што се при отпочетку радње одборске као капитал сматрало буде, или што се после укапиталише, не може се умаљавати. Одбор је властан само редовне дохотке трошити. Доходак пак, који би у једној години непотрошен остао, улази у доходак друге године и т. д., и на расположењу је одбору за задатак задужбине. На исти начин поступа се и са приходом од дохотка. Суме од дохотка могу се укапиталисати само по нарочитој одлуци, која вреди увек само за оне суме о којима је изречена.

Чл. 3.

Ако се упразни место којега од дванаест чланова, постављених министром просвете и црквених дела на основу заве-

штања тестаменског пок. Н. Чунића, одбор ће, обичним начином, на празно место изабрати књижевника, који се одликује у струци књижевности, што је као задатак друштву постављена, или за кега се иначе може држати да ће на вршењу одборског задатка с вољом радити.

За чланове одбора могу бити изабрани само књижевници који станују у Београду.

Чл. 4

Одбор управља свима пословима задужбине; он прима рукописе, и одређује им цениоце; он саставља буџет годишњи, он одређује награде и располаже имањем задужбинским, по овим правилима.

Да би одлуке одборске вредиле, ваља да буде на састанцима половина одбора, и бар један више; а одлука је оно, за што гласа проста већина гласова.

Члан одбора, који у радњи не учествује, на прилику, на пет седница узастопце не дође, сматраће се да је дао оставку, и бираће се на његово место други.

Чл. 5

Одбор бира себи председника, деловођу, и касира на годину дана. Деловођа и касир могу бити састављени у једном лицу.

Њих тројица чине управни пододбор који може отправљати све текуће ситније послове, и дужност му је и одбор о овоме накнадно извештавати. Круг рада пододборскога одредиће одбор.

Ако би дужности деловође и касира отправљало једно лице, онда се у пододбор бира још један члан.

Деловођа и касир имају право на награду, коју им одбор одређује.

Чл. 6

Радња одбора, у коју се увршћује и радња пododбора, за тим годишњи извештај, и рачуи објављиваће се у „Српским Новинама“.

Чл. 7

Одбор има свој печат, у коме ће бити урезан лик пок. Н. Чупића, с натписом: „Одбор задужбине Чупићеве“.

Чл. 8

Књижевну радњу (члан 1.) изазиваће и потпомагаће одбор наградама или расписима награда за поједина дела или серије, за које би одбор нашао да су потребне нашој књижевности.

Да би се за поднесено или по распису добивено дело (ако о томе распис што особито не наређује) сазнало: је ли удесно да се трошком фонда изда или није, умолиће се двојица књижевника да се приме прегледања и оцене. Одбор одређује тим књижевницима награду за њихов труд било да се дело прими, или одбаци. Имена ових референата штампаће се на другој страни насловнога листа, а реферати њихови, у целини или у изводу, штампаће се у записницима одборским.

За свако ново поднесено дело председник ће на листи предложити за цениоце два књижевника, и послати је члановима; ако потписи покажу да се већина с предлогом сагласила, не ће се сазивати нарочита седница. (Додатак од 7. Априла 1877 који се тиче 4 и 8 члана уредбе).

Чл. 9

На основу реферата књижевничког (чл. 8.), одбор одређује награду за дело. Она треба да је најмање толика, колики је трошак штампе и повеза за број егземплара који одбор одреди.

Писац прима награду онда кад поднесе наштампано дело, а то мора бити најмање за годину дана. Иначе писац губи право на награду, и с оним новцем одбор располаже као да није ни на што одређиван.

Чл. 10

Сва дела која се трошком фонда издају, посе број издавања и знак задужбине. С тога се при одређивању награде саопштава писцу, који број припада његовом делу. Тако на свакомделу, озго на насловном листу, поврх наслова, од наслова линијом одвојен треба да стоји

x

ИЗДАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

Осим тога, као знак задужбински долази на своје место слика Чупићева (у маломе) којом ће друштво послужити свакога писца. Књигама ће се одредити један формат.

Чл. 11

Сваки писац коме се дело награди, дужан је, како је напред напоменуто, сам се бринути о томе, како ће се штампати и извршивати све што нарећује чланак 10, и сваки је дужан предати одбору задужбинском на расположење 25 комада књига.

Чл. 12

Чланови одборски, рачунећи од онда кад постану чланови, добијају бесплатно по један екземплар издања задужбинских.

Чл. 13

Да се што у овим правилима измени или допуни, потребан је пристанак две трећине чланова одборских. Те измене и допуне саопштиће се министру просвете и црквених дела, а важе од дана потписа одборског.

Чл. 14

На дан 31 Јануара, као на дан смрти пок. Николе Чупића, одбор држи годишњи преглед свога рада и имања.

Тако одлучено и потписано на састанку комисије наименоване министром просвете и црквених дела према тестаменској жељи пок. Николе Чупића, на дан 22 Декембра 1874 године, у Београду.

Потписали:

Мајор Анђелковић.
Ст. Бошковић.
Свет. Вуловић.
Ђ. Малетић.
Коста Маринковић.
Чед. Мијатовић.
М. Ђ. Милићевић.
Стојан Новаковић.
Јак. Павловић.
Др Јос. Панчић.
К. С. Протић.
С. Сретеновић.

IV

РЕДОВНА РАДЊА ОДБОРА

Како се овом уредбом дотадашња комисија претворила у одбор, то је, према новом уређењу, на том састанку (22 Декембра 1874) изабрано часништво. За председника изабран би г. *М. Ђ. Милићевић*, за деловођа, г. *Св. Вуљовић*, а г. *С. Сретеновић* умољен би да бар привремено продужи дужност касира.

---

31 Јануара 1875, као на дан смрти покојнога *Николе Чупића*, одбор је држао свој годишњи скуп.

На том скупу прочитао је председник одбора животописе *Чупића Стојана* и *Николе*, за које би решено да се о трошку задужбине штампају у једној књизи, која да буде *прво* издање ове задужбине.

Г. Сава Сретеновић примио се касирства још за ову годину.

Даље је решено да се званичницима који су радили око рачуна ове задужбине дâ у име награде: једноме 30 дуката, а другоме 10 дуката.

Најпосле је донета одлука да се набави једна мала Вертхајмова каса за новце и документе задужбинске.

Тога дана било је стање задужбине овако:

Стање касе Чупићеве Задужбине

31 Јануара 1875 године.

БРОЈ	Шта има та задужбина	ПОРЕСКИХ гроша	пр.
1	Код г. Николе Стефановића, по облигацији од 6 Новембра 1872 године 3.800 дук. ћесарских с роком до 6 Новембра 1875 године	106.400	—
2	Код г. Косте Атанацковића, по облигацији од 1 Јуна 1874 600 дук. ћесар. с роком до 1 Јуна 1877	16.800	—
3	Код г. Алекс. Николића, по облигацији од 1 Јула 1874 год. 600 дук. ћесар. с роком до 1 Јула 1875 год.	16.800	—
4	Код г. Јована Глигоријевића, по облигаци- од 1 Новембра 1874 године 940 дук. ћесар. с роком до 1 Новембра 1875 године.	26.320	—
5	У готовом новцу који се у каси министарства просвете и црквених дела налази.	76	32
6	У неплаћеном интересу на 3800 дук. ћесар. од 1 Новембра 1874 до 31 Јануара 1875 год. по 10%	2.660	—
7	У ненаплаћеном интересу на 600 дуката ћесар. од 1 Јула 1874 до 31 Јануара 1875 год. по 12%	1.176	—
8	У неплаћеном интересу на 600 дук. ћесар. од 1 Новембра 1874 до 31 Јануара 1875 год. по 12%	504	—
9	У неплаћеном интересу на 940 дук. ћесар. од 1 Новембра 1874 до 31 Јануара 1875 год. по 12%	789	24
	Свега . .	171.526	16

Или у дукатима: 6.125 дук. 26 гр. и 16 пар.

Примедба. У каси министарства просвете налазе се 2 лоза аустриског кредитног завода, и свакоr је номинална вредност 100 фор. и 1 лоз код г. Косте Протића у непознатој вредности.

31 Јануара 1875 год.
у Београду.

Члан одбора Чупићеве Задужбине
С. Сретеновић.

Према оваком стању касе, одбор је одлучио по чл. 2. Уредбе, да се узме за

Основни капитал задужбине *шест хиљада дуката ћесарских.*

А онај вишак, преко 6000 хиљада дуката, да се уврсти у приход године 1875, осим лозова који се придружују капиталу.

Сав новац задужбине има се предати Управи Фондова на руковање, за то, чим ком дужнику истече рок, новац ће се узети и Управи предати.

Најпосле је одлучено да се прва објава одборових записника сматра као оглас и позив књижевницима српским који би желели да им се дела издају трошком ове задужбине.

ИЗВЕШТАЈ О СТАЊУ
ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
за 1875 годину.

Господо одборници,

Данас је дан у који је преминуо племенити оснивалац фонда коме смо ми чувари, и наш данашњи са-

станак најпре је израз великог поштовања које му дугујемо не само ми него и сви који љубе свој народ и његов леп глас у свету.

Овом приликом мислим да ће бити лепо, и нашега честитога осневаоца са свим достојно, да се помену имена и других приложника, који су даровима својим стекли право да стану под сјајну заставу *Чупићеву*, да буду борци против мрака, који нама није мањи злотвор од Турака.

Ово су та светла имена:

1 *Пок. Владика Јаникије*, који је завештањем својим оставио 1500 дуката, да се пола од те суме учини фондом за књиге духовне садржине, а другом полом да се издржавају добри ђаци из његове породице.

Свим тим рукује наша духовна власт.

2 *Пок. Коста Х. Ристић*, из Сарајева, оставио је 170 дуката на српски универзитет, а и на издавање књига о Босни.

Сума је ова послана управи фондова.

3 *Марија* и *Мијаило Миливојевићи*, из Жабара, у крагујевачком округу. Они су оставили 450 дуката на помагање осиротелих српских писаца, по што та сума нарасте до извесне цифре.

Она је сада у управи фондова.[1]

5 *Пок. Настас Томић*, трговац, из Смедерева, оставио је 50 дуката на школски фонд.

6 *Пок. Гуша Николић*, трговац београдски, оставио је на фонд школски 40 дуката.

7 *Пок. Јеврем Панић*, из Београда, оставио је годишње по 40 дуката на издржавање по једнога ученика или ученице из округа шабачкога или београдскога.

[1] Извештај министарства просвете за 1871 годину.

8 *Пок. Николија*, жена поч. Ђурђаковића, бив. учитеља лозничкога, оставила је 20 дуката на издржавање сиротних ђака лозничке реалчице.

9 *Пок. Никола Кика*, из Београда оставио је 20 дуката на фонд школски.

10 *Пок. Лазар Димитријевић*, воскар из Београда, оставио је 10 дуката на фонд школски.

11 *Димитрије Танасијевић*, трговац из Шапца, 25 дуката на школе шабачке, и кућу за издржавање 3 ђака из основне шабачке школе.

Свакојако овамо иде и име пок. *Стевана Магазиновића*, који је напоследак све своје имање наменио на просветне цељи.

Јамачно ће бити још овако светлих имена, али ми, поред свега настојавања, не могасмо за њих дознати, за овај мах. Ово што скуписмо помињемо захвално на дан годишњега спомена пок. Чупића, да се види: колика је у нашега народа склоњеност на пожртвовања за узвишене и благородне цељи.

Одуживши се захвалним поменом племенитим дародавцима, ми се журимо да вама, Господо одборници, сходно чл. 6. уредбе, дамо рачун од поверења којим сте нас били одликовали за ову годину.

По решењу скупа од 31 Јан. 1875, наштампана је, као прво дело, књижица:

Чупићи Стојан и *Никола* о трошку задужбине, и предана књижару г. Баложићу на продају. Добитак, ако какога буде, наменио је писац на помоћ сиротиње херцеговачко-босанске, којој су и оба Чупића желели помоћи.

Слика покојникова још није готова. Поред свега настојавања, мораће се почекати још неко време докле

будемо у стању потпунце вршити лањску одлуку о овој слици.

Каса и *орман* нису набављени за ову годину за то што се још могло бити без њих, а и новаца готових није било у рукама, пошто смо ми све што је од куд долазило предавали управи фондова. Међу тим ће скоро наступити потреба да се бар једно од ото двоје набави.

У течају ове године јавили су се ови списи:

1 *„Уставна Читанка“* од г. Свет. Здравковића. дело ово умољени су да прегледају г.г. Ђ. Малетић, и Вуловић.

2 *Рефлекси мозга* од Сјеченова, које је превео г. К. Араницки. Дело ово да прегледа умољен је г. Др Л. Докић.

3 *Кућа као васпитаоница*, превод дра Н. Петровића. Дело ово прегледао је г. Ст. Бошковић, а и потписани председник га је по другој потреби читао тако да може дати о њему свој суд.

4 *Студије о историји српске трговине*. Неке партије овога дела штампане су већ у *Гласнику* Срп. Учен. Друштва, а неке и у *Вили*. Г. Мијатовић нуди сада да се све то штампа о трошку Чупићеве задужбине у књизи која би изнела 16 до 17 табака.

Предлог овај тек има да буде решен одбором.

5 *Први појмови политичне економије* и т. д. од г. Гарнијера, а превод г. Панте Савића. Дело ово прегледао је г. Ч. Мијатовић и сад ће бити изнесено на решење питање о њему.

Ево сада како стојимо с новцима:

Стање Чупићеве Задужбине
31 Јануара 1876 год.

БРОЈ	Шта има задужбина?	ПОРЕСКИХ ГРОША	ПР.
1	На дугу по облигацији од 6 Новембра 1872 год 3.800 . .	106.400	—
2	На дугу по облигацији од 1 Јула 1874 год. 600 дуката . . .	16.800	—
3	Код управе фондова на руковању по признаницама.	51.396	4
4	У интересу до 31 Јануара 1876 год. закључно: код упр. фондова	642	18
5	У интересу до 31 Јануара 1876 год. закључно: код дужника по првој облигацији . . .	8.113	—
6	У интересу до 31 Јануара 1876 год. закључно: код дужника по другој облигацији . . .	3.413	17
7	У каси министарства просвете. .	1.231	32
	Свега . .	187.996	31

или 6.714 дуката 4 гр. и 31 п. пор.

Примедба. У каси министарства просвете налазе се две лозе аустр. кредитног завода, и свакој је номинална вредност 100 фор. аустр. вредности.

Председник одбора,
М. Ђ. Милићевић.
Благајник,
С. Сретеновић.
Деловођ,
Свет. Вуловић.

ГОДИШЊИ САСТАНАК ОДБОРА
ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
31 ЈАНУАРА 1876

1

Председник, по што отвори седницу, прочита извештај о радњи одборовој и стању фонда Задужбине Чупићеве за год. 1875 т. ј. од 31 Јануара 1875 до 31 Јануара 1876. Најпре помену како је данашњи дан дан годишње прославе спомена Чупићева, па, том приликом, помену имена досадашњих завешталаца на просветне цељи у Србији, налазећи да је тај спомен достојан данашњег нашег састанка. — Одбор реши да се овај извештај штампа.

2

О дуговима приватних дужника фонду овом, одбор реши: да се суме које су на дугу у приватних лица чим се која врати, предају Управи Фондова на зајам.

3

Одобрава се да се са дужника Николе Стефановића, који је пао под стециште, дигне стециште за тражбину овога фонда, ако право залоге овога фонда није ничим окрњено.

4

Сав неутрошени приход од прошле године додаје се приходу ове године. —

5

Чланови Ђ. Малетић и Свет. Вуловић прочиташе своје извештаје о спису Светозара Здравковића *„Уставна Читанка.“* Према сагласном мишљењу известилаца, одбор реши да се дело ово писцу врати, о чему да се извести, и да му се — ако усхте — даду извештаји на преглед. Известиоцима се одређује награде по три дуката.

6

Прочита се писмо члана Стојана Бошковића, којим јавља да је прегледао превод Николе Петровића *„Кућа као васпитаоница“* и да је мишљења, да се дело штампа трошком задужбине Чупићеве, ако поправи свој превод према обзирима на српску кућу. Како се с овим слаже и извештај члана М. Ђ. Милићевића, одбор реши: да се овај превод штампа и повеже о трошку задужбине у 1000 екземплара, ако, према примедбама, поправи превод и сам језик. Поправљени рукопис прегледаће М. Ђ. Милићевић, коме се за прегледање одређује награде дукат од штампана табака.

7

Прочита се писмо члана Чед. Мијатовића, којим нуди одбору, да у једној књизи изда његове *„Студије о старој српској трговини“*, које су штампане у чланцима на разним местима; одбор реши, да се према *Правилима* Чупићеве задужбине (чл. 4 и 8) оваква понуда не може примити.

8

Прочита се писмо члана Стојана Новаковића, којим нуди одбору своју критички уређену збирку народ-

них загонетака, у коју су ушле не само све по разним местима досад штампане загонетке него и повелике збирке нових досле нештампаних. Одбор реши, да се ова збирка штампа и повеже трошком задужбине Чупићеве у 1000 егземплара.

9

Прочита се извештај члана Чед. Мијатовића о преводу Панте Савића: *„Први појмови политичне економике.“* Известилац је мишљења да се превод прими као честито популарно дело ове врсте. Према овом извештају, одбор реши да се овај превод награди са 20 дуката и да се штампа и повеже у 1000 егземплара трошком задужбине. Референту се одређује 5 дуката награде.

10

И за ову годину бише изабрани исти часници на иста места.

Председник одбора Чупићеве задужбине
М. Ђ. Милићевић

Деловођа
Свет. Вуловић.

САСТАНАК ОДБОРА

ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

17 фебруара 1876 год.

Били су: председник М. Ђ. Милићевић — чланови: С. Сретеновић, Ст. Новаковић, Ђ. Малетић, Ст. Бошковић, К. С. Протић, — Деловођа Свет. Вуловић.

Никола Стефановић, трг. овд., дужник фонда ове задужбине, моли одбор, да дуговање његово по облигацији од 6 Новембра 1872 у 3800 дуката главнице и припад. интереса пренесе у управу фондова; а на то подноси нове процене својега имања, које износећи по једној 2020 дуката — две хиљаде двадесет —, а по другој 6150 дук. — шест хиљада сто и педесет —, гарантују суму дуговања његова.

Одбор реши: да се ова молба дужника Николе уважи, и да се процена имања његова пошље од стране одборове управи фондова, да би она могла по закону о тој ствари поступити, и Николу за дужника примити, ако нађе да је за њу у проценама његовим законом прописано испуњено.

За интерес одбор решава, да га Никола по облигацији дужан буде положити одбору до онога дана од кога управа почне одбору на те новце интерес дуговати.

Пододбор се овлашћује да све учини, што је за овај пренос по закону потребно.

САСТАНАК ОДБОРА
ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
1 Јула 1876 год.

Били: предс. М. Ђ. Милићевић, — чланови: К. С. Протић, Ст. Новаковић, Јак. Павловић, Чед. Мијатовић, Ст. Бошковић, Ђ. Малетић, Сава Сретеновић, — деловођа Свет. Вуловић.

1

Прочиташе се реферати о преводу „Рефлекси мозга од И. Сеченова.“ Референти Д. Л. Докић и Свет. Вуловић, слажу се у томе да дело заслужује да га одбор прими. Одбор реши да се овај превод штампа и повеже о трошку фонда Чупићева у 1000 екземплара, а референтима одреди по три дуката награде.

2

Преводник дела „Кућа као васпитаоница“ шаље свој превод поправљен по примедбама, које му је одбор учинио (в. решење од 31 Јануара бр. 6.). Одбор налази да су учињене примедбе у толико довољне да се превод може штампати о трошку фонда Чупићева.

3

Члан Чед. Мијатовић реферује о делу „Путописне слике из прошлости Србије под Турцима“ од Валтровића. Мишљења је да се штампа о трошку фонда Чупићева. Како је истог мишљења и други референат М. Ђ. Милићевић — одбор реши, да се дело ово штампа и повеже о трошку фонда Чупићева у 1000 екземплара.

4

Благајник јавља да је Коста Атанацковић, бив. дужник овога фонда, платио интерес на 600 дук. до 3 Јула 1875. закључно. *Управа фондова* примила је од њега 11.198 гр. пор. с правом на интерес од 24 Августа 1875 — новац је дакле остао без интереса од 4 Јула до 23 Августа т. ј. 50 дана. За то време износи интерес на 600 дук. по 12% 10 дук. цес. — Он би

сад по преносу дуга на управу фондова имао да плати фонду Чупићеву још 112 гр. пор. за 20 дана. — Даље јавља благајник, да је новац што је управа фондова, од зајма г. Ј. Глигоровићу даног, за рачун фонда Чупићева задржала, остао без интереса од 23 Јула до 6 Септембра 1875 год. заклучно, т. ј. 44 дана, а то чини по 12% — 420 гр. и 14 пара пор. Али по преносу дуга његова на управу фондова има да плати још за 14 дана 133 гр. и 30 пара пореских. — Одбор реши да се ово призна.

5

Уважена би оставка члану одбора Чупићева, г. Кости Маринковићу.

ГОДИШЊИ СКУП ОДБОРА

ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

31 ЈАНУАРА 1877 У БЕОГРАДУ

Били су: Председник М. Ђ. Милићевић, — чланови: Ст. Бошковић, Ђенерал К. С. Протић, Прота Јаков Павловић, С. Сретеновић, Др Ј. Панчић, Ст. Новаковић, Ђ. Малетић, и Свет. Вуловић.

1

Председник отвори седницу беседом, у којој, расветљујући мисао покојнога оснивача о народној просвети, доказиваше колико и кад просвета може да помогне *народној слози*, за којом српски патриоти толико и тако праведно јадикују.[1]

[1] Беседа је та штампана у другом делу ове *Годишњице*.

2

Иза тога прочита он о радњи одбора за 1876 годину овај извештај:

Господо,

Година, којој је данас последњи дан, није била добра за књижевни рад. Друге су мисли занимале умове наших суграђана; друге су и потребе бивале намириване. С тога ни у радњи одборској нема много предмета, нити питања из књижевне области. Одбор се у течају целе године састао само ево три пута.

Од прегледаних одбором и награђених рукописа, штампани су у овој години:

1. *Први појмови политичке економије.* Превод *Панте Савића.* То је дело већ у рукама српских читалаца, и оно је *II издање Чупићеве задужбине.*

2. *Кућа као васпитаоница.* Превод г. *Н. Петровића.* И то је дело већ штампано као *III издање задужбине.*

3. *Српске загонетке* од *Стојана Новаковића*, штампају се увелике, и скоро ће, надамо се, бити готове. То је *IV издање задужбине.*

Још су два рукописа прегладана: *Рефлекси мозга* од *Сеченова; Путописне слике из прошлости Србије пода Турцима* од *М. Валтеровића.*

Писци их нису предали јавности, али како су оба били скоро цело лето на војничкој дужности те нису ни могли побринути се о издању својих дела, мислимо да је право, због познатих овогодишњих прилика, уздржати према њима још за једну годину одредбу чл. 9 наше Уредбе. О том ће бити особити помен у даљем саветовању.

У течају ове године, поднесени су одбору ови рукописи:

1. *Животи и дела великих људи* свију народа, од М. Ђ. Милићевића; и

2. *Један лист из физике социјалне*, од Мите Ракића.

Прво су умољени да прегледају чланови: г.г. Стојан Бошковић, и Стојан Новаковић; а друго г.г. Стојан Новаковић, и Ђенерал Коста С. Протић.

О оба та дела може одбор још данас чути мишљење господе референата.

У личном саставу одбора учињена је ове године једна измена. Поштовани г. Коста Маринковић, један од првих чланова, молио је да се ослободи од ове дужности због слабости здравља свога. Одбор је ту молбу уважио, и тако је место његово остало непопуњено.

Исто тако члан г. Анђелковић, својим службеним пословима одазван из Београда, услед чега је депешом захвалио на чланству у одбору, те се тако и његово место мора попунити.

Одбор ће још овога састанка изволети постарати се за та попуњења.

Сад изволите саслушати какво је новчано стање Чупићеве задужбине за 1876 годину.

На то

3

Благајник г. С. Сретеновић прочита ово:

Стање Чупићеве задужбине

31 јануара 1877 године.

Број	Шта има задужбина	Пореских гроша	пр.
1	Код управе фондова капитал с интересом закључно до 31 Октобра 1876 год. . .	53.658	1
2	Код управе фондова пренесени зајам Н. Стефановића до 31 Октобра закључно 1876 год.	108.338	—
3	Код А. Николића, по облигацији од 1 Јула 1874 год. 600 дук. цес. . . .	16.800	—
4	У неплаћеном интересу: Код управе фондова до закључно 31 Јануара 1877 г. на капитал под бр. 1.	670	29
	У неплаћеном интересу: Код управе фондова до закључно 31 Јануара 1877 г. на капитал под бр. 2.	1.354	8
	У неплаћеном интересу: Код дужника по облигацији бр. 3.	5.907	6
5	Готовине у каси министарства просвете .	12.167	18
	Свега . .	198.895	22

или 7.103 дук. 11 гр. и 22 п. пореске.

31 Јануара имала је задужбина 6.714 дук. 4 гр. и 31 п. пор.

Ове године примљено 389 д. 6 гр. и 31 п. п.

Примедба. У каси министарства просвете и црквених дела налазе се две лозе аустрйског кредитног завода, и свакој је номинална вредност 100 фор. аустр. вредности.

4

Имајући на уму одредбу члана 9 Уредбе, Председник предложи и одбор усвоји: да се списима који су прегледани а због наших садашњих прилика нештампани, остави још година дана рока.

5

На реду беше рукопис М. Ђ. Милићевића *„Животи и дела великих људи у свих народа.“* Дело ово прегледали су г. Стојан Бошковић и г. Ст. Новаковић. Прочитани бише о том делу њихови реферати, који су доцније штампани уза саму ту књигу, а и у *„Срп. Новинама“* од 1877 бр. 31—33.

Саслушавши оба реферата, одбор реши: да се дело г. М. Ђ. Милићевића *„Животи и дела великих људи у свих народа“* штампа и веже о трошку задужбине у 2000 егземплара, и да се за ову прву свеску писцу да̂ 30 дуката награде. Примедбе референата остављају се писцу на увиђавност, а референтима одређује се по 8 дуката за труд.

6

За тим је на реду било дело Мите Ракића *„Један лист из физике социјалне.“* Референти г. Стојан Новаковић, и г. Ђенерал Коста С. Протић, прочиташе своје реферате који су штампани у *„Срп. Новинама“* (бр. 33) а и у самој књизи г. М. Ракића.

По саслушању реферата, одбор одлучи да се рукопис Мите Ракића: *Један лист из физике социјалне*, штампа и повеже о трошку задужбине у 1000 егзем-

плара, а писцу да се дâ 15 дуката награде. Примедбе референата остављају се на увиђај писцу. Референтима за труд одређује се по 4 дук. награде. Али како је г. Ђенерал Протић још напред изјавио да не тражи никакве награде за труд, а г. Ст. Новаковић опет горњу награду од 8 и ову од 4 дук. сам своди на 7 дук. — то одбор прими да тако и буде.

7

Председник, у име пододбора, изнесе предлог да се сваке године издаје по једна књига, која би се могла звати *Годишњица Николе Чупића*, и у којој би се штампала сва годишња радња одбора, новчано стање задужбине, и још по неколики чланци.

Одбор прими мисао ову са задовољством и нареди, да се први састанак сазове те да се утврди за ту књигу програм и друго што треба.

8

На предлог председника, одбор реши да дâ три дуката момцима који су до сад слушали кад је што требало по пословима одбора.

9

На празна два места, одбор изабра за чланове своје, по чл. 3 своје Уредбе, г. Дра Ђ. Даничића, и г. Миту Ракића.

10

Кад председник, у име свега пододбора, изјави да је већ друга година како једна лица то звање носе, и да треба изабрати одбору друге часнике, Одбор и

по трећи пут изабра те исте личности. Али како се г. С. Сретеновић не хте на молбу одбора примити да и даље буде благајник, то место њега изабран би г. Ђенерал Коста С. Протић, а досадашњем благајнику, г. С. Сретеновићу, изјављена би захвалност за досадашње труде око имања задужбине.

За тим седница би завршена.

Председник одбора
М. Ђ. Милићевић

Деловођ одбора
Свет. Вуловић.

ДЕО ДРУГИ

СРПСКА СЛОГА

ГОДИШЊИ ПОМЕН

ПОКОЈНОМ

НИКОЛИ ЧУПИЋУ

31 Јануара 1877 године у Београду

(ГОВОР ПРЕДСЕДНИКА М. Ђ. МИЛИЋЕВИЋА)

Господо,

„— — — И просвета је оштра као бојни мач; и она може да погњави Турке, и да освети наше Косово. Вама аманет, да се ово изврши... Ах, слатка, и драга Србијо!“...[1]

Овако је писао из туђе далеке земље, неколико дана пре издахнућа својега, онај родољуб коме годишњи помен чинимо ми данас овако смерном, овако тихом свечаношћу.

Прожет великом мишљу о судбини својега народа, мишљу која је испуњавала сав његов духовни живот, покојник нам, са самртне постеље своје, шаље

[1] *Чупићи Стојан и Никола,* од М. Ђ. Милићевића, стр. 22.

последњи аманет свој: *Да широмо просвету у српском народу,* како би он кроз њу осветио *своје Косово!*

Ми смо тај аманет примили; ми смо обрекли да радимо, колико више можемо, да та жеља постане дело.

С тога и мислим, да се само радовати ваља свакој прилици где се може повести разговор, где се даје изазвати размишљање о што бољем, што кориснијем извршењу једне тако патриотске наруџбине.

Тако појимајући дужност своју спрођу покојникова аманета, ја сам узео слободу, Господо, да проговорим неколико речи пред вама данас, као на дан годишњега помена који чинимо основаоцу ове задужбине.

Славно име *Чупић* уткало се, као што је познато, у историју Србије оним победама које је српско оружје одржало нада Турцима дуж Дрине од 1806—1813, и мученичком смрћу којом се завршио јуначки живот *Змаја од Ноћаја,* 1815.

Као унук овога јунака, наш завешталац, светла спомена *Никола Чупић,* био се и сам одао на вештину ратну, да народу свом послужи са сабљом у руци. Зла судбина, кратећи жицу његова живота, као да је навлаш измицала даље у будућност онај тренутак у који би се племе наше могло

сјединити у једну политичку заједницу, у једну државу.

Кад је бôна рука осетила да јој је тешка сабља, узела је она перо и написала ове речи: *„И просвета је оштра као бојни мач; и она може да освети наше Косово ....“*

Обазревши светлим оком духовно стање својега народа, проценивши шта може да учини свест ума и крепост воље, а шта сама сила мишице, покојник је овим речма јасно исказао жељу да се у народу нашем произведе *најпре уједињење мислй и тежњâ, уједињење морално, духовно,* за којим свакад лашње и брже долази уједињење државно, политичко.

А има ли просвета таке бајне моћи, да учини оно што некад ни победоносне војске не могу да створе кроз дуге низове година? Сама по себи, једва би се она смела подухватити за такав посао, али ту она ради као средство, као путоказ, као пламени ступ у пустињи; она отвара народу умне очи његове, да сâм види своје добро и своје зло, да позна пут ка срећи, а и стрмен ка несрећи.

У тами, људи не виде ништа, или тек назиру по нешто, и то различно: једном се чини провала чиста рâван, другом је раван суновратна провалија, трећи не распознаје ни својега прста пред оком. А нека засија светлост, сви ће видети само оно што одиста јесте око њих. И тако они исти људи, који су мало пре видели или превиђали *различно,*

па с тога и мислили и осећали *различно,* сад ће, мање или више, мислити и осећати сви *једнако* о ономе што их окружава.

Ето то је драгоцена услуга коју људма чини светлост, коју им даје просвета.

С недостатка светлости, с недостатка просвете ума, наш народ, у прошлом животу своме, није могао сав (нити и сама већина његова) тако *једнако* да гледа, и *једнако* да процењује оно што је око њега; а без тога јединства у оцењивању, он није ни могао *унети јединства* или *слоге у радњу своју;* с тога је и трпео толике поразе и недаће, с тога је дочекао у земљама својим толике најезде непријатељâ од којих му се ето ваља спасавати кроз тако дуге и тако тешке низове годинâ.

Познато је колика се силна клетва сасипа у нас на реч *неслогу:* летописци по ћелијама; проповедници по црквама; учитељи по школама; гуслари по саборима; па чак и државници по скупштинама, сви у један глас, проклињу *српску неслогу,* као извор свој несрећи овога многострадалога народа.

А шта је то неслога? Или можда би било боље да се упита: Шта је слога, за којом се толико жали, за којом се толико жуди?

Слогом народа могла би се назвати општа сагласност коју један народ показује у појимању и оцењивању битних услова својега опстанка и напредовања. Тако слогом би се могла назвати она покорност једној мисли коју би сав народ (или бар

његов највећи део) признавао за израз својих најмилијих жеља, својих најсилнијих тежњâ. А такав појав може се очекивати само у оном народу у коме сви чланови, или бар велика већина, *једнаком светлошћу осветљени*, више или мање, *једнако виде и сложно цене* прилике око себе, или, што се иначе каже, *једнаким духом дишу*.

Српска историја представља врло мало догађаја у којима би се огледала така слога, така једнодушност народна: Досељење Срба у ове земље; бој косовски; и устанци у Србији 1804 и 1815, бој се су једини у којима је народ понајшире изразио таку слогу у радњи својој.

Слога је, дакле, доказ и последица извесне културе у једноме народу; то је израз свести о извесним интересима народнога живота, о народној улози у свету, о његовој будућности; слога је видљиво оличење оне идеје-водиље којом је кад задахнут сав један народ. Који народ има јасну свест о себи, о својој мисији, тај има и слогу; тај је крепак и напредан у радњи својој; а који нема те идеје-водиље, тај никакве снажне, никакве уједињене, вољне радње не може ни извршити на земљи.

Народ *прост, непросвећен*, који појима само оно што иде у ред његових дневних потреба и непосредних интереса, може показати слогу, може устати на народну борбу само

а. Кад га притискује какав тешки зулум,

б. Кад му се гази и срамоти вера његова,[1] и

в. Кад га на бој покреће жеља за пленом, или за родним земљама ради бољега насеља.

Друге, узвишене, побуде које могу имати веома велику цену, обично су недоступне *простоме* народу. За то он и не устаје никад од своје драге воље да хотимице лије своју крв *за оно што није довољно разговетно његовом уму; што није довољно драго, или довољно несносно, његовом срцу.*

Али ако такав народ не устаје данас, не треба мислити да не ће устати никад: *незнано — непитано; знано — тражено;* чим народ, довољно осветљен о битним условима својега опстанка, сазна оно што му ваља бранити, он ће устати листом да га не да̂ туђину.

Ето где је прилика у којој просвета може да учини тако велику услугу народу, *да буде мајка слози народној.*

Неколики примери могу ово још боље освет-

[1] Баш овај појав потврђује нашу мисао. Вера је доказ и последица извесне културе, извесне просвете; она је посвећивање духа човечијег у виши, морални свет; она је годимет бољој половини људскога бића, макар се тај годимет чинио и кроз најсувље формалности и обреде. И на том пољу ето је стечена извесна слога, извесно јединство мисли и осећања, бар јединство у појимању извесних дужности. И највећи простак, чак онај коме је — по живом изразу наших сељака — само рамена зарезао Бог, зна да му ваља дете крстити, да га тим начином ваља увести у друштво верних. А зар је мала моћ у самом том факту? Кад би се сваки члан народне заједнице тако исто задахнуо осећањем: *да се народу ваља сјединити;* онда би уједињење и било само питање времена, питање овога или онога удесног тренутка.

лити. Младић какав чува овце у планини, или оре њиву с које се хранио још деда његов; он се тада не разликује од својих суседа. Али, благодарећи каквим срећним, или и тешким, ама свакојако наклоњеним приликама, он се просвети, састави се са знањем, позна боље људе и ствари око себе, јасније и шире свати своју дужност и личну моћ и улогу међу својим сународницима. И ево се од тога обичнога младића јавља какав *Доситије* или какав *Вук*, који уносе неки са свим нови ред мислй у своје друштво, бивају реформатори ума у своме народу, а они то не би били никад да се нису просвећивали, било на овај, било на онај начин. Тако бива с појединцима, а тако и с читавим народима. Народ, који не мисли даље од својих непосредних, дневних потреба, нека зна да никад не може бити потпуни господар своје судбине. Онај пак народ који ствара у себе богата врела просвете, и користи се у довољној мери тим духовним благом, излази какав народ Енглески који царује над морима света; или какав народ Француски који је законодавац у стварима укуса и естетике; или народ Немачки који тако пуно представља дубину мисли, и примерну тачност и уредност.

Но ако то вреди за друге, колико више мора вредити за народ наш кога је необично зла судбина тако поцепала, тако издробила, разбратила и отуђила?

Наш народ није бројем велики: баш кад се не би двојила од нас наша браћа Хрвати, опет нас не би било толико да бисмо могли претити суседима својим; али ако би нас све задахнула једна мисао о духовном народном јединству, о прекој потреби народне заједнице, ипак би ту било толико умова и толико мишица колико је са свим довољно да се уреди и обезбеди један срећан народни живот на земљи.

Што је прошла судбина нашега народа била гора; што је непријатељска најезда била шира; што је отпорна снага била несложнија: то је све теже сада произвести потребну духовну заједницу међу поцепаним деловима наших земаља.

Захвално оцењујући услуге које нам на том путу могу указати и други чиниоци, свак са своје стране, сваки својим начином: ми морамо отворено казати да је услуга, коју би духовном јединству народа могла учинити просвета, најроднија и најпоузданија.

Редовне војске држи дисциплина, а у бој их креће команда; народне пак војске држи само каква општа идеја која је знана и драга сваком појединoм борцу, а у бој их води више пример вођâ него глас командантâ.

Ко у свом прорачуну ово превиђа, излаже се да буде преварен у најгорем часу. А варање је за нас у толико опасније у колико нам је осетнији и најмањи губитак. Ми нисмо заборавили својега

Косова; ми смо свакад показивали жељу да изменимо, да поправимо, страшну косовску пресуду; али се на тај велики, тај историски рад никад нисмо могли да дигнемо сви у један мах, са свима пријатељима и природним савезницима својим. С тога је нашем непријатељу и излазило за руком тако често спречавати наше устанке, осујећавати наше намере.

Противник наш, докле се с једне стране ослања на варварске, фанатичке масе које, од Багдада до Травника и од Сулине до Туниса, одушевљава једна једина мисао — *Алах*, и храбри једна нада — *Късмет*, дотле нас, с друге стране, напада редовним војскама које, поред таког истог фанатизма какав је и у простих маса, иду у бој по *простој команди!*

Према таком непријатељу како стоји у нас сила која треба да освети Косово? Редовне су нам војске бројем недовољне, а народне масе не прожима све у један мах једна општа мисао, нити их мами једна иста нада. Погледајте лепе земље од Мора Црнога до врха Јадранскога, и од Београда до Солуна: зар није жалост што нема мисли, нема идеје која би била толико моћна да под своје заставе привуче мишице свију оних који ту толико страдају од непријатељске најезде? Те једне мисли не ће бити докле год се не просвете наше умне очи толико да у сплету месних, времених, личних користи, могу добро распознати наш заједнички интерес.

И тако је наша непросвећеност у велике крива што Турци тако дуго господаре нада три балканска народа: над Грцима, Бугарима, и Србима, јер ти народи још до сад нису стигли да утврде међу собом разговетну заједницу правичном поделом онога што је чије; наша непросвећеност заноси наш западни крај да очи своје окреће ка *Герзелезу* баш онда кад се над *Шуматовцем* пролама небо од страховите борбе; наша непросвећеност диже три вере у нашем народу једну на другу, место да свака од њих гради бољу браћу браћи; наша нас непросвећеност заслепљује те често границе својој отаџбини видимо одмах на увратинама својих њива, на ћепенцима својих дућана, или најдаље на синорима својих општинâ; наша је непросвећеност крива што ми у опште не маримо ни за што што се непосредно не тиче нас лично, — тà непросвећеност нам је крива за многе злопатње које смо претрпели, а и за оне које нас можда чекају текар....

Ако смо добро погодили болест, моћи ћемо јој и лека наћи. Бринути се о том дужност је сваког грађанина, свакога сина ове земље. Мени се чини, да би просвета била један између најбољих лекова против тога зла у нас. Ваљало би, по мојој памети, унети видела у области где сада влада мрак; ваљало би настојавати да светлост обасја и масе народне, да најпростији наш суграђанин позна свој народ, да зна докле се он пружа, и где је крај земљама његовим; да зна где живе и како живе

суседи и пријатељи, а где непријатељи и злотвори наши; да зна у чем је наша снага и моћ, а у чем слабост и немоћ; да зна силу и слабост својих народних непријатељâ; да познаје богаства земаља наших, а да не превиђа и оскудице њихове; да зна чим можемо користити ми друге, а шта нам ваља узајимати у суседâ; и — уза све то, да сваки грађанин — од првога до последњега — свим животом и радом својега друштва — буде изазиван да васпитава у себе свето осећање дужности, да сваки врши оно што му је дужност својски, макар му посао сам по себи и не био мио. И кад све то буде дело, кад све буде истина а не празна реч, онда ће јамачно бити и више слоге у народу, и облик земаља наших биће много повољнији.

Нека, дакле, народ чини достојну пошту светилишту високих наукâ; нек с вољом и знањем уређује и обдржава школе за средњу и стручну наставу своје омладине; нека настоји да се наука не гомилâ само у појединe слојеве друштва, него нека се редовно и размерно разлива и у масе народне, у куће, колибе, и бусаче; нека ствара и хвата сваку прилику где се може темељно изучити његова прошлост и верно познати његова садашњост, па ће, радећи тако, стећи више или мање свест о себи, и о улози својој, наћи ће и познати своју идеју-водиљу која би, кад затреба, могла прибрати под своје заставе густе масе следбеникâ из свих покрајинâ, из свих вера, из свих друш-

твених редова, и са свих ступања образованости. И та идеја, у суштини својој, не би била идеја ове или оне покрајине наше, ове или оне научне теорије, ове или оне личности: него величанствена идеја свега једнога народа; то би био његов дух, на глас кога дизале би се хиљаде мишица, пред којима би падале све препреке као некад зидови Јериха̂она пред трубама онога маленога народа који имаше Јехову као народну идеју-водиљу.

И та величанствена идеја-водиља звала би се — *свест народна;* њена би мајка била *просвета,* њена ћи — *слога народна,* а даље потомство — *могућна народна срећа на земљи.*

Јамачно је таку просвету желео своме народу племенити основалац ове задужбине; јер би само така просвета и била оштра као бојни мач; само би таква могла победити наше народне непријатеље, и поправити погрешке нашега прошлога живота.

Међу тим је и сувише познато колико је тешка радња организација просвете у једном народу. Тегоба је те радње нарочито у томе: што се у њој тражи да раде оба чиниоца: и онај који просвету даје, и онај који је прима. Ја се не могу пуштати у појединости тога тешкога рада; али ипак не ће бити од штете, ни за саму радњу нашега одбора, ако се и овде учине бар неке напомене. Тако

1° Поред онога што омладина износи из школа као основу и кажипут знања, желети је да у ру-

кама њеним буду честе књиге које би садржавале извештаје о свим земљама нашим, и о племенима која чине нашу етнолошку заједницу;

2° Књиге за народ, писане разговетно (популарно), да садрже извештаје о народима суседима нашим, о односима који стоје међу нама и њима, и о понашању које би обрицало највећу корист и за нас и за њих;

3° Списи који говоре о нашем народу, поред богаства верних (коректних) извештаја о нама, да су чисти од претеране хвале, која претпоставља снагу онде где је није, а заслања мâну онде где је она опасна: наш је спас истина; а самохвала доноси срамоту и — несрећу.

4° Списи, који би познавали и зближавали чланове трију вера у нашем народу, да се потпомажу и шире по свим крајевима нашим, с цељу: да вера веру подстиче к већем добру, а не к већем злу. Томе се пак можемо надати тек ако се вере одрже у оном што је управо њихово, то јест, у бризи и у старању за царство небеско, а народноме се животу узме за цељ срећа земаљска;

5° Омладини би ваљало истављати на углед личности које су биле корисне своме народу ма у којој области знања или рада, и тим стекле право и моћ да и по смрти утичу па потоње нараштаје као васпитни примери; и

6° При пренашању књижевних производа из

других народа, желети је од оних који их преводе, да читаоце своје, где год је потребно, припреме за идеје које њихови нреводи уносе у наше друштво, како би просвећивање народа бивало више органско него случајно.

Мени се чини, господо, да би овака радња била дворба и угодба оној просвети коју је на самрти препоручивао наш основалац, и која би — обасјавши наше битне интересе — оснажила *народу свест* о себи и о мисији његовој, породила *народну слогу*, и тако поправила злосретну косовску пресуду.

Тек и тада ја не верујем да би из нашега језика са свим нѣстало ружне речи *неслоге;* али се надам да би општа *народна срећа*, верном светлошћу обасјана, била тако видљива, тако појмљива, и тако драга сваком појединцу, да би се под њеном заставом увек налазили сви бољи синови отаџбине, сложни у миру, моћни у рату, а напредни и у једном и у другом!

ШТА ЈЕ ЖЕЛЕО И РАДИО СРПСКИ НАРОД У XVI-ом ВЕКУ.

ИСТОРИЈСКА СТУДИЈА

ЧЕДОМИЉА МИЈАТОВИЋА.

Познато је, да је се турска сила у шеснајестоме веку уздигла до највеће висине своје.

Султан Сулејман, кога Турци називљу „Сахиби-Киран", „господар света, а и „Сулејман Кануни" „Сулејман законодавац", и коме је и савремена хришћанска Европа радо придевала име „Сјајног", — живео је мало не пуну прву половину шеснајестог века, и својим именом обележио епоху највеће славе османског царства. Сулејмана споменути значи једном речју подсетити на пад Београда, пропаст Маџарску под Мохачем, опсаду Беча, заузеће Будима, заузеће Рода, заузеће Алгира, Туниса, и читав низ победа на приморјама италијанским и шпанским и на обалама афричким. У царевини силног Сулејмана, — у пећини змаја османскога, који је претио да прогута сву хришћанску Европу, — Србија је робовала као тужна робињица.

Вазда ми се чинило, да је вредно испитати стање нашег народа у време, кад је живео у сенци највеће славе османске. На другом једном месту ја сам покушао да представим стање српског народа у шеснајестоме веку.[1]) Онде сам поклонио мало не сву пажњу спољашњим приликама нашег народа. Ономе, који први

[1]) Вид. Гласник XXXVI. 135—219.

пут загази у изучавање ондашњег нашег доба, тешко је не зауставити се на врисак матера, којима цареве порешчије најкраснију и најдаровитију децу из наручја отимљу. Тешко је било не зауставити се пред новим звуцима, новим облицима и новим бојама, тако различним од свега онога што смо слушали и гледали у Србији, док је под својим народним владаоцима живела. Пођосмо да тражимо Крушевац, нађосмо Алаџа-Хисар. Где народ прича да су дворишта Милошева, тамо нови господари кажу да је Шехркеј; Гроцка је постала Хисарџик а Жрновањ Хавала. Мустафа-паша, Хасан-паша, Синан-паша, Хаџи-бег везују своја имена за српске паланке. Усред моравске долине диже се нови хан с новим именом Деве-Багрдан. Још добри отац Јеротије [1]) — Хаџи-Јеротије Рачанин, — казао нам је да то име значи „Камиља река“. Камила — слика и прилика арапских пустиња — у питомој долини моравској! То је јероглиф на надгробној плочи наше прошлости, који сам по себи читаву једну жалосну историју казује. Такав је јероглиф и оно зелено тулбе Муратово на сред зеленог поља Косова, и она кандила у тулби што их арапски дервиши пале, и она јаја што тамо о зеленим гајтанима висе, јаја од тице афричких пустиња. Од Косова па до Београда, и даље од Београда вију се црвене заставе с белим полумесецом.

У Србији XVI-ог века звучна хармонија са кула црквених давно је замукнула. Звона су Турци прелили у топове или су их калуђери закопали дубоко под земљу. Са најлепших црквених зграда, које су подигли били српски владаоци, звучи меланколично запевање муезина. Место ресавских писара, који златом и пур-

[1]) Вид. Јеротија Рачанина пут у Јерусалим 1704 год. Гласник XXXI. 310.

пуром осветљују преписе старих хришћанских писаца, видимо, пред хановима и мошејама, дервише, који продају амајлије што бране од злог ока, оштре сабље и самртног зрна, који уз бесомучне скокове гутају шљунак и гвоздене клинце, боду се ножевима и ударају буздованима. Место веселих српских сватова видимо по друмовима српским робље ланцима повезано, које трговац анадолијски или мисирски тера од трга до трга, од Дунава до Еуфрата, тражећи да продајом људског меса и људских душа стече блага.

Овака би упоређења могли и даље да терамо. Али нам није намера да овде сликамо стање српског народа и српске отаџбине у шеснајестом веку. Не што то не би био благодаран задатак. На против, за каквог историка вештака предмет је то од ванредне трагичне лепоте. Србија у сенци турске славе значи: Србија у паклу. Призор је то који би могао да симпатијом испуни и на стварање вештачких урнека покрене велика срца каквог ђенијалног Дантеја или Микел-Анџела. Него има један задатак још много занимљивији, много дивнији, али наравно и много тежи. То је испитати и описати покрете душе српске у ономе паклу. У самој ствари док не сазнамо те покрете, не можемо се хвалити да знамо историју народа нашег у XVI. веку.

Не ласкам себи да би тако огроман и опет тако деликатан задатак могао мени за руком испасти. Али наука никад не би отишла напред, кад не би било људи, који ризикују да иду докле год могу, ма да знају добро, да својом снагом далеко отићи не могу.

Доброме психологу дајте човека са извесним здрављем физичним, извесном топлотом темперамента, и извесном мером душевног развитка, — и опишите му у какве спољашње прилике тог човека стављате, — па

ће он у стању бити да вам у напред каже: какве ће у опште последице изаћи из уплива онаких прилика на онако душевно стање

Историја, — која није само вештина да у боји и пластици покаже рад народни, него која је уз то, *и поглавито*, физиологија и психологија народног живота, — у стању је — и ако хоће да се науком зове *треба* да је у стању, — да на таква питања из народног живота одговор у напред даде.

Народ, који је преко 250 година живео под својим народним владаоцима, — кроз земље којега је потицала 400 година богата струја трговачког саобраћаја између Византије и Италије, — који је на урођеној питомости словенској неговао клице византијско-италијанске културе, — народ који је уживао приличну меру удобности у матерњалном погледу и приличну меру безбедности у социјалном погледу, који је преко свега уживао велику меру среће у домаћем погледу, поштујући фамилију као свето, и који је на послетку дорастао био да замишља велике политичке планове и да покушава да их остварује, — такав народ није могао равнодушно подносити оне муке, на које су Турци стављали и државу, и отаџбину, и веру и фамилију његову. Историја може да каже унапред, да оној мери културе, коју је српски народ у петнајестоме веку имао, мора у шеснајестоме веку да одговара ступањ његове душевне боље, његове жеђи за народном слободом и његових напора, да до ње дође.

А да ли је заиста било те душевне боље, те жеђи за слободом тих напора да се до слободе дође? То и јесте оно што хоћемо овде да испитамо. Питање је то у толико занимљивије, што су нараштаји деветнајестога века често у искушењу, да себи присвајају не само

идеју народног јединства него и идеју народног ослобођења. А међу тим озбиљским изучавањем прошлости можда ће се доказати моћи, да је идеја народног ослобођења старија од три стотине година, да су је толики нараштаји пре нас неговали, жудели и чезнули за њом, па за њу и умирали.

Кад погледамо на појаве политичког живота српског народа у првом веку пошто смо под Турке потпали, прво је што у очи пада — јака струја исељивања. Од год 1459 кад је пала Србија, — и још више од год. 1463 кад је пала Босна, — Срем, Хрватска и јужни крајеви Угарске постадоше збориштем свих оних елемената српског народа, који имадоше мање стрпљивости а више срчаности и предузимљивости. Само у једној једитој годнни, — години 1481. — Змај деспот Вук и кнез Павао Бранковић превели су из Кучева у Банат не мање од 50.000 душа. [1]) Може се слободно рећи да се сваки од оних многобројних упада у српске земље, које су најпре Бранковићи, за тим Јакшићи а после Бакић и друге војводе предузимале, свршивао већом или мањом емиграцијом српском на угарско земљиште. Кучево, Браничево, Моравска долина, без сумње и Мачва, у брзо су већи део свога народа послали преко Саве и Дунава. То је већ по себи довољно да објасни ону ужасну пустош, коју сви путници шеснаестога века опажају у Моравској долини у једно уз знакове некадашње јаке насељености.

Срби су се стицали с ону страну Саве и Дунава

[1] Szalay, Magyarországi Szerb Telepek, 8; цитат у Витковића критички поглед на прошлост Срба у Угарској, Гласник XXVIII, 47. Угарски краљеви Матија и Владислав II олакшавали су и изазивали нарочитим повластицама српско досељивање. Вид. Bartenstein Kurzer Bericht etc. стр. 10.

најпре око потомака деспотове лозе, а после кад ових нестаде, око других људи, који прихватаху заставу народне борбе противу Турака. Она страна наше историје, на којој долази казивање о делима Змај-деспота Вука, кнеза Павла Бранковића, деспота Ђорђа и Јована, деспотице Анђелије, деспота Стевана Штиљановића, и о делима војвода Дмитра и Марка Јакшића, Павла Бакића, Божића, Радића и других, има много што нам служи на понос и утеху. Ови јунаци чине част српском имену, ма да од њихове радње практичнога резултата на праву корист српском народу није било. Срби су намиривали своју природну политичну потребу, кад су се око носилаца српских историјских имена стицали и састављали војске готове, да, жудне, да гину у борби с Турцима. У самој ствари Срби су били главни војнички живаљ у Угарској у првој половини шеснајестог века. У овом смислу имамо врло важну сведоџбу млетачког посланика на двору будимском Севастијана Ђустинијана од год. 1503, који описујући Угарску између осталога каже: „рукоделци су странци, Власи су трговци *а Срби војници*". [1]) То потврђује и поп Ђурђе Сремац на више места у своме занимљивом делу о пропасти Угарске.[2]) Срби су чинили своју дужност, а што успеха није било, кривица није до њих, већ до политичких и друштвених неприлика

[1]) Извештај Севастијана Ђустинијана није штампан у Алберијевом великом зборнику посланичких извештаја. Али га има у изводу у дијаријама Марина Сануда, у енглеском преводу у Rawdon Brown's four years at the court of Henry VIII., књ. I. стр. 6., а има га и Макушев у своме делу „Историческія Памятники южныхъ Славянъ стр. 312—320.

[2]) Georgii Sirmiensis epistola de perdicione regni Hungarorum. Pest, 1857. Реферат с изводима од Ј. Ђорђевића у Срп. Летопису књ. 98.

у угарској краљевини у оно доба. Кривица је до угарске политике, која у место да непрекидно и следствено потпомаже Змај деспота, кнеза Павла и Бакића да у српске земље продиру противу Турака, шаље их да троше крв српску пред Бечом, у Чешкој, Моравској и Пољској. И још највише је штете српској ствари учињено тиме, што су српске војводе увучене биле у партијске борбе разних претенденага око угарске круне. Тако се управо фалзификовао прави значај српске емиграције на угарском земљишту и њезин прави задатак. У осталом, значајно је што је српски живаљ радио и могао израдити да се круном св. Стевана крунише Запоља, пореклом Србин.[1]) Вредно би било да се делателност српске емиграције у Угарској у томе правцу а у периоди од 1520 до 1540 из ближе проучи. Колико се мени чини Срби су помагали Запољину ствар за то и све донде, што су и док су веровали, да ће овај Југословенин водити политику коју би терминοм данашње политике могли назвати југословенском. Фактичке прилике нису дале Запољи да је води. И кад је утакмач Запољин о круну угарску, Фердинандо аустријски, понудио вођу народног покрета међу српском емиграцијом Ивану Црнојевићу, деспотски чин и деспотова добра, онда су Срби прешли на страну Фердинандову.

Сам појав овог Ивана Црнојевића живо карактерише душевно расположење у Срба у оно доба (између 1520—1530). Турци су разорили стари државни склоп народа српског, али нису разорили извор животне снаге у народу, способност његову да ради било на обновљењу старога склопа, било на стварању сасвим новога. Била

[1]) По народном предању Запоља је родом из села истог имена иза Шаргана. В. Милићевића „Кнежевина Србија", стр. 638.

је природна унутрашња потреба народу да ради на томе. Он је и радио. Не по каквој шеми, нити по каквом програму, него по унутрашњим својим инстинктима, који су му сами од себе долазили а које може бити ни сам разумевао није. Требало је само да се нађе човек да поведе и да врећу правац даде. Кад је године 1514 Ђорђе Дожа подигао у Угарској сељачку буну, покрет одсудно комунског карактера, Срби су гомилама пристајали уза њ. Године 1526 појави се међу Србима у Угарској један човек, средњег али вицкастог стаса, црне масти, кукастог носа, за кога маџарске спахије с подсмехом причаху, да је служио као коњушар у краља Запоље. Човек тај сам за себе казиваше да је Иван Црнојевић, да је рођак деспотске куће Бранковића по деспотици Анђелији. Његов је програм био у речма његовим: „Ја ћу ову земљу (Банат) а и Срем да ослободим од Турака“ [1]) а уз то је делатељност његова била управљена и противу насиља маџарских спахија. Његов је програм политичке природе с примесом социјалистичких побуда. Он је одговарао, или бар изгледао да одговара оној хаотичној тежњи народа за променом свога стања. Велики програми, као и велике идеје и велике истине, највише воле кратак, силовит, тако рећи муњевит облик. Широким програмима никада се свет није електризовао; лозинкама јесте. Лозинком: „Слобода од Турака, слобода од маџарских спахија„ нашао је онај човек у народу српском одзива,

[1]) За историју Ивана Црнојевића „псевдо-деспота“ (од 1526 до 1528) извори су: Јован Зермек савременик, — Ђурађ Сремац (Epistola de perdicione Regni Hungarorum), — Деспота Бранковића летопис (изводи у Рајића IV, § 1—11). Види и Витковића критички поглед на прошлост Срба у Угарској, Гласник XXVIII.

као што се муњи, кад састави, гром одзивље. На сву прилику историја има овде посла с једним ђенијалним авантуријером, с ра̂ним издањем Шћепана малог. Али његов програм, па име Ивана Црнојевића, онда још у тако живој, свежој и доброј успомени код народа, уздигнуто још сродством с Бранковићима и добром мајком Анђелијом, и поврх свега, сама красноречивост, бистрина и одважност човека, који се издаваше за Ивана, све је то подигло одушевљење народно у прави занос. Срби му притицаху са свих страна. Називаху Ивана царем својим, говораху за њ да је светац, да је пророк. „Из турскога царства притицаху му многи Срби као к неком новом пророку, и осим тога причало се о њему да чудеса чини“, вели поп Ђурђе Сремац. [1]) И гинуше за њ с одушевлењем. Све су то вулкански симптоми народног живота, који тражи себи одушке.

Од каквог су метала били Срби, који су се у шеснајестоме веку борили на угарском земљишту, види се из последњег призора, који војници Иванови свету дадоше. Изгубивши вођа, разбијени, остатци Иванове војске, која је некада бројала на 10.00 људи, [2]) дохватају се Дунава па на шајкама хоће да плове к Фердинанду краљу. Али пловећи уз воду ваља проћи мимо град Будим, где је краљ Запоља на обалама подигао заседе за стрелце а реку затворио великим гвозденим ланцем. И опет се Иванови људи не дадоше застрашити, већ кроз кишу од зрна из заседа са обале, весласе уз Дунав и срећно превесласе преко ланца Запољиног. Било да срећа јунаке помаже или да јунаци срећу освајају, тек неутрашивост оних наших људи из шеснајестог века,

[1]) Georgií Sermiensis Epistola etc. стр. 205.

[2]) Иштванфија у Витковића, Гласник XXVIII, 60.

који тако хладнокрвно смрти у чељуст лете, заиста је дивна. И добри поп Ђурђе на више места у своме делу о пропасти угарске краљевине помиње и хвали јунаштво Срба,називље их „родом Ахиловим“, казује како су веома вешти, предострожни, лукави и „људи јаки мишицама својим“. Говорећи о Србима, које је предводио Божић Радић он очевидно дивећи им се каже како су све то били људи „једнакога стаса као соколови“ [1])

Са смрћу краља Запоље (год. 1540) радња српске емиграције на угарском земљишту губи своју организацију, јер у самој ствари и угарска краљевина постаје будимски пашалук турскога царства. Носиоци великих историјских имена српских налазе склоништа по другим странама. Бранковићи одлазе на двор молдавских господара. Потомци Баоше, Црнојевића, Косаче и потомци неколиких других великих кућа босанских станују у Млецима. Сам народ тражи наслона на другој страни и мисли да га налази у млетачкој држави. Поглавито с тога, што се у средини шеснајестог века Млеци крваво боре с Турцима. Можда у неколико и с тога, што су се по мраморним палатама господских Млетака виделе сенке старе господе српске. Свакојако, око средине шеснајестога века, најпре Клис па онда Сењ, постају збориште и славно гнездо српских Ускока.

Ускоци су израдили себи место у историји шеснајестога века. Они су водили непрекидну, неутољиву борбу с Турцима. Њихова је цељ била да се крваво свете непријатељима своје вере и своје земље. Па су се крваво и светили. Турцима на далматинско - хрватској крајини нису дали ни ока отворити. Већ у години 1545

[1]) Georgii Syrmiensis Epistola, стр. 163, 214 и 392.

Порта се званично жали Млецима на упадање Ускока у турску област.[1]) У извештајима млетачких посланика код порте нарочито од године 1560 често бива говор о Ускоцима.[2]) У самој једној и истој години 1569 млетачки посланик у Цариграду Марк-Антоније Барбаро оправио је својој влади више од 50 депеша, које су се специјално Ускока тицале.[3]) Најјаснији доказ како су Ускоци досадили били Турцима почетком друге половине XVI-ог века, имамо у уговору између султана Селима II. и цара немачког Максимилијана II. од године 1568. Један од три главна чланка тога уговора био је: *Цар се обвезује да Ускоцима не ће давати никакву потпору.*[4])

Две године позније, год. 1570, султан Селим објављујући Млецима рат, међу главне узроке те објаве ставља незгоде, које Ускоци чине на сувој граници и по мору Турцима, и заштиту коју Ускоци у млетачким пристаништима налазе[5])

Пред свршетак XVI-ога века ерцхерцези аустријски плаћали су старешинама ускочким. Али се новцем нису могле исплатити услуге, које су Ускоци најпре Млецима а после Аустрији учинили. Шта је само вредило Аустрији што су Ускоци 1592 год. разбили Хасан-пашу босанског, који је са 40.000 војника пошао да плени Реку! Види се, да су цареви немачки одмах с почетка

[1]) Hammer, III, 266.

[2]) Вид. нарочито извештај Донинија од год. 1562, Relazione III, 3, 187; — Бонриција од 1565, Relaz. III, II, 68; — Бернарда од год. 1592, Relaz. III, 2, 323. —

[3]) Charles Yriarte, La vie d'un Patricien de Venise au XVI-ème siècle, стр. 184.

[4]) Schmith. Hist. Ottom. 197. Hammer III, 280.

[5]) Yriarte, 190.

сматрали Ускоке за важне савезнике у борби противу Турака, па их потпомагали. Нарочито су се Талијани трудили да сва Европа чује, каква јуначка дела чине Ускоци на „капији од Италије“ „antemurale all' l'Italia“ како им се прохтевало да Сењ називљу. Али су их највише на глас изнели пређашњи пријатељи а потоњи непријатељи њихови — Млечићи. У борбама Ускока има без сумње много суровости, али и много природне, невештачке самоникле величине. Борба на крајини Сењској зачињава историју шеснајестога века тоновима омирског предисторијског доба и бојама најбољег крсташког времена, када су се најнижа чувственост, најгрубља суровост и најплеменитија великодушност и највиши и најчистији занос за крст, могли да састају и да живе у једној и истој души. Историја је Ускока таква, да се најбоље казује епским рапсодијама. Не историја, него еп, облик је који делима њиховим највећма доликује. Јунака, какви су Петар Крушић, војвода од Клиса, Ђуро Даничић, војвода Сењански, нема за што да се стиди, а има много за што да се поноси историја нашег народа. [1])

[1]) О Ускоцима су писали: Задарски архијепископ Минучије Минучија описујући што се збивало до год. 1602, и фра Паоло Сарпија, теолог млетачки, који је Минучијеву историју наставио до год. 1615. Њихово дело (Storia degli Uscochi, scritta di Minucio Minuci e continuata dal' P. Paolo Sarpi, Venetia 1676) саопштио је у француском преводу Амело Делахусе уз своје „L'histoire du gouveruement de Venice, (у Амстердаму 1705). Из овога ја сам начинио извод и саопштио га у „Матици“ од год. 1865. — Макушев је штампао у Запискама Импер. Академије наука, тому XVI-ом књ, II, а после и у Истор. Памятн. южныхъ славянъ I, 360—384, неколике изводе из „Storia degli Uskochi“ од непознатога писца у флоренцијској библиотеци. Вид. чланак Стојана Новако-

Довде погледасмо брзим погледом душевну расположеност и политичку делателност српске емиграције на угарском и млетачком земљишту. А како ли је у томе погледу било у маси народа, која је на дому под турском силом остала?

Већ појав емиграције српске сам по себи казује јасно, какво је било опште политичко расположење у народа, који је остао с ову страну Саве и Дунава. Народ, који шаље своје синове преко границе, да састављају војске противу угњетача, даје доказ да жуди за слободом.

Него ми имамо за то и других сведочанстава.

Из путописа, које сам на другом месту саопштио, [1]) види се, да се кроз цео шеснајести век по планинама српским налазе оружане чете људи, које су Турци прозвали „Хајдуцима". У самој моравској долини кроз коју је водио најживљи царски друм, којим су скоро непрекидно пролазиле велике војске, у којој је другим речима најмање услова за хајдуковање било, — налазимо чете које имају и по 80 друга! [2]) Због таких чета Турци су морали да се ограниче да станују већином само по градовима, и да она места ван градова, у којима су хтели да станују, утврде палисадима и опкопима. Због тих чета Турци нису смели да се мичу ни на најживљим друмовима, без велике оружане пратње. Турци су вазда у српским земљама били у

вића „Италијански архиви и наша историја", у Гласнику XXVIII стр. 439. У Раду југосл. акад. за 1877 Др. Рачки саопштио је превод те историје.

[1]) Курипешић од године 1530, Аноним Млечанин од 1534, Антун Веранчић од 1553, Бусбек од 1564, Герлах од 1573, Швајгер од 1577, Вратислав од 1591. Вид. у Гласнику XXXVI-ом моју студију „Пре триста година", стр. 135—219.

[2]) Вид. Пут Герлахов, Гласник XXXVI, 205.

ванредном опсадном стању. Страху њиховом од српских хајдука мерило је у мрзости и осветљивости њиховој. Хајдук, који би допао турских руку, умирао је страшном смрћу на мукама грозним.

О јуначком животу некадашњих наших хајдука, има пуно података у народним песмама. Тамо су кронике њихове. Али их већ и по гдекоји странци онога доба помињу. Тако Млечић Ђузепе Розачо уз Ускоке, Мартолозе и Морлаке помиње и хајдуке, који се врзу „по шумама и планинама Албаније, Србије (Schiavonia) и Босне.“ Вели за њих да су то „људи очврсли, брзи, ненадмашни у подношању умора, трудова и оскудица, вешти и окретни у сваком војничком предузећу, ходе готово босоноги, и трче по кршевима и по стрменима планинским као козе с невероватном поузданошћу.“ [1])

Главне позиције српских хајдука у шеснајестоме веку биле су: планине Ломница и Дервент у моравској долини на друму цариградском (Verancsics, Monumenta Hungariae Historica, Scriptores, II, 290), линија између Фоче и Пријепоља (il viaggio da Venetia 1539) и пут између Прибоја и Кратова (Ивањска гора) у Босни (Itinerarium gen Constantinopel 1531). Између Јагодине и Хасан-пашине паланке кроз цео шеснајести век друм је од хајдука за Турке врло несигуран био, али нарочито пред свршетак тога века, тако да је Синан-паша, пролазећи год. 1593 с великом војском у Београд, заповедио да се од прилике на средини између она два места подигне хан и око хана паланка, те је тако Баточина паланком постала. [2])

[1]) Viaggio da Venetia a Constantinopoli per mare e per terra, dä Gioseppe Rosaccio, Venetia 1606.

[2]) Ово тврде турски исторички извори. У Hammer Gesch. des Osman, Reiches, IV, 220.

Колике су размере могле узети у датим приликама чете хајдучке види се отуда, што су хајдуци год. 1595 у свези с устаницима ударили на Софију, отели је и опленили. Ортелијус Редививус има ову занимљиву белешку о томе: „Године 1595 у Марту састало се две хиљаде слободних хајдука (freye Heyducken) па се са Србима договоре, да из ненада ударе и оплене варош Софију. Па како су у то доба Турци били много у послу у Цариграду око спреме за војну противу Угарске, нити су и помишљали, да може бити какав напад на Софију: то су слободни хајдуци ону своју намеру у дело привели и срећно је извршили, на варош из ненада напали, заузели и опленили је, па се за времена с добивеном плени, коју су између себе поделили, повукли у своја сигурна склоништа.“ [1])

Многи српски хајдук, присиљен свакојаким неприликама, остављао је српске планине па пребегавао на угарско земљиште, где је већ толика маса народа нашег становала. Такав човек, коме је кроз најбоље године живота камен био постеља а небо покривач, који се с горским вуцима братимио само да се Турцима свети, који је живео од борбе с непријатељима свога народа, није се могао тако лако превити на послове мира. Он је обично ступао у службу, где се опет пушком и ножем хлеб зарађује. Да је хајдук био није крио, већ се

[1]) Ortelius Redivivus et continuatus. oder Ungarische und Siebenbürgische Kriegshandel, so von Jahr 1395 bis auf 1665 mit dem Türcken vorgelaufen. Nürnberg, I, 157. — О овом се догађају помиње и у географском делу „Viridarii Adriatici Teriotropaeum, Augspurg 1687, стр. 72. Тамо се каже старинском географском терминологијом: Sophia, eine schöne, tapfere, grosse Statt, volckreich, in einer treffichen, lustigen Ebene, und fruchtbaren gegend gelegen. Anno 1595 haben sie die Heyducken und Ratzen überfallen und geplündert.“ —

тиме поносио. А општине и нарочито властели, који су имали дворове своје да бране, радо су их у службу узимали, јер су знали да су то јунаци и људи, којима је први члан вере: верност господару чији хлеб и со једу. Отуда од средине шеснајестога века у Хрватској и Угарској налазимо читаве чете хајдучке у службама властеле на Крајини, и по пограничним градићима. Као и по српским планинама они су и у Угарској и Хрватској већином пешаци, оружани дугим копљем, сабљом и штитом. Тек око год. 1574 по нека господа оружају своје хајдуке као коњанике. Њих је било тако много и њихове услуге у непрекидним пограничним борбама с Турцима, биле су тако очевидне, да је угарско законодавство нашло за нужно, да о њима доноси у више прилика нарочите законске одлуке, у намери да отклони разне злоупотребе. Год. 1563 изишао је закон, да је само властели, која на турској граници има да брани кастеле, дозвољено држати у служби хајдуке, а другима који су даље од границе, забрањено је то. Него како су хајдуци пограничних кастела и у време мира задевали кавгу с Турцима, и како су се по неки властели њима служили и противу својих хришћанских суседа, то је законом од 1597 у опште забрањено свима и свакоме, да држе хајдуке у служби.[1])

И хајдучко ратовање народа српског с Турцима у XVI-ом веку показује, какво је расположење у маси народа било.

Али о томе имамо ми и сведочанства друге врсте.

Од године 1499 до 1503 бавио се на двору угарском млетачки посланик Севастијан Ђустинијаније.

[1]) Вид. у Corpus Juris Hung. Decreta Ann. 1559, 1563, 1574 и 1597. — Gebhardi Geschichte Reichs Hungarn, III, 140.

Његова извешћа влади млетачкој важна су не само за сазнање политичког стања у Угарској, него и за сазнање политичког расположења у народу српском почетком XVI-ог века. Он је познавао деспота Јована Бранковића, хвали га да је човек личан, здрав и јуначан, помиње како му је народ ратоборан тако, да му је већ у навику прешло да се бори с Турцима. 11-ог Маја 1500 он шаље влади својој извешће о разговору, који је имао с послаником угарским, који је ишао био к султану.

„Осим свега", пише Ђустинијаније, „угарски ми посланик причаше, како су му, — док се још у турском стану бавио, — долазили многи Хришћани, то јест Срби, Рашчани и други (Serviani, Rasciani et altri subditi del Turco) поданици Турчинови, па му говорише: „Шта стојите и шта чините те не долазите одмах сад противу овога цара, да ослободите народ хришћански од невоље и робовања?! Ми волимо далеко више сви да помремо него да у оваквом ропству живимо! Јер не само што нам све, што хране и имања имамо, узимљу, него хоће још и десетак од наших синова, отимљу нам кћери наше да се њима пред нама наслађују, и ако се противе терају их бојем да вољи њиховој служе, и најпосле отимљу нам и жене наше на очи наше. С тога, тако вам љубави божје! дођите ви Угри сувим а Млечићи морем, да нас ослободите од толиких невоља. И боље је за вас да пре изгинете, него да оваког бедног стања допаднете!" И многи од ових људи (Срба) који служе султана као војници, кад нас нико не могаше чути, говораху ми: „шта стојите и шта чекате? и што не ударате на овога цара? Та ми сви, чим би се само две војске поставиле једна према другој, окренули би да се боримо за вас."

На питање Ђустинијаново колико би војника могли дати Хришћани у Турској, угарски је посланик одговорио, да су га „Срби и други поданици султанови“ уверавали, да би дигли 20 до 25 хиљада војника, кад би Угри са сува а Млечићи с мора ударили.

Његов извештај од 19 Маја још је занимљивији.

„Како је ових дана дошао овамо из Турске херцег Петар од Св. Саве (Duca Piero di S. Saba), човек од госпоцког племена и великог уважења, који је зет поштованоме г. Франческу Кверину, и синовац Херцег-паши (унуку Стефана Косаче), то јест син једнога његовог брата, — поручимо му, да би се радо с њиме разговорили. И он је јутрос дошао и затекао нас дома.... Рече: да сви Хришћани Турчину потчињени са великом жудњом изгледају, да овај краљ (угарски) дигне оружје противу Турака, јер би они одмах све Турке протерали из својих земаља, то јест из Босне, Србије и других места, у којима Хришћани станују. И рече да зна поуздано, да су сви Хришћани у Босни закључили да се од овога пса ослободе и да се лате оружја, и чекају само знак кад се Његово Величанство овај краљ из Будима крене да пође на ову најсветију војну. И чим чују да је ово учињено, одмах ће исећи Турке или их истерати из своје земље. И готови су да служе овоме краљу без икакве плате, само нека се он лати овог предузећа противу Турака. Има више од 40.000 Бошњака у добу од 15 до 60 година, који ништа друго не желе и не очекују, него један такав покрет итд. А како сад заиста намеравају да устану против Турчина, то су њега (херцега Петра) из поштовања према његовим старим, наименовали за свог старешину итд.“

Једва да можемо тражити боље сведоџбе о политичним тежњама народа нашег почетком шеснајестога

века. Да се заиста не само тежило за слободом него да се и радило за њу, најбоље се види отуда, што је на годину дана после оних извешћа млетачкога посланика, деспот Јован Бранковић прешао са својом коњицом Дунав код Београда (29 Јула 1501), па заједно с „баном београдским кнезом Ђурђем“ и грофом Јозом, тукао се с Турцима око Смедерева и у моравској долини. Пред Божић исте те 1501 год. упао је деспот у Босну с 2600 коњаника. У Мају 1502 већ видимо око њега 10.000 војника, с којима он 29 Јула разбија Турке под Зворником. Али како иза њега није било никакве веће силе, да га подупире, то од свих оних победа српских не би стварних резултата. На сваки начин, да су сами Турци придавали озбиљан значај овом покрету међу Србима, види се отуда, што се још с јесени 1501 сам Херцег-огли паша састао с деспотом и ступио с њиме у преговоре, који су се настављали у Јануару и у Јуну 1502. Као што је Ђустинијанија јављао својој влади, Херцег-оглија нудио је деспоту од стране порте један део Србије и Босне, ако крањ угарски пристане на мир. По несрећи деспот Јован умре 5-ог Јануара 1503 напрасно, како кажу од грознице, не оставивши иза себе мушког порода. [1])

Године 1530 пролазила је кроз Босну и Стару Србију идући у Цариград посаобина краља Фердинанда аустријског. Словенац Курипешић, који ју је пратио као тумач, оставио нам је врло занимљиве белешке о томе путу. [2]) И његово казивање потврђује да је народ наш

[1]) Вид. извешћа Ђустинијанова у Макушева Историческіе памятники южн. славянъ, I, 1, 317.

[2]) Из Курипешићевог „Itinerarium gen Constantinopel 1531,“ ја сам саопштио изводе у „Видовдану“ год. 1863.

очекивао помоћ са стране, а међу тим је и сам радио колико је могао. Он на једном месту прича:

„Колико смо пута гледали становнике у Босни, где пред нама стоје скрштених руку, уздишући и на небо погледајући, а не смедоше с нама ни речи прозборити! Али чим им се даде прилика да су на само с нама, одмах узеше говорити: „Ох, с каквом ли смо жудњом очекивали, да нас с Христом спасете и ослободите!“

И на другом месту:

„Ови исти Срби, које као Хришћане затекосмо, много нам љубазности указаше. Па би тек по неки старац изашао, те млађима говорио: „Погледајте, така су господа била и у овој земљи, кад наши очеви живеше!... Ох Боже, ми смо се вазда уздали ви ћете нас ослободити. Али ето сад идете и ви да се турском цару покорите!“ ...

Курипешић пун симпатија и тронут, изјављује жељу: „да би Бог ове невољнике опростио тешког вавилонског тамновања и вечног робовања,“ па додаје врло значајно тврђење: *„А већ их се Турци боје, јер их многе потајно убијају.“*

У спису Хрвата Ђурђевића „Exhortatio contra Turcas,“ које је штампано први пут у Амстердаму год. 1545, имамо опет једну потврду оној душевној расположености народа нашег. Говорећи како би требало да се хришћански владаоци европски сложе па на Турке устану он наставља: „Хришћани (у европској Турској) најватренијом жудњом очекују хришћанску војску. И чим би се таква војска појавила, одмах би они отпали од својих господара и тирана, који их тако страшно гњече. Устали би сами на њих да их бију, и већ тај устанак дао би нам, или бар олакшао би нам

победу. Сваки би Турчин у самим својим слугама нашао осветнике и непријатеље; у градовима би био окружен издајницима, у бојевима војницима, који би га оставили и на другу страну прешли. У опште Хришћани у Турској врло ниско мисле о турском оружју, и признају Турцима само да су вешти у чаркању.“ Сведочанство је Ђурђевићево поуздано, јер пробавивши преко 13 година у Турској имао је прилику, да добро сазна стање ствари.

Осим ових непосредних сведочанстава људи, који су тако рећи на самом лицу места ствар испитивали, има и један политички акт западне Европе, који је у нас за сада врло мало познат, а који, може бити, да баш у овом реду мисли има врло велики значај. Шпанија и Италија под заставама цара Карла V-ог, бориле су се с Турцима по средиземном мору. Године 1538 Септембра 28-ог, Андрија Дорија заповедник сајужене флоте шпанске млетачке и папске, изгубио је велику битку на мору код Превезе. Остаци хришћанске флоте под млетачким адмиралом Виченцом Капелом и неапуљским вицекраљем Дон Фернандом Гонзагом искрсну 27 Октобра исте 1538-ме године пред Кастел Нови у Боци Которској и срећним јуришем освоје га још истога дана. Шта је био прави повод да шпанска војска дође у главни град Херцеговине, о томе нам не даје довољног обавештења ни један од савремених писаца, којих има по више, почем је ово освојење Новога хришћанском војском и после губитак његов правио дубок утисак на савремени свет.[1]) Једини Раби Јосиф Бен Јозуа

[1]) За француског краља Фрању I написао је нарочито извешће о освојењу Новога, званични историограф краљев Ришериус. Оно је ушло као пета глава у Ришериусово веће дело: De Rebus Turcarum, Parisis 1540, а штампано је и за себе.

прича, да је експедиција та предузета у след представке од стране Дубровника. [1]) Ја сам веома у искушењу, да верујем, да јој је у основи лежала мисао, да ће се отуда народ херцеговачки лако на устанак дигнути моћи. Од како је краљ арагонски Алфонзо у години 1445 начинио савез са Стефаном Косачом, првим херцегом од Херцеговине, шпанска политика као да није сасвим заборавила ову српску земљу. Да су Турци у искрцавању шпанске војске на херцеговачко земљиште гледали врло велику опасност, показује оно велико нестрпљење и она огромна енергија, коју је порта развила да само час пре Нови поврати и Шпанце отера.

Сама одбрана Новога и његов пад заслужују да се уврсте међу најславније догађаје шеснајестога века. У колико је поред 4000 шпанских војника под командом Франческа Сармијента у граду било и Срба под командом војводе Лазара, у толико је хероична борба Новога један лист наше историје. Срба би без сумње у граду и више било, да се Шпанци нису одмах с почетка веома ружно понашали према народу. Не смањујући ни мало заслуге јунаштву шпанском, ипак завршетак ове трагедије доказује, да је у њој поглавити јунак наш војвода Лазар. У њему имамо нов доказ какве је карактере наш народ био у стању да произведе у данима свога највећег понижења.

Ево у кратко како је Нови пао:

Већ 1-ог Јануара 1539 појави се турска војска три санџак бега са шест топова под командом Мурад-бега, који је родом био из Шибеника, па се као по-

Италијански превод у Сансовина Historia Universale dell' origine et imperio de Turchi, Venetia, 1573, стр. 402.

[1]) The Chronicles of Rabbi Joseph Ben Joshua Ben Meir, the Sphardi, transl. by Bialloblotzky, II, §. 998.

турчењак одликовао у борбама у приморју. Посада из Новога испадне, разбије Турке и отме им топове. Овај пораз узнемири јако порту. Њој је стало било за тим, да се још у течају те године Нови поврати од Шпанаца па по што по то. Козрев-паша, беглербег румелијски, добије заповест да са шесет хиљада људи нападне на Нови са сува. Хаир-един, чувени Барбароса, цар корзарски, страх и ужас Шпаније и Италије, са најславнијим турским адмиралима Драгутом и Чифут-Синан-пашом, са две стотине галија, појави се с мора пред Новим између 13 и 17 Јула. Хаир-един искрца 80 великих опсадних топова, међу њима три базилиске које су бацале ђулад тешка по читаву центу. Све ово величанствено развијање силе султанове није ни најмање потресло храбре људе, који су предузели да бране красни град Херцега Стевана. Шпански војници били су већином најамници, услужени бећари, опробани у срећама и несрећама ратним. Срби су имали са собом у граду и жене своје и децу своју. Сам командант њихов, војвода Лазар, имао је уза се верну своју љубу и две нејаке кћери. Љубав његова к овим нежним створењима била је равна јачини карактера и величини јунаштва његова. Турци отпочну страховито бомбардање. По неким од сувремених писаца пало је на град и на варош девет хиљада, а по неким тринајест хиљада топовских зрна! Раби Јосиф не претерује кад прича, да су од силнога трештања „море и земља дрхтали." Али посада се није дала потрести. Бранила се јуначки и даље. Осмога Августа удари велика киша. По киши и по густом мраку Турци се приближе зидинама градским, успужају се и уђу унутра. Посада их осети, скочи на оружје, али од кише није могла ни једног топа и ни једне пушке опалити. То је била

страшна ноћ. Борили су се очајнички само ножевима и копљима. Потискивали су се из куће у кућу, из улице у улицу. Беспримерном енергијом и жртвама безграничним Сармијенто и војвода Лазар истерају Турке из вароши. Те је крваве ноћи пало осам хиљада Турака и три хиљаде Хришћана. У јутру зором два Шпанца пребегну у стан турски те искажу Хаир-един у, да у граду нема више ни хране ни муниције, и да је у горњем граду посада од 700 људи спала само на тридесет! Турци на то предузму нов јуриш са свих страна, продру у варош секући и жене и децу, и старо и младо. Сармијенто се повуче с остатком својих људи — свега њих 300 — у доњи град и одатле се преда Турцима на милост и немилост. Кад је предаја већ утврђена била, и кад је већ ваљало предавати се Турцима, војвода Лазар сам својом руком убије жену и обе кћери своје! Запрепашћеној својој околини рече: „Женска је страна слаба, — страх ме је не ће моћи одолети мукама турским, те ће вером преврнути. Боље је да од моје руке помру!"

Лазара су одвели у Цариград. Све што су везири могли чути о овом човеку испуњавало их је дивљењем и жудњом да га за пророка задобију. Сва њихова усиљавања, сва сјајна обећавања беху у залуду. Тада се окренуше другим средствима. Метуше га на страшне лагане муке, и најпосле га натакну на колац. Лазар је се дуго мучио и на мукама издахнуо, радостан што даје доказ своје верности Исусу Христу. Луиђије Басано, — који је на сву прилику и сам био међу оним „многим Хришћанима", за које каже да су били сведоци мученичке смрти Лазареве, — нема довољно речи, да опише величину ове мученичке славе његове, називље га „најсавршенијим примером верности, побож-

ности и постојанства,“ и упоређује га с мученицима, који су се посветили. [1])

У овоме што је напред, видели смо доказе, да је идеја народног ослобођења живо дејствовала по земљама српским почетком шеснајестога века. Видели смо даље симптоме, по којима закључити можемо, да је она жива била и у средини тога века. Остаје нам да видимо, како је с њоме стојало при свршетку шеснајестог столећа.

За сада ми је познато само једно писмено сведочанство, које непосредно помиње, шта је народ наш желио крајем шеснајестога века. На млетачкој библиотеци имају „Scritture di Allessandro Macedonio,“ истина писате год. 1618, али које се односе на стање, које је у нашим земљама било на крају шеснајестога века. Овај Александар Македонац, као оно Ђурђевић око средине тога века, пише сиромах позиве, опомене, преклињања итд. не би ли само побудио европске владаоце да притеку хришћанским народима у Турској у помоћ. На једном месту у тим својим списима он вели:

„У Србији и у Бугарској живи најлепши народ на свету, људи висока стаса, јуначни, ма да су сада *оружани само дугим тојагама.* Побожни су, мила им је част, поуздани су и постојани, *и пуни су жудње да отерају непријатеља са господарства.*“ [2])

Не можемо друкчије него да се зауставимо један тренутак пред оним *„дугим тојагама.“* Њих виде и помињу и други путници, који у оном веку кроз наше

[1]) I costumi et i modi particolari de la vita de Turchi, descritti da M. Luigi Bassano di Zara. Roma 1545, cap. XXXIII.

[2]) Списе Александра Македонца помиње Ranke у Historisch-politische Zeitschrift, Band II, Heft 2, стр. 302. —

земље пролажаху. Тако на пр. Герлах прича како су Турци на путу између Баточине и Јагодине због несигурности од хајдука повели собом и „нешто пусте српске момчадије, која је ишла босонога *и место оружја носила тојаге* или као нека копља.“ [1])

И ове тојаге један су јероглиф, који сам собом прича читаву историју. У самој ствари, до сада се није довољно узело у рачун да су Турци сломили српску државу и подјармили српски народ у оном часу, у који се отпочињала нова ера у оружју и у ратној вештини. Народ наш с остацима некадашњег оружја, — копље, стрела, буздован, нож, — био је готово као и без оружја, наспрам силне војске султанове, оружане и пушкама и топовима. Турци су најстрожије забранили раји ново оружје и најсуревњивије мотрили, да се забрана та потпунце оствари и одржи. Сиромаху српском народу требало је врло опрезно радити, и то скоро *пуна три века*, док је кришом од Турака дошао до оних старих и искварених пушака и пиштоља, којима је почетком овог нашег века на једном свом крају извојевао нешто слободе. Црногорци су још по највише били у положају да се по најпре снабдеју ватреним оружјем. Па ипак из једне врло занимљиве. а мислим у једно и најстарије статистике о њима, види се да је крајем шеснајестога а почетком седамнајестога века од 8027 за бој способних Црногораца само њих 800 до највише 1000 било наоружано пушкама, а остало сабљом, копљем и штитом. [2]) Занимљиво је, да је при првој по-

[1]) Вид. Гласник XXXVI, стр. 205.

[2]) „Relazione et descritione del Sangiacato di Scutari, dove si ha piena contezza delle città et siti loro, vilagi, case et habitatori, rito, costumi, havere et armi di quei popoli et quanto di considerabile minutamente si contenga in quel Ducato,

беди Црногораца над Турцима (год. 1604) турски војсковођ Алија Мемибеговић (синовац великог везира Ферхат-паше) рањен не од црногорске пушке нити од црногорског ножа, већ од копља црногорског.[1])

Од пропасти Цариграда (1453) па кроз цео XVI-ти век било је много којекаквих пророчанстава о томе, да ће турско царство пропасти од „хришћанскога мача" и то у скоро. Лаоник Халкондила има једно такво пророчанство. Има и у књижевности западне Европе између осталих и једно дело *Libellus de Turciae destructione*, штампан у Аугсбургу 1498. које се у шеснајестоме веку много читало. И Хрват Ђурђевић писао је по турским изворима о томе године 1553. (Vaticinium infidelium lingua Turcica) што је после превађано на више других језика и штампано у неколико издања. Тако и Италијанац Антоније Торкват (Antonii Torquati Ferrariensis Prognosticon) и Немац Ајнсингер (Einszinger Herbst-Relation des 1594 Jahres). Доста на томе, да се у средини шеснајестога века по целој Европи веровало да ће турско царство скорим пропасти. Неки су пророци шта више с великом поузданошћу казивали, да ће се пропаст та извршити баш 1595-те године, премда је као што Тилеман Оларије седамдесет година позније доста саркастично примећава. „Experientz hat ein anders gelehret." — искуство засиа друго показало."[2])

fatta da Mariano Bolizza Nobile di Cattaro" из рукописа мле-тачке библиотеке од год. 1614. [illegible] Class. VI. Cod. LXXVI.

1) Милаковић, Историја Црне Горе, стр. 7.

2) „Wiewohl viel gelehrte Leute in den Gedanken gestanden als würde des Türken Macht vor jenen Jahren zu Grund gangen seyn, insonderheit aber über das 1595 Jahr sich nicht erstrecken .... so hat doch die Experientz viel ein anders gelehret." Tilemani Olarii Turciae statum, Leipzig 1664.

Него чудновато се подесило да је турска царевина заиста била у опасности око те године, и за нас је нарочито значајно, да око те године имамо знакова о великом народном покрету на балканском полуострву.

Порта је, потресена пропашћу босанске војске под Сиском (22 Јуна 1593), формално огласила рат Аустрији под јесен исте године. Одлуку је ову велики везир Синан-паша издејствовао у султана и његовог дивана славном својом беседом о Босни. „Не уђемо ли у рат са свом снагом,“ говорио је Синан, „Босна ће да падне под власт цара немачког. А углед турске царевине у Европи потпуно зависи од тога, хоћемо ли у нашој власти задржати Босну или не. Јер, ако изгубимо ову племениту земљу, онда губимо и јунаке, који би победе наших предака и у напредак настављали. Од ове земље зависи снага наше војске, и из ње смо ми добивали најхрабрије војсковође наше.“ [1]) Већ с јесени Синан је с великом војском приспео у Београд. Тада се опажају, а ваља да су и раније почели, покушаји, да се састави савез међу самим народима источним. Кнез од Сибиња Жигмундо Баторије, ради да начини савез с кнезом влашким Михаилом и кнезом молдавским Ароном. У исто време тражио је наслона у цара немачког Рудолфа II, који је и обећао помоћ у новцу и оружју. Као један од дипломатских посредника при овој радњи излази на видик дворанин молдавскога кнеза а стари коленовић српски Ђурађ II Бранковић. Из непотпуних извода из Бранковићеве историје у Раића, изгледа као да је Ђурађ обратио пажњу Баторијеву на значај, који српски народ у таквом савезу имати може.“ [2])

[1]) Schmith, Histor. Ottoman. I. стр. 235. — Schimek Polit. Gesch. des Königreichs Bosnien, Wien, 1787., 252.

[2]) Раић, IV, 54.

Свакојако историјски је факт, да се у Јуну 1594 у јужној Угарској тако рећи из ритова банатских — који у многом погледу чине Србима с ону страну Дунава оне услуге, које шуме с ову страну — диже српски устанак. Скоро по свима паланкама народ устаје те коље и растерује Турке. На Дунаву отимљу 13 турских лађа с храном, топовима и муницијом. Петнајест хиљада Срба под оружјем састају се негде око Тамишвара, бирају себи војводу и бију се с Турцима код Вршца, Липе, Панкоте, Арада, Чанада, Вилагоша и око других места по Јенопољу. Устанак на челу кога се помиње владика Тодор, узимље тако велики мах, да будимски везир, Хасан Соколовић, није у стању да га својим силама угуши.[1])

Устанак угарских Срба у Јуну 1594 без сумње је много допринео, те је 1-ог Новембра исте године потписан савез између Сибиња, Влашке и Молдавије. Ђурађ Бранковић, који је при потпису дејствовао као заступник Молдавије, имао је још једну мисију да изврши код Донских Козака. Резултат је био да су се четама српским, румунским и угарским придружиле и чете донских Козака. Потомак Бранковићев добио је команду над молдавским корпусом, који је састављен био од чета српских, румунских и козачких.[2]) Везири

[1]) Вид. Ortelius redivivus et continuatus, стр. 148. — Од новијих историка угарских о српском устанку у Банату говори нарочито Салаија, који као изворе за ту историју наводи: Historica narratio quorumdam gestorum Sigism. Báthorí, excripta ex schedis vetustis opera Laurentii Weidenfelderi, — даље: Decius Marovius у Kováchich, Scriptores rer-hung. minores, стр. 377., и Volfgangi comithis Bethlen historiarum pannonico — daciarum libri X, стр. 475. — У нашега Бранковића без сумње ће бити занимљивих података, од које је неке и Раић саопштио IV, 54—58. —

[2]) Раић, IV, 57.

су султанови и сами давали тако велики значај томе савезу народа, да су се одлучили, да прогласе веру и отаџбину у опасности, па да „пророкову заставу“ из Дамаска, где су је до тада чували, однесу у Београд, а одатле к војсци у Угарској. Ово је било пред зиму 1594 године.[1])

Кад се турска војска из Угарске и Влашке повлачила на зимовник, Срби су јој задавали жестоке ударе. Нарочито се помињу победе и велике плени, које су Срби и Власи заједнички задобили у Новембру те исте 1594 године код Оршаве.[2])

Свршетком 1594 и почетком 1595, савезници прелазе Дунав по леду, освајају Никопољ, Свиштово, Рахову, Разград, Силистрију, Черну воду и разбијају до ноге војску Евнух-Ахмет-паше. Што је за нас најважније српске чете под Ђурђем Бранковићем састају се са бугарским четама Новака Дебељака, који је се сишао са Балкана. Наш историк каже изреком да су Ђурађ и Новак пролазили по српским и бугарским земљама, народ на устанак побуђивали и толико га одушевили, да је се не само мушкиње него и женскиње лаћало оружја. Ко није могао добити оружја, тај се дохватао дрвља и камења, те њиме тукао Турке усклицавајући: „терајмо душмане и тиране, који нам крв пију!“ [3]) Ово је на крају века громовито разлегање онога шапута, ко-

[1]) Вид. о овоме тврђење сувремених турских кроничара у Hamer, IV, 226.

[2]) Ortelius, стр. 157. Биће да су том приликом српски драговољци — који су се онда радо називали „Левентама“ и „Јунацима“ прешли те опленили Голубац, Медни-Пек (који ми данас зовемо Мајданпек) Мудаву и још седам градића. Бранковићева кроника у Arkivu za jugosl.-pov. III, 27.

[3]) Раић, IV, 58.

јем су посланици угарски и млетачки прислушкивали још првих година истога века. Ово је елементарни излив жудње за слободом. Гњев, дуго угушивани гњев потлачених народа, излио се у бури, која руши градове и која потоке од људске крви лије.

И тек почетком 1595 стизала је Турке све једна несрећа за другом.

Јануара 12-ог умре им напрасно султан Мурат, и Мухамед III ступа на престо уз обичан покољ све друге своје браће и рођака.

Усред неизвесности и забуне, која нарочито у Турској прати промену владаоца, стицали су гласови о напредовању српских устаника у Банату, и хрватске војске на Купи и Сави.

Стизали су гласови о напредовању српско-бугарских и угарско-румунских чета по Бугарској.

У Марту месецу 2000 „слободних хајдука“ у савезу са српским четама освајају и плене Софију. [1])

Ускоци на западној Крајини босанској разбијају чете што се шаљу противу њих и освајају град Клис. [2])

У Херцеговини се на сву прилику још тада опажао неки покрет, јер се Грдан војвода од Никшића и Оногошта спремао на устанак, којим се у осталом из узрока још за сад непознатих, опознио. [3])

Међу Србима у Дукађину и Албанији било је ве-

[1]) Ortelius, 160.

[2]) Historia degli Uskochi од једног Флорентинца стр. 29, у Макушева стр. 383. — Sagredo, memorie istoriche dà monarchi Ottom., стр. 709.

[3]) Војвода Грдан дигао је херцеговачки народ на оружје год. 1597. На сву прилику и његов устанак био је у свези с устанком по другим крајёвима само што се опознио. Вид. Аркив III, стр. 98.

лико врење. У самој ствари, данас знамо из занимљивих писама папиног нунција у Млецима Грацијана, да се управ за ту 1595-ту годину спремао велики народни устанак у северној Албанији, Епиру и Тесалији, у исто време у Скадру и Охриду. Кимериоти су у самој ствари већ и устали били. Значајно је да је Шпанија радила, да устанак тај потпомогне, а Млеци су опет са своје стране настојавали да га предупреде.[1]) Мимогред буди речено још од XIV-ог века у више пута и неочекиваним начином излази на видик борба између Шпаније одн. Арагоније и Млетака за упливом на јадранском приморју балканског полуострва.

Турска војска код Београда налазила је се као усред пламенога мора. Узалуд јој санџак-шериф. Ваљало је других талисмана и других курбана.

Тада је се Садр-азам Синан — стари Србин из срца Старе Србије, о коме прича казује, да је још као младо чобанче једним само нагласком доводио дивље псе да пред њим пузе[2]) — тада је се Синан, потурица каменитог срца и гвоздене руке, сетио душевних покрета свога народа. Знао је да је овај исти народ, који у томе часу у дивљој јарости ватром и сабљом ломи све што је турско, јуче био и сутра ће да иде, да се скромно клања и сузе да рони пред ћивотом старог

[1]) Lettere di Monsignor Antonio Maria Gratiani, писана у Млецима год. 1596 и 1598, сада су у библиотеци болоњског универзитета. У Макушева 268. Има и званичних извешћа млетачких о спремању устанка у Албанији. Аловиж Барбаро, ректор которски пише 12 Окт. 1595 влади млетачкој: „che gli Albanesi hanno veramente determinato di liberarsi della tiranide Turchesca cresciuta per l'insoportabile commando del' novó sanzecco.“ Макушев, 266.

[2]) Синан-паша, од П. Срећковића, Београд 1865 стр. 75.

једног калуђера. Да ли само калуђера једног? Да, пред ћивотом архијепископа и краљевића, и више него то, великог човека и великог родољуба, свеца, просветиоца, једном речју, речју која је боља од свих тих и која се ничим заменити не да, — пред ћивотом Св. Саве. Оном патничком народу, Св. Сава је био у многоме погледу срце, које га је тешило и храбрило. У оној страшној ноћи, у којој су по српским земљама авети, крволоци, вампири народа српског пировали, и која је већ преко 130 година трајала, Савин је монастир био, као тврда кула морска, на којој се никад не гаси сјајан пламен, који далеко у мрак светлост баца. И видели су је не само они, који су се борили с таласима за голи живот, него су је видели и Турци, у скрлет одевени гусари хришћанске цивилизације. Талијанац један, који је год. 1534-те путовао по нашим крајевима и био у Милешеву, помиње изреком велико уважење, у коме је монастир Св. Саве стојао не само у Хришћана, него и у Јевреја (трговаца) и у самих Турака.[1]) По његовом уверавању, од овиx је он имао више прихода него од Хришћана. А наш историк деспот Бранковић прича: „Ђаво позавиде чудесима које је чинио С. Сава па подстрекне неког бега те почне јавно говорити: Ево Турци верују у Св. Саву, крсте се крстом и прелазе у хришћанску веру.“ Поштовање које је Милешево задобило и у неких Турака, по себи је довољно било да у фанатика потурица ускипти мрзост. Сад, кад се са свих страна раја дизала, мрзост је та прекиптила. Турци су зашли били те секли, палили и робили и онај народ, који је мирно становао. О томе

[1]) Il viaggio da Venetia a Constantinopoli, који чини први део у књизи: *Delle cose de Turchi libri tre*, Vinegia, 1539 и друго издање од 1541.

страшна ноћ. Борили су се очајнички само ножевима и копљима. Потискивали су се из куће у кућу, из улице у улицу. Беспримерном енергијом и жртвама безграничним Сармијенто и војвода Лазар истерају Турке из вароши. Те је крваве ноћи пало осам хиљада Турака и три хиљаде Хришћана. У јутру зором два Шпанца пребегну у стан турски те искажу Хаир-едину, да у граду нема више ни хране ни муниције, и да је у горњем граду посада од 700 људи спала само на тридесет! Турци на то предузму нов јуриш са свих страна, продру у варош секући и жене и децу, и старо и младо. Сармијенто се повуче с остатком својих људи — свега њих 300 — у доњи град и одатле се преда Турцима на милост и немилост. Кад је предаја већ утврђена била, и кад је већ ваљало предавати се Турцима, војвода Лазар сам својом руком убије жену и обе кћери своје! Запрепашћеној својој околини рече: „Женска је страна слаба, — страх ме је не ће моћи одолети мукама турским, те ће вером превнрути. Боље је да од моје руке помру!“

Лазара су одвели у Цариград. Све што су везири могли чути о овом човеку испуњавало их је дивлењем и жудњом да га за пророка задобију. Сва њихова усиљавања, сва сјајна обећавања беху у залуду. Тада се окренуше другим средствима. Метуше га на страшне лагане муке, и најпосле га натакну на колац. Лазар је се дуго мучио и на мукама издахнуо, радостан што даје доказ своје верности Исусу Христу. Луиђије Басано, — који је на сву прилику и сам био међу оним „многим Хришћанима“, за које каже да су били сведоци мученичке смрти Лазареве, — нема довољно речи, да опише величину ове мученичке славе његове, називље га „најсавршенијим примером верности, побож-

ности и постојанства," и упоређује га с мученицима, који су се посветили.[1])

У овоме што је напред, видели смо доказе, да је идеја народног ослобођења живо дејствовала по земљама српским почетком шеснајестога века. Видели смо даље симптоме, по којима закључити можемо, да је она жива била и у средини тога века. Остаје нам да видимо, како је с њоме стојало при свршетку шеснајестог столећа.

За сада ми је познато само једно писмено сведочанство, које непосредно помиње, шта је народ наш желио крајем шеснајестога века. На млетачкој библиотеци имају „Scritture di Allessandro Macedonio," истина писате год. 1618, али које се односе на стање, које је у нашим земљама било на крају шеснајестога века. Овај Александар Македонац, као оно Ђурђевић око средине тога века, пише сиромах позиве, опомене, преклињања итд. не би ли само побудио европске владаоце да притеку хришћанским народима у Турској у помоћ. На једном месту у тим својим списима он вели:

„У Србији и у Бугарској живи најлепши народ на свету, људи висока стаса, јуначни, ма да су сада *оружани само дугим тојагама.* Побожни су, мила им је част, поуздани су и постојани, *и пуни су жудње да отерају непријатеља са господарства.*"[2])

Не можемо друкчије него да се зауставимо један тренутак пред оним *„другим тојагама."* Њих виде и помињу и други путници, који у оном веку кроз наше

[1]) I costumi et i modi particolari de la vita de Turchi, descritti da M. Luigi Bassano di Zara. Roma 1545, cap. XXXIII.

[2]) Списе Александра Македонца помиње Ranke у Historisch-politische Zeitschrift, Band II, Heft 2, стр. 302. —

земље пролажаху. Тако на пр. Герлах прича како су Турци на путу између Баточине и Јагодине због несигурности од хајдука повели собом и „нешто пусте српске момчадије, која је ишла босонога *и место оружја носила тојаге* или као нека копља.“ [1])

И ове тојаге један су јероглиф, који сам собом прича читаву историју. У самој ствари, до сада се није довољно узело у рачун да су Турци сломили српску државу и подјармили српски народ у оном часу, у који се отпочињала нова ера у оружју и у ратној вештини. Народ наш с остацима некадашњег оружја, — копље, стрела, буздован, нож, — био је готово као и без оружја, наспрам силне војске султанове, оружане и пушкама и топовима. Турци су најстрожије забранили раји ново оружје и најсуревњивије мотрили, да се забрана та потпунце оствари и одржи. Сиромаху српском народу требало је врло опрезно радити, и то скоро *пуна три века*, док је кришом од Турака дошао до оних старих и исквархених пушака и пиштоља, којима је почетком овог нашег века на једном свом крају извојевао нешто слободе. Црногорци су још по највише били у положају да се по најпре снабдеју ватреним оружјем. Па ипак из једне врло занимљиве, а мислим у једно и најстарије статистике о њима, види се да је крајем шеснајестога а почетком седамнајестога века од 8027 за бој способних Црногораца само њих 800 до највише 1000 било наоружано пушкама, а остало сабљом, копљем и штитом. [2]) Занимљиво је, да је при првој по-

[1]) Вид. Гласник XXXVI, стр. 205.

[2]) „Relazione et descritione del Sangiacato di Scutari, dove si ha piena contezza delle città et siti loro, vilagi, case et habitatori, rito, costumi, havere et armi di quei popoli et quanto di considerabile minutamente si contenga in quel Ducato,

беди Црногораца над Турцима (год. 1604) турски војсковођ Адија Мемибеговић (синовац великог везира Ферхат-паше) рањен не од црногорске пушке нити од црногорског ножа, већ од *копља* црногорског. [1])

Од пропасти Цариграда (1453) па кроз цео XVI-ти век било је много којекаквих пророчанстава о томе, да ће турско царство пропасти од „хришћанскога мача“ и то у скоро. Лаоник Халкондила има једно такво пророчанство. Има и у књижевности западне Европе између осталих и једно дело *Libellus de Turciae destructione,* штампан у Аугсбургу 1498, које се у шеснајестоме веку много читало. И Хрват Ђурђевић писао је по турским изворима о томе године 1553, (Vaticinium infidelium lingua Turcica) што је после превађано на више других језика и штампано у неколико издања. Тако и Италијанац Антоније Торкват (Antonii Torquati Ferrariensis Prognosticon) и Немац Ајнсцингер (Eynszinger Herbst-Relation des 1594 Jahres). Доста на томе, да се у средини шеснајестога века по целој Европи веровало, да ће турско царство скорим пропасти. Неки су пророци шта више с великом поузданошћу казивали, да ће се пропаст та извршити баш 1595-те године, премда је, као што Тилеман Олариус седамдесет година позније доста саркастично примећава, „Experientz viel ein anders gelehret,“ — искуство сасма друго показало.“ [2])

fatta de Mariano Bolizza Nobile di Cattaro.“ Рукопис млетачке библиотеке од год. 1614. Стоји тамо под Class. VI, Cod. CLXXVI.

[1]) Милаковић, Историја Црне Горе, стр. 97.

[2]) „Wiewohl viel gelehrte Leute In den gedanken gestanden als würde des Türken Macht vor sieben Jahren zu grund gangen seyn, insonderheit aber über das 1595 Jahr sich nicht erstrecken .... so hat doch Experientz viel ein anders gelehret.“ Tillemani Olarii, Turciae fatum, Leipzig 1664.

Него чудновато се подесило да је турска царевина заиста била у опасности око те године, и за нас је нарочито значајно, да око те године имамо знакова о великом народном покрету на балканском полуострву.

Порта је, потресена пропашћу босанске војске под Сиском (22 Јуна 1593), формално огласила рат Аустрији под јесен исте године. Одлуку је ову велики везир Синан-паша издејствовао у султана и његовог дивана славном својом беседом о Босни. „Не уђемо ли у рат са свом снагом," говорио је Синан, „Босна ће да падне под власт цара немачког. А углед турске царевине у Европи потпуно зависи од тога, хоћемо ли у нашој власти задржати Босну или не. Јер, ако изгубимо ову племениту земљу, онда губимо и јунаке, који би победе наших предака и у напредак настављали. Од ове земље зависи снага наше војске, и из ње смо ми добивали најхрабрије војсковође наше." [1]) Већ с јесени Синан је с великом војском приспео у Београд. Тада се опажају, а ваља да су и раније почели, покушаји, да се састави савез међу самим народима источним. Кнез од Сибиња Жигмундо Баторије, ради да начини савез с кнезом влашким Михаилом и кнезом молдавским Ароном. У исто време тражио је наслона у цара немачког Рудолфа II, који је и обећао помоћ у новцу и оружју. Као један од дипломатских посредника при овој радњи излази на видик дворанин молдавскога кнеза а стари коленовић српски Ђурађ II Бранковић. Из непотпуних извода из Бранковићеве историје у Раића, изгледа као да је Ђурађ обратио пажњу Баторијеву на значај, који српски народ у таквом савезу имати може." [2])

[1]) Schmith, Histor. Ottoman. I. стр. 235. — Schimek Polit. Gesch. des Königreichs Bosnien, Wien, 1787., 252.

[2]) Раић, IV, 54.

Свакојако историјски је факт, да се у Јуну 1594 у јужној Угарској тако рећи из ритова банатских — који у многом погледу чине Србима с ону страну Дунава оне услуге, које шуме с ову страну — диже српски устанак. Скоро по свима паланкама народ устаје те коље и растерује Турке. На Дунаву отимљу 13 турских лађа с храном, топовима и муницијом. Петнајест хиљада Срба под оружјем састају се негде око Тамишвара, бирају себи војводу и бију се с Турцима код Вршца, Липе, Панкоте, Арада, Чанада, Вилагоша и око других места по Јенопољу. Устанак на челу кога се помиње владика Тодор, узимље тако велики мах, да будимски везир, Хасан Соколовић, није у стању да га својим силама угуши.[1])

Устанак угарских Срба у Јуну 1594 без сумње је много допринео, те је 1-ог Новембра исте године потписан савез између Сибиња, Влашке и Молдавије. Ђурађ Бранковић, који је при потпису дејствовао као заступник Молдавије, имао је још једну мисију да изврши код Донских Козака. Резултат је био да су се четама српским, румунским и угарским придружиле и чете донских Козака. Потомак Бранковићев добио је команду над молдавским корпусом, који је састављен био од чета српских, румунских и козачких.[2]) Везири

[1]) Вид. Ortelius redivivus et continuatus, стр. 148. — Од новијих историка угарских о српском устанку у Банату говори нарочито Салаија, који као изворе за ту историју наводи: Historica narratio quorumdam gestorum Sigism. Báthorí, excripta ex schedis vetustis opera Laurentii Weidenfelderi, — даље: Decius Marovius у Kováchich, Scriptores rer-hung. minores, стр. 377., и Volfgangi comithis Bethlen historiarum pannonico — daciarum libri X, стр. 475. — У нашега Бранковића без сумње ће бити занимљивих података, од које је неке и Раић саопштио IV, 54—58. —

[2]) Раић, IV, 57.

су султанови и сами давали тако велики значај томе савезу народа, да су се одлучили, да прогласе веру и отаџбину у опасности, па да „пророкову заставу“ из Дамаска, где су је до тада чували, однесу у Београд, а одатле к војсци у Угарској. Ово је било пред зиму 1594 године.[1])

Кад се турска војска из Угарске и Влашке повлачила на зимовник, Срби су јој задавали жестоке ударе. Нарочито се помињу победе и велике плени, које су Срби и Власи заједнички задобили у Новембру те исте 1594 године код Оршаве.[2])

Свршетком 1594 и почетком 1595, савезници прелазе Дунав по леду, освајају Никопољ, Свиштово, Рахову, Разград, Силистрију, Черну воду и разбијају до ноге војску Евнух-Ахмет-паше. Што је за нас најважније српске чете под Ђурђем Бранковићем састају се са бугарским четама Новака Дебељака, који је се сишао са Балкана. Наш историк каже изреком да су Ђурађ и Новак пролазили по српским и бугарским земљама, народ на устанак побуђивали и толико га одушевили, да је се не само мушкиње него и женскиње лаћало оружја. Ко није могао добити оружја, тај се дохватао дрвља и камења, те њиме тукао Турке усклицавајући: „терајмо душмане и тиране, који нам крв пију!“[3]) Ово је на крају века громовито разлегање онога шапута, ко-

[1]) Вид. о овоме тврђење савремених турских кроничара у Hamer, IV, 226.

[2]) Ortelius, стр. 157. Биће да су том приликом српски драговољци — који су се онда радо називали „Левентама“ и „Јунацима“ прешли те опленили Голубац, Медни-Пек (који ми данас зовемо Мајданпек) Мудаву и још седам градића. Бранковићева кроника у Arkivu za jugosl.-pov. III, 27.

[3]) Раић, IV, 58.

јем су посланици угарски и млетачки прислушкивали још првих година истога века. Ово је елементарни излив жудње за слободом. Гњев, дуго угушивани гњев потлачених народа, излио се у бури, која руши градове и која потоке од људске крви лије.

И тек почетком 1595 стизала је Турке све једна несрећа за другом.

Јануара 12-ог умре им напрасно султан Мурат, и Мухамед III ступа на престо уз обичан покољ све друге своје браће и рођака.

Усред неизвесности и забуне, која нарочито у Турској прати промену владаоца, стицали су гласови о напредовању српских устаника у Банату, и хрватске војске на Купи и Сави.

Стизали су гласови о напредовању српско-бугарских и угарско-румунских чета по Бугарској.

У Марту месецу 2000 „слободних хајдука" у савезу са српским четама освајају и плене Софију. [1])

Ускоци на западној Крајини босанској разбијају чете што се шаљу противу њих и освајају град Клис. [2])

У Херцеговини се на сву прилику још тада опажао неки покрет, јер се Грдан војвода од Никшића и Оногошта спремао на устанак, којим се у осталом из узрока још за сад непознатих, опознио. [3])

Међу Србима у Дукађину и Албанији било је ве-

[1]) Ortelius, 160.

[2]) Historia degli Uskochi од једног Флорентинца стр. 29, у Макушева стр. 383. — Sagredo, memorie istoriche dà monarchi Ottom., стр. 709.

[3]) Војвода Грдан дигао је херцеговачки народ на оружје год. 1597. На сву прилику и његов устанак био је у свези с устанком по другим крајевима само што се опознио. Вид. Аркив III, стр. 98.

лико врење. У самој ствари, данас знамо из занимљивих писама папиног нунција у Млецима Грацијана, да се управ за ту 1595-ту годину спремао велики народни устанак у северној Албанији, Епиру и Тесалији, у исто време у Скадру и Охриду. Кимериоти су у самој ствари већ и устали били. Значајно је да је Шпанија радила, да устанак тај потпомогне, а Млеци су опет са своје стране настојавали да га предупреде.[1]) Мимогред буди речено још од XIV-ог века у више пута и неочекиваним начином излази на видик борба између Шпаније одн. Арагоније и Млетака за упливом на јадранском приморју балканског полуострва.

Турска војска код Београда налазила је се као усред пламенога мора. Узалуд јој санџак-шериф. Ваљало је других талисмана и других курбана.

Тада је се Садр-азам Синан — стари Србин из срца Старе Србије, о коме прича казује, да је још као младо чобанче једним само нагласком доводио дивље псе да пред њим пузе[2]) — тада је се Синан, потурица каменитог срца и гвоздене руке, сетио душевних покрета свога народа. Знао је да је овај исти народ, који у томе часу у дивљој јарости ватром и сабљом ломи све што је турско, јуче био и сутра ће да иде, да се скромно клања и сузе да рони пред ћивотом старог

[1]) Lettere di Monsignor Antonio Maria Gratiani, писана у Млецима год. 1596 и 1598, сада су у библиотеци болоњског универзитета. У Макушева 268. Има и званичних извешћа млетачких о спремању устанка у Албанији. Аловиж Барбаро, ректор которски пише 12 Окт. 1595 влади млетачкој: „che gli Albanesi hanno veramente determinato di liberarsi della tiranide Turchesca cresciuta per l'insoportabile commando del' novó sanzecco.“ Макушев, 266.

[2]) Синан-паша, од П. Срећковића, Београд 1865 стр. 75.

једног калуђера. Да ли само калуђера једног? Да, пред ћивотом архијепископа и краљевића, и више него то, великог човека и великог родољуба, свеца, просветиоца, једном речју, речју која је бољa од свих тих и која се ничим заменити не да, — пред ћивотом Св. Саве. Оном патничком народу, Св. Сава је био у многоме погледу срце, које га је тешило и храбрило. У оној страшној ноћи, у којој су по српским земљама авети, крволоци, вампири народа српског пировали, и која је већ преко 130 година трајала, Савин је монастир био, као тврда кула морска, на којој се никад не гаси сјајан пламен, који далеко у мрак светлост баца. И видели су је не само они, који су се борили с таласима за голи живот, него су је видели и Турци, у скрлет одевени гусари хришћанске цивилизације. Талијанац један, који је год. 1534-те путовао по нашим крајевима и био у Милешеву, помиње изреком велико уважење, у коме је монастир Св. Саве стојао не само у Хришћана, него и у Јевреја (трговаца) и у самих Турака.[1]) По његовом уверавању, од овиx је он имао више прихода него од Хришћана. А наш историк деспот Бранковић прича: „Ђаво позавиде чудесима које је чинио С. Сава па подстрекне неког бега те почне јавно говорити: Ево Турци верују у Св. Саву, крсте се крстом и прелазе у хришћанску веру.“ Поштовање које је Милешево задобило и у неких Турака, по себи је довољно било да у фанатика потурица ускипти мрзост. Сад, кад се са свих страна раја дизала, мрзост је та прекиптила. Турци су зашли били те секли, палили и робили и онај народ, који је мирно становао. О томе

[1]) Il viaggio da Venetia a Constantinopoli, који чини први део у књизи: *Delle cose de Turchi libri tre*, Vinegia, 1539 и друго издање од 1541.

је остао спомен и по нашим кроникама. „Бѣ тогда (вь лѣто 7103 т. ј. 1595) попраніе и бѣда церквамь и свашеникомь оть исмаильть вь сербсцѣи земли и по ниѣхь странахь оубиства безчисленаа и запустѣніа многымь светымь обытелямь.“[1]) Али им то није било доста. Изгледа као да су неке потурице босанске формално тужиле св. Саву Синан-паши.[2]) Свакојако по заповести Синановој донесоше тело св. Саве у Београд, где га на Врачару 27 Априла ове исте значајне 1595-те године спалише.[3]) Ахмет-ага-оћузи, којега би име и његови рођени унуци заборавили били, записао се у историју српског народа као онај ага, који је са својом четом пренео тело св. Саве из златног ковчега у Милешеву на згариште врачарско. Мислили су Турци да ће тиме ишчупати срце у народа српског, да ће погасити онај пламен, што му је ноћ расветљавао. И заиста га је Синан дубоко за срце ујео. Народ српски могао је да заборави, и у самој ствари заборавио је, крв коју је у устанку пред крај XVI-ог века пролио. Али не може да заборави ватру на Врачару. Онај стуб од пламена споменик је народном устанку од 1595 године.

Борба је трајала још и год. 1596. Турци су се показали далеко надмоћни. Черкеза није било, али су њихову улогу онда вршили Татари са Крима. Стотине хиљада Срба и Бугара пропало је које под ножем турским које услед патњи грозног и дивљачног рата оних година. И кад је султан Мухамед са 200.000 Турака

[1]) Запис у Октоиху монастира Св. Тројице Гласник VIII, стр. 86.

[2]) Извод из Бранковићеве историје у Аркиву III, 27.

[3]) Сам Синан није више био у Београду, кад је оно спаљивање извршено, јер је много пре тога похитао у Цариград, да потражи нове милости у новога султана, који га је са великог везирства збацио. Вид. Hammer IV, стр. 243.

отишао у Угарску да код Ерлаве разбије војску цара немачког и краља угарског, он је прошао кроз пусту Бугарску и пусту Србију. Али је ондашњи нараштај народа српског оставио потомству доказе о својој жудњи за слободом и о својој готовости да за њу гине.

Природно је, што нам се погледи, кад се обазремо на XVI-ти век, радо заустављају на људима, који живот залажу у борби с непријатељем народним. Али има и други ред људи, којих је радња мање сјајна, мање узбудљива и опет пуна неке особите, тихе лепоте, радња пуна дубоког значаја и високе заслуге. Српски манастири и цркве постали су градови српске народности. Гарнизон тих градова, — у много и много прилика заборављена мртва стража у каквој гудури или на врху каквог крша, — црно се носи али нема сумње да ће му потомство једнога дана златним словима писати историју. Турци су нејасно слутили да су цркве и манастири, свештеници и калуђери опасне чињенице по њих. Али Турци нису потпуно разумевали природу те опасности. Да, ни сами духовници наши нису знали како су опасни Турцима. Провиђење их је изабрало себи за оруђе за извесну цел. И није нужно било да знају потпуно шта ће израдити. Њихово је било да раде. И радећи да спасу људма душе, спасли су народу и отаџбину. Стопама калуђера, који путоваху по писанијама, везиван је као неком чаробном невидљивом мрежом народ православни у једно, везиван за спомене на своје краљеве и цареве на своју самосталну прошлост народну, везиван у горким данима слатком надом на бољу будућност. —

А шта да кажемо о монасима, који у обрушеним ћелијама, трпећи сваке телесне оскудице, у непрекидној готовости на мученичку смрт, на догледу турских ор-

дија, на дохвату криве сабље спахија и на нишану танких пушака арнаутских, седе па пишу књиге? И не само да пишу и преписују, него — као н. пр. Мардарије, — сами режу слова, подижу штампаре и штампају! Нарочито монастир Милешево у средини шеснајестога века постаје знаменита штампара наших црквених књига. Јеромонах Данило, игуман милешевски, Мардарије, игуман Бањски, монаси Теодор, Никанор и Сава и ђакони Дамјан и Милан, који су око 1543 год. подигли штампару у Милешеву и у њој штампали књиге све до 1558, заслужују да им се имена са хвалом помињу.[1]) Сам тај факт што се усред оног хаоса, оне несигурности, оног дивљаштва, које с Турцима дође, у српскоме Милешеву подиже штампарија, карактерише жудњу српског народа за вишим културним животом. Оно је доказ просвећеног и патриотског духа, којим је наше духовништво — бар у главнијим монастирима, — задахнуто било. Кад знамо да је штампарије било у Милешеву око средине XVI-ога века, онда знамо каквим је духом оно дихало, и тада појимамо велики ауторитет његов. У осталом калуђери милешевски, чувари најдрагоценије српске светиње, — као да су с љубављу неговали просветне традиције св. Саве. Милешевског параеклесијарха Генадија (рођеног у Пријепољу) већ у 1536 налазимо у Млецима, где по наредби Божидара Вуковића у друштву с попом Теодосијем штампа октоих.[2])

Нити је Милешево једино место, у коме су српски калуђери шеснајестога века штампарије оснивали

[1]) До сада су нам од дела те штампаре познати: Псалтир год. 1544, Требник 1545, Псалтир 1557. Вид. Šafarik, Gesch. der serb. Literatur стр. 265.

[2]) Šafarik, 261. —

и књиге штампали. Код цркве Ђурђеве у Гораждју на Дрини, јеромонах Теодор и ђакон Радоје штампају Требник год. 1531. Јеромонах Мардарије штампа у Београду четири јеванђеља год. 1552 о трошку кнеза Радише Дмитровића и Тројана Гундулића Дубровчанина. Исти Мардарије штампа опет јеванђеља у Мркшиној цркви на подножју Црне Горе године 1562. У истој Мркшиној цркви поп Живко и ђакон Радул штампају цветни Триод (пентикостар) године 1566.

Кад већ помињемо штампарски и књижевни рад наших духовника у XVI-ом веку, не можемо а да са највећом хвалом не поменемо — светао и славни рад, — војводе Божидара Вуковића и сина му Вићентија у Млецима од год. 1519 (а можда и од раније) до иза 1561. Чини ми се да у првоме веку после пропасти српске и босанске државе, ништа није тако светао знак боље будућности и ништа тако части пуно за народ српски, него што се људи светски, људи од сабље и буздохана, интересују за штампање српских књига. По заповести војводе од Зете, Ђурђа Црнојевића, штампа се на Цетињу год. 1493—1494 октоих. А војвода Божидар Вуковић, и после смрти његове син му Вићентије штампају у Млецима читаву серију црквених књига, кроз целу једну периоду од 40 година! [1])

У раздржављеној Србији шеснајестога века у Србији под суровом туђинском управом, ми видимо дакле јасне струје политичког и културног живота.

Наши штампари и књижевници шеснајестог века самом својом појавом разблажују суровост, којом би последње године Ускока оцртале тај век.

Наше политичке аспирације и наша књижевна де-

[1]) Šafarik. стр. 251—283.

лателност шеснајестога века, оснивају нам право на име образованог народа и у оном веку.

Наша војничка и политичка делателност у Угарској, наше непрекидне борбе на крајинама османског царства, наши покушаји за ослобођење, покушаји крвави, јуначки, очајнички, наше понављане и опет понављане жртве за слободу, дају нам право да се зовемо народ, који је још пре 300 година тако жарко љубио своју слободу.

Народ питом, са одликама хришћанске цивилизације, народ који слободу љуби, — под ногама суровог, дивљег, мухамеданског завојевача!

Каква грандиозна трагедија!

Да ли ју је историја одиграла, само за науку народима, или да потресе какав збор олимпијских богова?! —

На сваки начин, они српски нараштаји, који су у шеснајестоме веку у сенци највеће силе и славе турске, мучан живот живели, љубав к народној слободи неговали, за њу се толико пута жртвовали, за њу непрекидно радили и помрли не доживевши да их зрак слободе народне огреје, — тиј нараштаји заслужили су бар толико, да их потомци сасвим не забораве. . . .

СЛАВЕ У СРБА

Српски народ има у свом домаћем животу једну светковину коју религијозно светкује, бар по једном у години, свака српска кућа, била богата, била сиромашна. Светковини се тој не зна тачно ни узрок ни доба постања, а она је врло важно обележје српске народности. Она се зове: Крсно име, Слава, Благ дан, Свети или Свето.

По што Крсно име славе Срби у свим стањима, у свим друштвеним редовима, и у свима земљама где живе, те тако оно у велике обелодањује њихово народно јединство; и по што се у тој Слави некако удружује хришћанска вера с вајкадашњим народним обичајима: то не ће бити без интереса да се светковина та опише и, на такав начин, што потпунија представи онима који се нарочито баве изучавањем живота и духа народнога.

И да нисам рођен и одрањен у сељачкој кровињари, опет би ми, чини ми се, свакад било мило разгледати оно огњиште према ком су се одгрејали: Видаковић, Хаџи-Рувим, Бирчанин,

Карађорђе, Милош, Лука, Вељко, Вучић, Караџић, и толики други; али је најзанимљивије разгледати сељачку кућу о њеном Крсном имену, кад она није само гостољубиви дом, него је у једно и нека светионица, нека црква за принос побожних молитава, за понављање давно уобичајених жртава у славу Светитељу који њу нарочито закриљује; кад се она — онако смерна и сиромашна — јавља као огледало народне физиогномије, као чуварка непрекидности у народној историји.

Покојни Вук, које у Рјечнику а које у другим својим списима, прибрао је многу грађу за опис ове светковине; после њега, писали су о Крсном имену: Г. Никола Берберовић,[1] парох у Морињу; г. Ј. Јавор, парох у Скрадину,[2] и г. Б. Петрановић.[3] И сâм сàм, осем онога што је казано у Животу Срба Сељака,[4] штампао нарочити чланчић о Крсном имену још пре својих 19 година.[5]

Да је којом срећом, поред радова појединих књижевника, слободна црква српска, бар у кнежевини, похитала још у почетку, и прибрала од свештеника све до најмањих ситница: какве се

[1] Далматински Магазин за 1863, стр. 45.

[2] Магазин за 1863, стр. 51.

[3] Гласник XXX, 313—337.

[4] Гласник XXII, 79—208; и Гласник XXXVII, 121—125.

[5] Часови Одмора II, 1858, стр. 1—17.

молитве читају, и какви се обичаји врше о Крсном имену, она би тиме не само показала заслужену захвалност својој претходници, цркви патници: него би прикупила озбиљне доказе народног јединства (у тој светковини); видела би у каквим се облицима сложила хришћанска догматика с народном старом вером, осветлила би самој себи пут за даљу радњу у том питању, и, поврх свега, учинила би не малу услугу науци.

Али ово стоји још међу предметима жељâ у српској књижевности.

Сматрајући Крсно име као прототип свију кућанских и општинских Слава у Срба, ја сам овде прибрао, колико сам могао, обичаје о Славама, о Преславама, о Крстима и о свим Заветинама сеоским, те је на тај начин изишао чланак, овако разређен

I

Кућанска слава

1 Крсно име
2 Преслава

II

Општинска слава

1 Крста
2 Заветине
3 Црквена слава
4 Школска слава.

Највише сам говорио о оном што бива у Србији, али сам по негде казао што шта и из других српских земаља, из којих сам имао поузданих извештаја.

7 октобра 1877
у Београду

М. Ђ. Милићевић

I

КУЋАНСКА СЛАВА

1 КРСНО ИМЕ

„Ко Крсно име слави оном и помаже“ (Народна вера).

„Помози нам Боже, и сва ришћанска Крсна имена од истока до запада што слави ришћански род; ако вас не можемо по сроку избројити, можемо вам се свима молити и поклонити, да нам помогнете“!

„Дао нам Бог наша Крсна имена славити а не заборавити“! (Народна молитва).

„Крсне ми свијеће! Тако ми се не угасила Крсна свијећа“! (Клетва).

Свака српска кућа има у години по један дан, по једнога свеца, кога слави као своје Крсно име. Дан тај има више имена: Крсно име, Слава, Благдан, Свети, или Свето.

О Крсном имену Србин врши, у својој кући, две врло важне дужности:

а. Моли се Богу за живе и за мртве, и чини неку жртву у славу светитељу, заштитнику своје породице (обоје — на неки освећени начин); и

дија, на дохвату криве сабље спахија и на нишану танких пушака арнаутских, седе па пишу књиге? И не само да пишу и преписују, него — као н. пр. Мардарије, — сами режу слова, подижу штампаре и штампају! Нарочито манастир Милешево у средини шеснајестога века постаје знаменита штампара наших црквених књига. Јеромонах Данило, игуман милешевски, Мардарије, игуман Бањски, монаси Теодор, Никанор и Сава и ђакони Дамјан и Милан, који су око 1543 год. подигли штампару у Милешеву и у њој штампали књиге све до 1558, заслужују да им се имена са хвалом помињу.[1]) Сам тај факт што се усред оног хаоса, оне несигурности, оног дивљаштва, које с Турцима дође, у српскоме Милешеву подиже штампарија, карактерише жудњу српског народа за вишим културним животом. Оно је доказ просвећеног и патриотског духа, којим је наше духовништво — бар у главнијим манастирима, — задахнуто било. Кад знамо да је штампарије било у Милешеву око средине XVI-ога века, онда знамо каквим је духом оно дихало, и тада појимамо велики ауторитет његов. У осталом калуђери милешевски, чувари најдрагоценије српске светиње, — као да су с љубављу неговали просветне традиције св. Саве. Милешевског параеклесијарха Генадија (рођеног у Пријепољу) већ у 1536 налазимо у Млецима, где по наредби Божидара Вуковића у друштву с попом Теодосијем штампа октоих.[2])

Нити је Милешево једино место, у коме су српски калуђери шеснајестога века штампарије оснивали

[1]) До сада су нам од дела те штампаре познати: Псалтир год. 1544, Требник 1545, Псалтир 1557. Вид. Šafarik, Gesch. der serb. Literatur стр. 265.

[2]) Šafarik, 261. —

и књиге штампали. Код цркве Ђурђеве у Гораждју на Дрини, јеромонах Теодор и ђакон Радоје штампају Требник год. 1531. Јеромонах Мардарије штампа у Београду четири јеванђеља год. 1552 о трошку кнеза Радише Дмитровића и Тројана Гундулића Дубровчанина. Исти Мардарије штампа опет јеванђеља у Мркшиној цркви на подножју Црне Горе године 1562. У истој Мркшиној цркви поп Живко и ђакон Радул штампају цветни Триод (пентикостар) године 1566.

Кад већ помињемо штампарски и књижевни рад наших духовника у XVI-ом веку, не можемо а да са највећом хвалом не поменемо — светао и славни рад, — војводе Божидара Вуковића и сина му Вићентија у Млецима од год. 1519 (а можда и од раније) до иза 1561. Чини ми се да у првоме веку после пропасти српске и босанске државе, ништа није тако светао знак боље будућности и ништа тако части пуно за народ српски, него што се људи светски, људи од сабље и буздохана, интересују за штампање српских књига. По заповести војводе од Зете, Ђурђа Црнојевића, штампа се на Цетињу год. 1493—1494 октоих. А војвода Божидар Вуковић, и после смрти његове син му Вићентије штампају у Млецима читаву серију црквених књига, кроз целу једну периоду од 40 година![1])

У раздржављеној Србији шеснајестога века у Србији под суровом туђинском управом, ми видимо дакле јасне струје политичког и културног живота.

Наши штампари и књижевници шеснајестог века самом својом појавом разблажују суровост, којом би последње године Ускока опртале тај век.

Наше политичке аспирације и наша књижевна де-

[1]) Šafarik. стр. 251—283.

лателност шеснајестога века, оснивају нам право на име образованог народа и у оном веку.

Наша војничка и политичка делателност у Угарској, наше непрекидне борбе на крајинама османског царства, наши покушаји за ослобођење, покушаји крвави, јуначки, очајнички, наше понављане и опет понављане жртве за слободу, дају нам право да се зовемо народ, који је још пре 300 година тако жарко љубио своју слободу.

Народ питом, са одликама хришћанске цивилизације, народ који слободу љуби, — под ногама суровог, дивљег, мухамеданског завојевача!

Каква грандиозна трагедија!

Да ли ју је историја одиграла, само за науку народима, или да потресе какав збор олимпијских богова?! —

На сваки начин, они српски нараштаји, који су у шеснајестоме веку у сенци највеће силе и славе турске, мучан живот живели, љубав к народној слободи неговали, за њу се толико пута жртвовали, за њу непрекидно радили и помрли не доживевши да их зрак слободе народне огреје, — тиј нараштаји заслужили су бар толико, да их потомци сасвим не забораве. . . .

СЛАВЕ У СРБА

Српски народ има у свом домаћем животу једну светковину коју религијозно светкује, бар по једном у години, свака српска кућа, била богата, била сиромашна. Светковини се тој не зна тачно ни узрок ни доба постања, а она је врло важно обележје српске народности. Она се зове: Крсно име, Слава, Благ дан, Свети или Свето.

По што Крсно име славе Срби у свим стањима, у свим друштвеним редовима, и у свима земљама где живе, те тако оно у велике обелодањује њихово народно јединство; и по што се у тој Слави некако удружује хришћанска вера с вајкадашњим народним обичајима: то не ће бити без интереса да се светковина та опише и, на такав начин, што потпунија представи онима који се нарочито баве изучавањем живота и духа народнога.

И да нисам рођен и одрањен у сељачкој кровињари, опет би ми, чини ми се, свакад било мило разгледати оно огњиште према ком су се одгрејали: Видаковић, Хаџи-Рувим, Бирчанин,

Карађорђе, Милош, Лука, Вељко, Вучић, Караџић, и толики други; али је најзанимљивије разгледати сељачку кућу о њеном Крсном имену, кад она није само гостољубиви дом, него је у једно и нека светионица, нека црква за принос побожних молитава, за понављање давно уобичајених жртава у славу Светитељу који њу нарочито закриљује; кад се она — онако смерна и сиромашна — јавља као огледало народне физиогномије, као чуварка непрекидности у народној историји.

Покојни Вук, које у Рјечнику а које у другим својим списима, прибрао је многу грађу за опис ове светковине; после њега, писали су о Крсном имену: Г. Никола Берберовић,[1] парох у Морињу; г. Ј. Јавор, парох у Скрадину,[2] и г. Б. Петрановић.[3] И сâм сàм, осем онога што је казано у Животу Срба Сељака,[4] штампао нарочити чланчић о Крсном имену још пре својих 19 година.[5]

Да је којом срећом, поред радова појединих књижевника, слободна црква српска, бар у кнежевини, похитала још у почетку, и прибрала од свештеника све до најмањих ситница: какве се

[1] Далматински Магазин за 1863, стр. 45.

[2] Магазин за 1863, стр. 51.

[3] Гласник XXX, 313—337.

[4] Гласник XXII, 79—208; и Гласник XXXVII, 121—125.

[5] Часови Одмора II, 1858, стр. 1—17.

молитве читају, и какви се обичаји врше о Крсном имену, она би тиме не само показала заслужену захвалност својој претходници, цркви патници: него би прикупила озбиљне доказе народног јединства (у тој светковини); видела би у каквим се облицима сложила хришћанска догматика с народном старом вером, осветлила би самој себи пут за даљу радњу у том питању, и, поврх свега, учинила би не малу услугу науци.

Али ово стоји још међу предметима жељâ у српској књижевности.

Сматрајући Крсно име као прототип свију кућанских и општинских Слава у Срба, ја сам овде прибрао, колико сам могао, обичаје о Славама, о Преславама, о Крстима и о свим Заветинама сеоским, те је на тај начин изишао чланак, овако разређен

I

Кућанска слава

1 Крсно име
2 Преслава

II

Општинска слава

1 Крста
2 Заветине
3 Црквена слава
4 Школска слава.

Највише сам говорио о оном што бива у Србији, али сам по негде казао што шта и из других српских земаља, из којих сам имао поузданих извештаја.

7 октобра 1877
у Београду

М. Ђ. Милићевић

I

КУЋАНСКА СЛАВА

1 КРСНО ИМЕ

„Ко Крсно име слави оном и помаже“
(Народна вера).

„Помози нам Боже, и сва ришћанска Крсна имена од истока до запада што слави ришћански род; ако вас не можемо по сроку избројити, можемо вам се свима молити и поклонити, да нам помогнете“!

„Дао нам Бог наша Крсна имена славити а не заборавити“! (Народна молитва).

„Крсне ми свијеће! Тако ми се не угасила Крсна свијећа“! (Клетва).

Свака српска кућа има у години по један дан, по једнога свеца, кога слави као своје Крсно име. Дан тај има више имена: Крсно име, Слава, Благ дан, Свети, или Свето.

О Крсном имену Србин врши, у својој кући, две врло важне дужности:

а. Моли се Богу за живе и за мртве, и чини неку жртву у славу светитељу, заштитнику своје породице (обоје — на неки освећени начин); и

б. Сазива пријатеље, и дочекује путнике и намернике те их гости што може боље, као на највеселији дан у години.

Крсно име није светковина лична, него кућанска, породичка: оно остаје од оца сину, а од сина унуку.

Светац, кога слави једна породица, сматра се као најближи и најбржи заштитник њезин. Њему се она моли,[1] њим се најчешће заклиње,[2] и кроз њега се нада да добије од Бога оно што жели.

Крсно се име врло ретко и врло тешко мења; али се може догодити да се ко у тешкој болести, или у великој невољи, замоли и ком другом свецу кога не слави, па да добије лакост или помоћ. Такав човек

[1] „Свети оче Николаје, путниче, чудотворче, моје Крсно име, помози ми: на путу, на суду, на тамној ноћи, на чарној гори, на мутној води; на уранку, на подранку, на бјеломе данку, и на сваком страшном мјесту.“ ....

Кнез Милош, у својој молитви.

[2] „Крснога ми имена! — Мога ми Светога! — најчешћа је клетва у Срба. — Један пријатељ из Тимочке Крајине пише ми ово: „Кад Србин рекне: „„Тако ми Светога Аранђела, кога славим,““ слободно га, после тога, не зови на суд: онако је како ти се заклео.“ Ово исто тврде и из других крајева. А тако је било и у старо време: ево једног доказа:

Године 1391, Априла 15, Бељак жупан и војвода Радич Санковићи, браћа, у писму своме Дубровчанима веле... **юсмо присегли нашомь вѣромь и доушомь и нашега отьца и родитель нашихь и светѣмь Юрьемь и арханьгеломь Михаиломь, нашими крстьнѣми имени, да створимо, и свршимо, и тврдимо ѵксе (место вьсе) писано оу сии повели“** .....

Даље, кунући онога који би ову повељу погазио, куну га с оба ова свеца, својим Крсним именима (Monumenta Serbica, стр. 219).

може, после тога случаја, узети да слави и тога свеца који му је помогао; али прве славе своје не оставља докле је год жив[1].

Коме умиру деца, па ништа не помогне што се год творило, тај хоће, поред својега Крснога имена, да узме још кога свеца да слави; али не знајући кога на име да изабере, ради овако: умеси жена 5—6 колачића, и сваки намени по једноме свецу, па их стави пред дете које им је још остало у животу. За чиј се колач маши дете, онога свеца славе родитељи после тога као и Крсно име своје (Темнић).

Домазет, или привук, док су му год живи старац и баба, слави њихово Крсно име, а своје само прекађује (То јест, носи цркви свећу и летурђију, али званицâ не зове).

Посинак слави славу свога поочима, а своју само прекађује (Ужичк.).

Наследник дужан је с наследством да прими и Крсно име онога чије имање наслеђује, и да га слави као год и своје (из Темнића). И колико год буде на-

[1] Премда се ово потврђује са свих страна, опет се у народу находи и супротних причица. Тако једна вели: „Човек неки, који је славио Светог Климентија, нагази једном на дубоку воду, и почне тонути.

— Помагај Свети Климентије, славо моја! викне сиромах очајничким гласом. Но вода га је све даље односила.

— Помози ми Свети Никола! јаукне јадник и — потоне, али у часу осети да је на спруду, одакле се, после, којекако искобеља на брег. Видећи се на тврдој земљи, рекне он љутито своме свецу:

— Е, мој Свети Климентије! Климаћеш ти око моје куће, али ће ти бити узалуд. — Од сада ћу ја да славим Светог Николу који помаже!

следстава, толико се и слава мора славити. Људи то чине врло радо (У Крушевачкој).

Кад се у једној кући нађу своци, или други какви рођаци, онда је свима главно Крсно име оне куће на чијој су баштини, а од њих сваки своју славу само прекађује. У Босанској Посавини, у Ресави, и у Темнићу своци славе сваки своју славу подједнако.

У старије време, кад би се ко закрвио с ким, и с тога би умакао куд у друго место, променио би славу и узео другу, да га не би познала родбина која тражи крв за крв. Али би стару своју славу ипак преслављао.

Жена, и по што би јој умрьо муж, слави славу дома у коме је а не рода из кога је; али ако је она била јединица у оца, или је наследила његово имање, онда она после очине смрти, и код мужа, слави очину славу.[1]

Који једну славу славе, сматрају се као рођаци макар да би били један с Тимока а други испод Велебита. У старо време оваки се нису ни по што хтели узимати (Многи не ће ни сада, особито Лучинци и Јовањци). Него томе неузимању може бити узрок и то што, у таком случају, никад одива у род, ни пријатељ у пријатеље не би могли отићи о Крсном имену.

Кад који од мушкараца оде из куће куд на страну, на прилику, у варош на занат, на трговину, или постане чиновник, па се тамо ожени и окући, такав човек дочекује госте и части их о свом Крсном имену, али славскога колача не меси, нити кољива кува, докле се са свим не одели од задруге из које је, и у којој се и за њега меси колач и кува кољиво.

Крсно је име као нека спона међу животом на-

[1] Оваких случајева има више по варошима него по селима.

родним пре покрштења и животом после крштења. У том су се обичају удружиле успомене старине с облицима нове вере.

У народу се прича (а и неки историци тврде) да су Срби, у старој својој вери, поред општих народних богова, имали неке засебне кућанске божиће, којима се свака породица нарочито молила сматрајући себе под особитим њиховим закриљем. Изгледа још да је о светковини тих кућанских божићâ бивао и спомен мртвих из тога дома.

Кад је вера хришћанска обасјала и српске земље, и кад је нашем народу дошло време да раскида с незнабожачком прошлошћу својом, онда је претцима нашим, како се чини, најтеже било растати се с тим домаћим божићима својим, и напустити спомен својих покојникâ. Но апостоли нове вере, дишући слободоумнијим духом, попуне им ту толико осетну празнину понудом: да свака породица, место старог божића, узме за свог домаћег заштитника онога хришћанског свеца на чиј се дан покрстила, па на тај дан у напредак и да чини спомен својим покојницима, и да слави своје покрштење.

Ето тако, веле, изађе ово удружење нових обреда хришћанских са старим обичајима незнабожачким. Тада је, веле неки историци, Немањино племе узело Светог Аранђела за своје Крсно име; Мрњавчевићи — Ђурђев дан; Никшићи — Светог Луку[1], и т. д.

[1] У Златибору и Рујну држи се да су се сви Лучинци доселили из Никшића, а Ђурђевштаци и Ђурђичани из Херцеговине (само се за ове последње не каже одакле маестимице). У чачанском поморављу прича се да су се Петковичани доселили из Новопазарске, а Ђурђевштаци од Биора и Дробњака.

Ако се пажљиво разгледају прилике онога доба, кад је Хришћанство унесено међу Србе, наћи ће се да ово причање није за одбацивање. Највећи број Срба примио је веру Христову од цариградских свештеникâ, а грчка црква, у оно доба, била је много либералнија од римске. Она се, као што је познато, чак бринула да склопи за Готе азбуку Улфилину, за Словене Ћирилову, а за оне Турке, који су се били населили дуж Вардара, преводила је она свето писмо на турско-татарски језик[1], докле се у Риму бројало у јерес одступање од три освећена језика (латинског, грчког, и јеврејског); и служење литургије на језику словенском изазивало је некад страховите забране.

И доиста Крсних имена нема не само ни у кога другог словенског племена, него ни у браће наше Хрвата. У Срба католика, и у Срба мухамедоваца нестаје тога обичаја под утицајем вере њихове[2].

Пада у очи, да Власи у Србији славе готово онако

[1] Alfred Rambaud, L'Empire Grec au X-ème siècle, p. 276.

[2] Г. Б. Петрановић увèрава, да су Срби католици, у Босни, до скора славили Крсно име, па су им, вели он, њихови фратри то забранили, божем из јекономских разлога. Он, даље, помиње и то, да је Махмуд II, освојивши Босну, закратио истурченој браћи нашој славити Крсно име, а наметнуо им бестиљ, који се држи о берби шљива. Гласник XXX, стр. 336—337.

Један мој познаник, веома поуздан познавалац Босне, уверава ме да и сад по нека католичка кућа слави своје Крсно име.

И од мухамедоваца по неки се сећа своје старе славе; и на тај дан хоће да нахрани сиромаха, и да пошље какав прилог цркви, али кријући, да му други Турци не рекну: — Ено га, покаурио се!“

исто као и Срби. Па чак и у Малој Влашкој, до Краљева, има Влаха који држе Крсно име.

Највећи је број оних домова српских који славе Св. Николу; за тим долазе они који славе Св. Аранђела, па Ђурђев дан, Св. Јована, Митров дан, Ђурђица, Свету Петку,[1] и т. д. и т. д.

[1] У Београду, у 9 парохија, има 2334 свечара, а од њих славе

1 Св. Николу (6 Декембра)	837	свечара
2 Светог Аранђела (8 Новембра)	334	„
3 Ђурђев дан (23 Априла)	234	„
4 Светог Јована (7 Јануара)	225	„
5 Митров дан (26 Октобра)	128	„
6 Ђурђица (3 Новембра)	122	„
7 Свету Петку (14 Октобра)	109	„
8 Светог Стевана (27 Декембра)	107	„
9 Алимпија Ступника (26 Новембра)	74	„
10 Светог Луку (18 Октобра)	61	„
11 Светог Мрату (11 Новембра)*	36	„
12 Ваведење (21 Новембра)	35	„
13 Св. Танасија (18 Јануара)	31	„

* Од једног Мратинца у Београду чуо сам да они славе Стевана Дечанскога; али на питање моје нико из народа то не потврди. Свуда се зна само за Светога Мрату, и тек по негде за Светога Мину.

Из Крушевачке ми пишу: „За Мратинце се свуда држи да су рђави људи; и зову их Кулизе; доселили су се иза Копаоника, из Старе Србије“.

Испод Јелице за то исто пише ми одлични свештеник Вићентије из Јежевице:

„Мратинци славе и помињу само Св. Мрату; за Мину, Витора, и Вићентија не знају. Порекло своје доводе од краља Вукашина. Многи их зову Кулизе, што је име поружно, а шта управо значи не знам. Овде се држи, да међу Мратинцима увек има много рђавих људи. Прича се да је Краљевић Марко оставио Св. Мрату због очина злочинства, и узео Ђурђев дан, Крсно име свога ујака, војводе Момчила, који је био Дробњак.“

Карађорђе, Милош, Лука, Вељко, Вучић, Карацић, и толики други; али је најзанимљивије разгледати сељачку кућу о њеном Крсном имену, кад она није само гостољубиви дом, него је у једно и нека светионица, нека црква за принос побожних молитава, за понављање давно уобичајених жртава у славу Светитељу који њу нарочито закриљује; кад се она — онако смерна и сиромашна — јавља као огледало народне физиогномије, као чуварка непрекидности у народној историји.

Покојни Вук, које у Рјечнику а које у другим својим списима, прибрао је многу грађу за опис ове светковине; после њега, писали су о Крсном имену: Г. Никола Берберовић,[1] парох у Морињу; г. Ј. Јавор, парох у Скрадину,[2] и г. Б. Петрановић.[3] И сâм сàм, осем онога што је казано у Животу Срба Сељака,[4] штампао нарочити чланчић о Крсном имену још пре својих 19 година.[5]

Да је којом срећом, поред радова појединих књижевника, слободна црква српска, бар у кнежевини, похитала још у почетку, и прибрала од свештеника све до најмањих ситница: какве се

[1] Далматински Магазин за 1863, стр. 45.

[2] Магазин за 1863, стр. 51.

[3] Гласник XXX, 313—337.

[4] Гласник XXII, 79—208; и Гласник XXXVII, 121—125.

[5] Часови Одмора II, 1858, стр. 1—17.

молитве читају, и какви се обичаји врше о Крсном имену, она би тиме не само показала заслужену захвалност својој претходници, цркви патници: него би прикупила озбиљне доказе народног јединства (у тој светковини); видела би у каквим се облицима сложила хришћанска догматика с народном старом вером, осветлила би самој себи пут за даљу радњу у том питању, и, поврх свега, учинила би не малу услугу науци.

Али ово стоји још међу предметима жељâ у српској књижевности.

Сматрајући Крсно име као прототип свију кућанских и општинских Слава у Срба, ја сам овде прибрао, колико сам могао, обичаје о Славама, о Преславама, о Крстима и о свим Заветинама сеоским, те је на тај начин изишао чланак, овако разређен

I

Кућанска слава

1 Крсно име
2 Преслава

II

Општинска слава

1 Крста
2 Заветине
3 Црквена слава
4 Школска слава.

Највише сам говорио о оном што бива у Србији, али сам по негде казао што шта и из других српских земаља, из којих сам имао поузданих извештаја.

7 октобра 1877
у Београду

М. Ђ. Милићевић

I

КУЋАНСКА СЛАВА

1 КРСНО ИМЕ

„Ко Крсно име слави оном и помаже“ (Народна вера).

„Помози нам Боже, и сва ришћанска Крсна имена од истока до запада што слави ришћански род; ако вас не можемо по сроку изброjити, можемо вам се свима молити и поклонити, да нам помогнете“!

„Дао нам Бог наша Крсна имена славити а не заборавити“! (Народна молитва).

„Крсне ми свијеће! Тако ми се не угасила Крсна свијећа“! (Клетва).

Свака српска кућа има у години по један дан, по једнога свеца, кога слави као своје Крсно име. Дан тај има више имена: Крсно име, Слава, Благдан, Свети, или Свето.

О Крсном имену Србин врши, у својој кући, две врло важне дужности:

а. Моли се Богу за живе и за мртве, и чини неку жртву у славу светитељу, заштитнику своје породице (обоје — на неки освећени начин); и

6. Сазива пријатеље, и дочекује путнике и намернике те их гости што може боље, као на највеселији дан у години.

Крсно име није светковина лична, него кућанска, породичка: оно остаје од оца сину, а од сина унуку.

Светац, кога слави једна породица, сматра се као најближи и најбржи заштитник њезин. Њему се она моли,[1] њим се најчешће заклиње,[2] и кроз њега се нада да добије од Бога оно што жели.

Крсно се име врло ретко и врло тешко мења; али се може догодити да се ко у тешкој болести, или у великој невољи, замоли и ком другом свецу кога не слави, па да добије лакост или помоћ. Такав човек

[1] „Свети оче Николаје, путниче, чудотворче, моје Крсно име, помози ми: на путу, на суду, на тамној ноћи, на чарној гори, на мутној води; на уранку, на подранку, на бјеломе данку, и на сваком страшном мјесту.“ ....

Кнез Милош, у својој молитви.

[2] „Крснога ми имена! — Мога ми Светога! — најчешћа је клетва у Срба. — Један пријатељ из Тимочке Крајине пише ми ово: „Кад Србин рекне: „„Тако ми Светога Аранђела, кога славим,““ слободно га, после тога, не зови на суд: онако је како ти се заклео.“ Ово исто тврде и из других крајева. А тако је било и у старо време: ево једног доказа:

Године 1391, Априла 15, Бељак жупан и војвода Радич Санковићи, браћа, у писму своме Дубровчанима веле... **юсмо присегли нашомь вѣромь и доушомь и нашега отьца и родитель нашихь и светѣмь Юрьемь и арханьгеломь Михаиломь, нашими крстьнѣми имени, да створимо, и свршимо, и тврдимо ѵксе (место вьсе) писано оу сиои повели**“ .....

Даље, кунући онога који би ову повељу погазио, куну га с оба ова свеца, својим Крсним именима (Monumenta Serbica, стр. 219).

може, после тога случаја, узети да слави и тога свеца који му је помогао; али прве славе своје не оставља докле је год жив[1].

Коме умиру деца, па ништа не помогне што се год творило, тај хоће, поред својега Крснога имена, да узме још кога свеца да слави; али не знајући кога на име да изабере, ради овако: умеси жена 5—6 колачића, и сваки намени по једноме свецу, па их стави пред дете које им је још остало у животу. За чиј се колач маши дете, онога свеца славе родитељи после тога као и Крсно име своје (Темнић).

Домазет, или привук, док су му год живи старац и баба, слави њихово Крсно име, а своје само прекађује (То јест, носи цркви свећу и летурђију, али званицâ не зове).

Посинак слави славу свога поочима, а своју само прекађује (Ужичк.).

Наследник дужан је с наследством да прими и Крсно име онога чије имање наслеђује, и да га слави као год и своје (из Темнића). И колико год буде на-

[1] Премда се ово потврђује са свих страна, опет се у народу находи и супротних причица. Тако једна вели: „Човек неки, који је славио Светог Климентија, нагази једном на дубоку воду, и почне тонути.

— Помагај Свети Климентије, славо моја! викне сиромах очајничким гласом. Но вода га је све даље односила.

— Помози ми Свети Никола! јаукне јадник и — потоне, али у часу осети да је на спруду, одакле се, после, којекако искобеља на брег. Видећи се на тврдој земљи, рекне он љутито своме свецу:

— Е, мој Свети Климентије! Климаћеш ти око моје куће, али ће ти бити узалуд. — Од сада ћу ја да славим Светог Николу који помаже!

следстава, толико се и слава мора славити. Људи то чине врло радо (У Крушевачкој).

Кад се у једној кући нађу своци, или други какви рођаци, онда је свима главно Крсно име оне куће на чијој су баштини, а од њих сваки своју славу само прекађује. У Босанској Посавини, у Ресави, и у Темнићу своци славе сваки своју славу подједнако.

У старије време, кад би се ко закрвио с ким, и с тога би умакао куд у друго место, променио би славу и узео другу, да га не би познала родбина која тражи крв за крв. Али би стару своју славу ипак преслављао.

Жена, и по што би јој умрьо муж, слави славу дома у коме је а не рода из кога је; али ако је она била јединица у оца, или је наследила његово имање, онда она после очине смрти, и код мужа, слави очину славу.[1]

Који једну славу славе, сматрају се као рођаци макар да би били један с Тимока а други испод Велебита. У старо време оваки се нису ни по што хтели узимати (Многи не ће ни сада, особито Лучинци и Јовањци). Него томе неузимању може бити узрок и то што, у таком случају, никад одива у род, ни пријатељ у пријатеље не би могли отићи о Крсном имену.

Кад који од мушкараца оде из куће куд на страну, на прилику, у варош на занат, на трговину, или постане чиновник, па се тамо ожени и окући, такав човек дочекује госте и части их о свом Крсном имену, али славскога колача не меси, нити кољива кува, докле се са свим не одели од задруге из које је, и у којој се и за њега меси колач и кува кољиво.

Крсно је име као нека спона међу животом на-

[1] Оваких случајева има више по варошима него по селима.

родним пре покрштења и животом после крштења. У том су се обичају удружиле успомене старине с облицима нове вере.

У народу се прича (а и неки историци тврде) да су Срби, у старој својој вери, поред општих народних богова, имали неке засебне кућанске божиће, којима се свака породица нарочито молила сматрајући себе под особитим њиховим закриљем. Изгледа још да је о светковини тих кућанских божићâ бивао и спомен мртвих из тога дома.

Кад је вера хришћанска обасјала и српске земље, и кад је нашем народу дошло време да раскида с незнабожачком прошлошћу својом, онда је претцима нашим, како се чини, најтеже било растати се с тим домаћим божићима својим, и напустити спомен својих покојникâ. Но апостоли нове вере, дишући слободоумнијим духом, попуне им ту толико осетну празнину понудом: да свака породица, место старог божића, узме за свог домаћег заштитника онога хришћанског свеца на чиј се дан покрстила, па на тај дан у напредак и да чини спомен својим покојницима, и да слави своје покрштење.

Ето тако, веле, изађе ово удружење нових обреда хришћанских са старим обичајима незнабожачким. Тада је, веле неки историци, Немањино племе узело Светог Аранђела за своје Крсно име; Мрњавчевићи — Ђурђев дан; Никшићи — Светог Луку[1], и т. д.

[1] У Златибору и Рујну држи се да су се сви Лучинци доселили из Никшића, а Ђурђевштаци и Ђурђичани из Херцеговине (само се за ове последње не каже одакле местимице). У чачанском поморављу прича се да су се Петковичани доселили из Новопазарске, а Ђурђевштаци од Биора и Дробњака.

Ако се пажљиво разгледају прилике онога доба, кад је Хришћанство унесено међу Србе, наћи ће се да ово причање није за одбацивање. Највећи број Срба примио је веру Христову од цариградских свештеника̂, а грчка црква, у оно доба, била је много либералнија од римске. Она се, као што је познато, чак бринула да склопи за Готе азбуку Улфилину, за Словене Ћирилову, а за оне Турке, који су се били населили дуж Вардара, преводила је она свето писмо на турско-татарски језик[1], докле се у Риму бројало у јерес одступање од три освећена језика (латинског, грчког, и јеврејског); и служење литургије на језику словенском изазивало је некад страховите забране.

И доиста Крсних имена нема не само ни у кога другог словенског племена, него ни у браће наше Хрвата. У Срба католика, и у Срба мухамедоваца нестаје тога обичаја под утицајем вере њихове[2].

Пада у очи, да Власи у Србији славе готово онако

[1] Alfred Rambaud, L'Empire Grec au X-ème siècle, p. 276.

[2] Г. Б. Петрановић уверава, да су Срби католици, у Босни, до скора славили Крсно име, па су им, вели он, њихови фратри то забранили, божем из јекономских разлога. Он, даље, помиње и то, да је Махмуд II, освојивши Босну, закратио истурченој браћи нашој славити Крсно име, а наметнуо им бестиљ, који се држи о берби шљива. Гласник XXX, стр. 336—337.

Један мој познаник, веома поуздан познавалац Босне, уверава ме да и сад по нека католичка кућа слави своје Крсно име.

И од мухамедоваца по неки се сећа своје старе славе; и на тај дан хоће да нахрани сиромаха, и да пошље какав прилог цркви, али кријући, да му други Турци не рекну:
— Ено га, покаурио се!"

исто као и Срби. Па чак и у Малој Влашкој, до Краљева, има Влаха који држе Крсно име.

Највећи је број оних домова српских који славе Св. Николу; за тим долазе они који славе Св. Аранђела, па Ђурђев дан, Св. Јована, Митров дан, Ђурђица, Свету Петку,[1] и т. д. и т. д.

[1] У Београду, у 9 парохија, има 2334 свечара, а од њих славе

1 Св. Николу (6 Декембра)	837	свечара
2 Светог Аранђела (8 Новембра)	334	„
3 Ђурђев дан (23 Априла)	234	„
4 Светог Јована (7 Јануара)	225	„
5 Митров дан (26 Октобра)	128	„
6 Ђурђица (3 Новембра)	122	„
7 Свету Петку (14 Октобра)	109	„
8 Светог Стевана (27 Декембра)	107	„
9 Алимпија Ступника (26 Новембра)	74	„
10 Светог Луку (18 Октобра)	61	„
11 Светог Мрату (11 Новембра)*	36	„
12 Ваведење (21 Новембра)	35	„
13 Св. Танасија (18 Јануара)	31	„

* Од једног Мратинца у Београду чуо сам да они славе Стевана Дечанскога; али на питање моје нико из народа то не потврди. Свуда се зна само за Светога Мрату, и тек по негде за Светога Мину.

Из Крушевачке ми пишу: „За Мратинце се свуда држи да су рђави људи; и зову их Кулизе; доселили су се иза Копаоника, из Старе Србије“.

Испод Јелице за то исто пише ми одлични свештеник Вићентије из Јежевице:

„Мратинци славе и помињу само Св. Мрату; за Мину, Витора, и Вићентија не знају. Порекло своје доводе од краља Вукашина. Многи их зову Кулизе, што је име поружно, а шта управо значи не знам. Овде се држи, да међу Мратинцима увек има много рђавих људи. Прича се да је Краљевић Марко оставио Св. Мрату због очина злочинства, и увео Ђурђев дан, Крсно име свога ујака, војводе Момчила, који је био Дробњак.“

Народне песме казују нам како су, у старо време, српски владаоци, и други знатни људи, славили своје

14	Свете Враче (1 Новембра)	23 свечара.
15	Св. Тому (6 Октобра)	12 „
16	Лазареву Суботу (у очи Цвети)	12 „
17	Светог Игњата (20 Декембра)	11 „
18	Светог Саву (14 Јануара)	9 „
19	Св. Андреју (30 Новембра)	8 „
20	Св. Тривуна (1 Фебруара)	7 „
21	Часне Вериге (16 Јануара)	7 „
22	Срђев дан (7 Октобра)	6 „
23	Св. Климентија (25 Новембра)	5 „
24	Св. Василија (1 Јануара)	5 „
25	Св. Вартоломију (11 Јуна)	4 „
26	Јаћима и Ану (9 Септембра)	4 „
27	Петров дан (29 Јуна)	4 „
28	Јована Златоуста	4 „
29	Јована Милостивог (13 Новембра)	4 „
30	Св. Спиридона	4 „
31	Св. Пантелију (27 Јула)	4 „
32	Апостола Матију	3 „
33	Спасов дан	3 „
34	Св. Симеуна	3 „
35	Светог Илију	3 „
36	Св. Агатоника (22 Августа)	3 „
37	Ћирила и Методија	3 „
38	Тодорову Суботу	3 „
39	Сретење (2 Фебруара)	2 „
40	Светог Аврамија	2 „
41	Вел. Госпођу (15 Августа)	2 „

А Св. Лаврентија, Св. Апостола Филипа, Пророка Данила, Св. Варвару, Св. Симеуна (3 Фебруара), Обретење, Духове, Константина и Јелену, Кирика и Улиту, Св. Јевтимија, и Св. Аранђела летњег, по 1 свечар. Али кад би се саставио списак свију свечара у Србији, сразмера би се ова изменила; јер ме уверавају да у самом Свилајинцу слави преко 15 кућа Св. Андреју, а овде — једва 8.

Крсно име. По ономе што говоре песме, најсилнији владаоци, о тим благим данима, не само да су давали велике гозбе, него су још и лично чинили дворбу и угодбу своме светитељу; а који би тога дана заборавио ту своју дужност, навукао би на се гњев свеца својега.

Ево једне слике из двора Цара Душана о његовом Крсном имену:

„Свеца слави српски Цар Степане
Свеца слави, Светог Аранђела,
Сву господу на свеца сазвао,
Сазвао је три ста свештеника
И дванаест великих владика
И четири стара проигумна:
Све колено један до другога,
А Цар Степан ладно вино служи
Господаром редом чашу даје
Како царски ваља и требује
Послужити Крсно име своје.
Ал беседе господа ришћанска:
„Цар честити, огрејано сунце!
То је нама зазор и срамота,
Да ти нама ладно вино служиш,
Него седи с нама за трпезу,
Слугам подај, нека вино служе".
Превари се српски Цар Степане
Те он седе с њима за трпезу
А још није ни славе напио
И заиста ни метанисао,
Слугам даде, да му вино служе,
Не послужи Крсно име своје
Један данак као један часак....
Док Цар Степан на ногу стојаше

Стојаше му Свети Аранђео
Стојаше му на десном рамену,
Милује га крилом по образу;
Кад Цар Степан седе за трпезу
Расрди се Свети Аранђео
Уд'ри цара крилом по образу
Па отиде из царева двора[1]" ....

За славу Краљевића Марка, највећег јунака народног, песма прича ово:

„Славу слави Краљевићу Марко,
Сву господу на свето зазива ....
У двору му три совре бијаху,
Прва совра дванаест владика,
Друга совра господа ришћанска
Трећа совра ништи и убоги.
  Марко служи вино свештеником
И убавој господи ришћанској,
Мајка служи ниште и убоге,
А Јелица носи ђаконије".

У другој једној народној песми прича се како је Ђурђу Смедеревцу бануо на Крсно име Турчин Џидовин Недо, и како није дао „уз чаше наздрављати, нити поменути Бога, Светог Ђурђа, ни лијепо здравље домаћинско", и како је Ђурђе, у тој невољи својој, послао жену своју, Госпођу Јерину, с купом вина, на друм, да шчекаког путника или намерника, да га послужи и замоли, да он помене Бога, Светога Ђурђа, и лијепо домаћинско здравље[2].

[1] Вук, Песме, књ. I, стр. 93.
[2] Петрановић, Песме, стр. 471.

У новије време, Карађорђе је своје Крсно име, Светог Климентија (25 Нов.), обично славио у Тополи код своје куће, где је сазивао не само своје суседе, него и војводе и знатне људе са свију страна Србије.

Кнез Милош је свога Светог Николу (6 Декем.) славио са свим по народном обичају[1], и кад је дизао у славу, обично су му пуцали топови, и звонила црквена звона.

У Црној Гори, владаоци из дома Петровића славе Ђурђев дан; и они зову званице на ручак и госте их, дижу у славу, и пију у домаћинско здравље по народном обичају.

Но осем царских и краљевских дворова, осем кућа владалачких и кнезовских у којима се свакад из неке поноситости, а и по добром рачуну, одржава оно што је остало од старине, имају друге средине где се народни обичаји чувају као каква светиња. То су куће простога сеоскога народа. Цареви и краљеви држе обичаје својих предака да покажу како нису ни у чем изостали од њих (те зар за то траже и сва права каква су имали они); а сељак чини оно што су чинили његови стари само за то што то доказује његову јединну с њима,

[1] Године 1859, у очи Св. Николе, дошао је био Кнезу Милошу у двор свештеник, да освети свечарску водицу. Кнез изиђе из своје собе радионице и упита:

— А камо Мијаило?

— Сад баш разговара нешто с енглеским консулом, одговори ађутанат.

— С каким црним консулом? викне старац: — зар он не зна да му је сутра Крсно име? Боље нека дође!

И Кнеза су Михаила одмах дозвали те је одстојао док се осветила водица.

од којих он не може да се одрече ако не ће да се отуђи, да се одроди, да постане последњи међу људма...

Истина, пре неколике године, беху у нас учестале изјаве: „Не примам походе на Славу; Славу своју више не држим; Своје Крсно име ове године не могу славити“, и т. д. Учестане оваке изјаве и припреме за рат 1876 наводиле су на патријота чудне мисли, и ако је познато да трговачке вароши, откуда су таки гласи излазили, не могу ни да буду поуздани чувари народних обичаја. Ми још држимо да је то потицало више из жеље да се отклоне сувишни трошкови[1], него да се са свим напусти обичај који је остао од памтивека.

Ево, међу тим, једне песме која казује како је сужањ у тамници прослављо своје Крсно име:

„Што протужи рано у недељу,
У недељу прије јарког сунца,
У Соколу граду бијеломе
У тамници Петра Мркоњића?
Огласује, да је соко сиви,
По истини војвода Тодоре.
Ако тужи за невољу му је:
Сутра му је Крсно име свето,
Крсно име свети Ђеорђије,
А нема га чиме прославити,

[1] Има у нас људи који се често кидају од неког родољубивог гњева на сељаке што много троше о крсним именима, о свадбама, или о даћама. Захвални за свако учешће у судбини народној, ми подсећамо такве своје суграђане да погледају на београдске гостионице у којима (и пред којима) слава је готово сваког боговетног дана!! Можда је то модерно пијанство много опасније нашем народу него скромни обичаји који су нам остали од старина, и који се чине тако ретко.

Пак братими капиџију млада:
„Богом брате, капиџија млади!
Отвори ми на тамници врата,
Да ја идем Петру Мркоњићу,
Да се молим Пери Господару,
Да ме пусти на Бога на јемца,
Да отидем на вашу чаршију,
На чаршију тамо међ' трговце
Да попросим и леба и вина,
Да нараним сужње по тамници,
Ради Бога и Крсног имена".
Капиџија за Бога примио ѣ
Па он пусти војводу Тодора.
Пусти њега Петру Мркоњићу.
Пусти г' Петар на Бога на јемца.
Оде Тодор тамо на чаршију
На чаршију тамо међ' трговце;
У Тодора нигде ништа нема,
Разма једни ножи позлаћени,
Сребрни су, пак су позлаћени;
Он изнесе ноже међ' трговце,
Трговци му цијенили ноже:
Та један му два дуката даје,
А други му три дуката даје,
Трећи смисли и Бога и душу
Те му даде четири дуката.
Дукат узе леба бијелога,
Други дукат вина и ракије,
Трећи дукат сваке ђаконије
И убаве оне јасне свеће,
А четврти дукат оставио,
Да дарује сужње по тамници
Ради Бога и Крсног имена.

Па је Тодор ужегао свећу
И отиде доле у тамницу,
Те ставно сужње вечерати;
Вечерају, пију вино ладно,
Сетише се лепе славе Божје,
Уста Тодор, у славу напија:
„О убава, лепа славо Божја!
Свети Ђорђе, Крсно име моје!
Опрости ме тамнице проклете!“
Теке Тодор у славу напија,
У то доба јунак пред тамницу!
Па дозива војводу Тодора:
„Чујеш, брате, војвода Тодоре!
Оди к мени, брате, пред тамницу,
Да ти кажем до две до три речи.
Ал' беседи војвода Тодоре:
„Опрости ми незнана делијо,
Ја бих каил пред тамницу дођи
Ал' је пуста синоћ затворена,
И кључеви двору однесени.“ —
„Оди к мени, војвода Тодоре!
На тамници отворена врата,
Отворена врата деветора
И десета брава дубровничка.“
Тад' изађе војвода Тодоре:
Пред тавницом чудан добар јунак
На витезу коњу зеленоме,
И на њему чисти зелен скерлет,
На глави му красан самур-калпак
За калпаком ноја тића крило
Те сен чини коњу и јунаку,
Да му лице не смагне од сунца;
Пак Тодору јунак проговара:

„Чујеш брате, војвода Тодоре!
Ти се дижи ноћас из тамнице,
Пак не иди покрај мора сиња,
Јер су честе у Латина страже
Пак се бојим да те не вувате,
Већ ти иди преко горе чарне,
Докле дођеш двору господскоме!“
Осврте се војвода Тодоре,
Да јунаку даде чашу вина,
Ал' нестаде коња и јунака!
Оде Тодор доле у тамницу,
Те казује међу сужњевима.
Кад видеше тридесет сужања
На тамници отворена врата,
Оставише и лебац и вино,
Отидоше свак на своју страну.
Тодор оде преко горе чарне.
Како дође двору господскоме,
Али љуба Крсно име служи
Сазвала је госте и званице,
И кумове и све пријатеље,
Па госпођа Крсно име служи
И госпођа у славу напија:
„Помов' Боже, и Свети Ђорђије,
Крсно име господара мога!
Опрости га тамнице проклете!
Донеси га двору господскоме!“
У то доба Тодор пред дворове,
Од госпође чашу прихватио,
Те напио у славу Божију,
Послужио Крсно име своје
А у своме двору бијеломе
Почастио госте и званице
И кумове и све пријатеље.

У Нишу и околини има овака причица: Човек један, који је славно Св. Николу, буде тако уде среће, да му се Крсно име већ приближи, а он не заради ништа, да би га могао прославити. С тога се, сиромах, био јако сневеселио. Жена његова опази то, па га упита:

— Што се ти, човече, нешто вијеш, а не казујеш каква ти је мука?

— Како да се не вијем, одговори човек: — сутра нам је Свети, а у мене нема ни кршене паре за трошак.

— Па нâ продај ове моје павте, рекне она: — само да прославимо Славу, даће Бог и Свети Никола, купићеш ми боље.

Муж се зачуди жени, знајући колико она милује те павте; али понуду прими: узме павте, и похита на пазар. Тамо га одмах сретне један старац и упита:

— По што павте, газда?

Човек му их добро зацени. Старац, без цењкања, извади новце, плати, узме павте, и штукне некуд у народ.

Човек, добивши за павте новаца, оде у дућан те купи што му треба, и похита кући да обрадује жену.

— А како си то узео без новаца? упита га она.

— Добро сам продао твоје павте, чим сам их изнео на пазар.

— Како си их продао, кад њих ево на мени?

— А од куд то?

— Донесе ми их један старац, и рече:

— Невесто, нâ ти ове павте; твој ме човек замоли на пазару, да ти их додам....

И човек и жена сад падну на молитву, тврдо верујући, да је то био главом Свети Никола, који је дошао да награди своје свечаре за тако свесрдну службу.

То показује колико Срби цене тај свој народни стари обичај. И доиста најсиромашнији домаћин мучи се и стара, што оно веле из ока — из бока да тај дан, кад му дође, прослави што год може лепше и обилније.

Двојако је оно што свечар ваља да спреми за своје Крсно име; једно је дворба и угодба Богу, и Светоме кога слави; а друго је част и гозба за званице, за госте, за путнике и намернике који би му дошли на тај дан.

За прву потребу ваља му:

а Свећа
б Колач
в Кољиво
г Тамњан
д Зеитин
е Вино.

За другу му ваљају јела и пића каква уме да зготови и може да набави.

Прво су религијозни обичаји о слави, а друго је част о благу дану (по могућности домаћинској).

а Свећа

Без крсне свеће крсно се име не може славити. Величина крсне свеће зависи од свечареве имућности, а држи се да је угоднија свећа од жутога воска него од белога. У варошима се на то већ мало пази, по што се тамо маом продају беле свеће. Свечару је дика да му је славска свећа што већа.[1]

[1] За мојега детињства, један свечар из села Мале Иванче, о својој слави, донео бејаше Рипањској цркви, од својега воска свећу у којој је било 13 ока! То је било за причу међу сељацима.

У Херцеговини крсна свећа и изгледа као крст, јер се узму њих две и прекрсте једна преко друге, па се оној попреко оба краја поврате на више, и сва се три запале, а доњи, четврти, служи као стабло које се приврошти за светњак, или на колач, или се пободе у кољиво.

Осем главне свеће, на неким местима, гради се више мањих свећица како би се сваком госту могла дати по једна да је запали и држи у руци кад се диже у славу, и кад се узима кољиво.

Крсну свећу ваља да прислужи (да запали) домаћин сам собом кад дође свештеник да му реже колач, или кад се пререзан колач донесе из цркве; или кад хоће сам, без свештеника, да диже у славу. Њу он ваља и да угаси заливши је вином а никако другојачије. И не каже се: Угаси свећу! него: Обесели свијећу или утјеши свијећу! (у Херцеговини).

У варошима свећа гори цео дан, а у селима само док се диже у славу.

б Колач

За Крсно име свака кућа меси по неколико нарочитих хлебова, особита облика и намене. Они су прво за молитву, па тек после за јело. Хлебови су ти:

Колач (један или четири, према местимичном обичају);[1]

Крстак („Света Пресвета“);

Поскурица (летурђија);

Погача или проја (под колач).

[1] У Златибору, где нема пшенице, мали колач (који се тамо носи цркви за прекаду) меси се и од јечменог брашна. У крушевачкој пак тесто за колач замешује се од сваке врсте жита каквога домаћин сеје и има у кући.

К о л а ч, к р с т а к, и п о с к у р и ц а месе се од пшенична брашна с квасцем, погача се меси од пресна теста, а проја је од брашна кукурузна.

Колач је већи од обичног великог сомуна, и пљоснатији од њега. Около се он опаше једним венцем од теста, као неким рецкастим појасом; по горњој кори прекрсте му се два канша од теста; у њих се утисну четири поскурњака, а на среди се усади изрецкан од теста цвет, у који се задене и стручак сува босиљка. На многим местима, колач се подмешује богојављенском водицом,[1] или оном коју поп нарочито освети у очи Славе, или дан пре тога, а где се не чини то, замешује се водом обичном само ц е л о м, то јест из н е н а ч е т а с у д а.

У Босни се тај колач зове к р с н и ц а или к р с н и к р у х: што год лепше уме домаћица да нашара колач, све јој је већа дика; а пече га тако марљиво, да нигде не препукне. Ако би јој ко рекао:

— Л и ј е п т и к о л а ч!

— С л и ј е п и л и т и с е к р а ц и! одговорила би она журно: — н и ј е о н л и ј е п, н е г о д о б а р, у г л е д а н.[2]

У Срему, на неким местима, у горњу кору славскога колача, побада се неко дрвеђице с разним знацима на својим гранама (с неким заставицама, па и грбом српским).

У Тимочкој Крајини месе се два колача: један за на́вечери, а други за први дан Славе: први се зове В е ч е р њ а ч а, а други: С л а в с к и к о л а ч.

Власи у Ресави месе четири колача; то исто чине и Срби у Левчу. Један се колач реже на на́ве-

[1] У Тимочкој Крајини, у Темнићу, и у Рујну, обичном водом.

[2] Из околине вароши Чачка јављају ми, да тамо већ има свечара који у механи купују и колач и летурђију!!

чери, други се носи сутра дан цркви, трећи се реже тај дан дома, а четврти се ломи на окриље.

Крстак је кисео хлеб у облику крста. На њега се удара пет поскурњакâ: један на среди, и по један на сваком краку.

У Нишу, у Куманову, овај се крстак зове Света Пресвета. У Нишу га шаљу с кољивом у цркву у очи Славе; а у Куманову свештеник њиме завршује молитву кад ломи колач и диже у славу, као што ћемо доцније казати.

У Шумадији се ти крстаци носе цркви те се из њих (који се нису подлупили) узимљу честице за проскомидију, а остало се поједе пред црквом, или попа носи кући.

Поскурица (летурђија) мања је и од колача и од крстака, и, осем поскурњака, нема на њој никаква украса, као што има на колачу. Поскурицâ се меси више; и оне се носе цркви ради проскомидије, а што претече, поједе се пред црквом.[1]

Погача или проја само је подлога колачу који се свакад износи на ком другом хлебу а никад гô. Која се погача (или проја) однесе цркви, тамо се и поједе, а она што дома понесе на себи колач, та се ту и поједе, као сваки други хлеб.

У Мостару се, о Крсном имену, месе неки Чуреци (особити хлебови). Богати свечари купују некад по 100—150, а сиромаси бар по 5—10 тих хлебова, те деле сиротињи.

[1] Негде је разлика између поскурице и летурђије; поскурица је мања, а летурђија већа; на прву се удара по један поскурњак, а на другу по пет. Поскурице се месе нарочито о задушницама, када сваком покојнику ваља да се намени по свећа и по једна поскурица.

в **Кољиво**

Кољиво се зове жито које се кува у очи Крснога имена. За Кољиво се обично пребира све зрно по зрно од најчистије белије-пшенице, без икакве уродице (где нема белије, добра је какве има).

У варошима се скува повише те пшенице; после се процеди, и угњежди као тесто. За тим се у то тесто умеша тучених ораха, бадема, и шеһера. Измешано тако жито смести се у тањир и заокругли се онако као што изгледа хлеб сомун кад добро нарасте; површина му се поспе белим, или нашара разнобојним шеһером, а неки још пободу у њега крст од шеһера (У Мостару га шарају зрнима од шипка сладуна главаша).

Један суд с таким житом носи се цркви, где се прекади и прелије па се после, на неким местима, раздели и поједе пред црквом, а на некима се враһа куһи те се њим послужују гости, као сваком другом посластицом.

У селима пак пшеница се просто скува у води, па се вода оцеди, а жито саспе у чашу, или у заструг, без сумеса, осем ако се у њега улије нешто цеђена меда (У Босни).

Тако скувано жито носи се цркви, као кољиво, где га свештеник прекади и прелије. Њим се, после, пред црквом, и, доцније, у куһи, кад се диже у славу, обређују званице „среһе ради."

У Влаха, у Тимочкој Крајини, може се за кољиво узети и некувана пшеница[1]: у том случају метне се на колач само по неколико зрна, али то бива врло ретко.

[1] Овде подсеһамо на оно што бива под записима у Старом Влаху и у Рујну, и што һе се поменути доцније.

Негде се та кувана пшеница зове **панаија**; у Србији по варошима зове се **жито**, али је најпознатије име **кољиво**.

Кољиво се не кува Светоме Аранђелу и Светоме Илији, јер се држи да су ти свеци „живи на небу."

г Тамњан

У свакој живљој кући српској мислим да се може наћи грумичак **тамњана** у свако доба, јер се Срби свакад најпре каде, кад се год укућани моле Богу. А за Крсно име и најсиромашнији свечар купи га макар најмање, и да се окаде кад се моле Богу, и кад дижу у славу, а и да га се однесе цркви ма и најмањи прилог.

д Зеитин (уље)

Зеитин се носи цркви за прислуживање кандила пред иконама. Дома он треба само ако у кући има икона с кандилом. Иначе се њим не чини ништа богомољно, осем што се запржавају јела, кад је Слава уз пост.

е Вино

Вина о Крсном имену треба:

да се прелије колач;

да се прелије кољиво; и

да га окусе све званице и свако у кући (почињући од домаћина па до бебе) кад се диже у славу.

Иначе је вино пиће које се пије уз јело и за јелом (У окрузима, као што је ужички, где не роди вино, и не може да се набави, ракијом се и у славу напија).

Јела и пића

Јела о Слави готове се посна, кад је Слава уз пост, а мрсна, кад је Крсно име у мрс.

У добрим домаћинским кућама, посна су јела најобичнија:

1° Кисели купус, исецкан, с расолом; или куван с пиринчем, и запржен зеитином;

2° Слатки купус, чорбасто скуван, и зачињен тученим орасима;

3° Пасуљ чорбаст, пасуљ тученик (папула), и пасуљ пребранац;

4° Кромпир, куван;

Уз то иду киселе паприке, ротква, црни и бели лук, аљма, и влашац.

5° Пиринач, с црним луком, печен у тепсији под вршником;

6° Риба (особито слана, моруња). Готови се с киселим купусом, а и с пиринчем на тепсији;

7° Пита с орасима, и с машћу од ораха.[1]

Овака се јела готове тек у кући имућној, и где је домаћица вешта. А ево чим се гостѐ наша браћа око Ужица и дуж Скрапежа; тамо свечар спреми: Лука, ротклве, киселих паприка, туреника, и пасуља с чорбом, кромпира, свеклице, купуса комбоса; богатији има пиринча, и рибе (шаране и моруне), меда, пекмеза, и пшенична хљеба у кисело, **и то само на тај дан у години!!**

У Ресави, кува се чорба од рибе, а где нема рибе, кува се чорба од дулечног семена.

У Влаха је највећа част — пржена на зеитину риба, и качамак.

[1] У Босан. Посавини та се маст зове Уље.

Па је Тодор ужегао свећу
И отиде доле у тамницу,
Те ставио сужње вечерати;
Вечерају, пију вино ладно,
Сетише се лепе славе Божје,
Уста Тодор, у славу напија:
„О убава, лепа славо Божја!
Свети Ђорђе, Крсно име моје!
Опрости ме тамнице проклете!“
Теке Тодор у славу напија,
У то доба јунак пред тамницу!
Па дозива војводу Тодора:
„Чујеш, брате, војвода Тодоре!
Оди к мени, брате, пред тамницу,
Да ти кажем до две до три речи.
Ал' беседи војвода Тодоре:
„Опрости ми незнана делијо,
Ја бих каил пред тамницу дођи
Ал' је пуста синоћ затворена,
И кључеви двору однесени.“ —
„Оди к мени, војвода Тодоре!
На тамници отворена врата,
Отворена врата деветора
И десета брава дубровничка.“
Тад' изађе војвода Тодоре:
Пред тавницом чудан добар јунак
На витезу коњу зеленоме,
И на њему чисти зелен скерлет,
На глави му красан самур-калпак
За калпаком ноја тића крило
Те сен чини коњу и јунаку,
Да му лице не смагне од сунца;
Пак Тодору јунак проговара:

„Чујеш брате, војвода Тодоре!
Ти се дижи ноћас из тамнице,
Пак не иди покрај мора сиња,
Јер су честе у Латина страже
Пак се бојим да те не увате,
Већ ти иди преко горе чарне,
Докле дођеш двору господскоме!“
Осврте се војвода Тодоре,
Да јунаку даде чашу вина,
Ал' нестаде коња и јунака!
Оде Тодор доле у тамницу,
Те казује међу сужњевима.
Кад видеше тридесет сужања
На тамници отворена врата,
Оставише. и лебац и вино,
Отидоше свак на своју страну.
Тодор оде преко горе чарне.
Како дође двору господскоме,
Али љуба Крсно име служи
Сазвала је госте и званице,
И кумове и све пријатеље,
Па госпођа Крсно име служи
И госпођа у славу напија:
„Помов' Боже, и Свети Ђорђије,
Крсно име господара мога!
Опрости га тамнице проклете!
Донеси га двору господскоме!“
У то доба Тодор пред дворове,
Од госпође чашу прихватио,
Те папио у славу Божију,
Послужио Крсно име своје
А у своме двору бијеломе
Почастио госте и званице
И кумове и све пријатеље.

У Нишу и околини има овака причица: Човек један, који је славио Св. Николу, буде тако уде среће, да му се Крсно име већ приближи, а он не заради ништа, да би га могао прославити. С тога се, сиромах, био јако сневеселио. Жена његова опази то, па га упита:

— Што се ти, човече, нешто вијеш, а не казујеш каква ти је мука?

— Како да се не вијем, одговори човек: — сутра нам је Свети, а у мене нема ни кршене паре за трошак.

— Па на̂ продај ове моје павте, рекне она: — само да прославимо Славу, даће Бог и Свети Никола, купићеш ми боље.

Муж се зачуди жени, знајући колико она милује те павте; али понуду прими: узме павте, и похита на пазар. Тамо га одмах сретне један старац и упита:

— По што павте, газда?

Човек му их добро зацени. Старац, без ценкања, извади новце, плати, узме павте, и штукне некуд у народ.

Човек, добивши за павте новаца, оде у дућан те купи што му треба, и похита кући да обрадује жену.

— А како си то узео без новаца? упита га она.

— Добро сам продао твоје павте, чим сам их изнео на пазар.

— Како си их продао, кад њих ево на мени?

— А од куд то?

— Донесе ми их један старац, и рече:

— Невесто, на̂ ти ове павте; твој ме човек замоли на пазару, да ти их додам....

И човек и жена сад падну на молитву, тврдо верујући, да је то био главом Свети Никола, који је дошао да награди своје свечаре за тако свесрдну службу.

То показује колико Срби цене тај свој народни стари обичај. И доиста најсиромашнији домаћин мучи се и стара, што оно веле из ока — из бока да тај дан, кад му дође, прослави што год може лепше и обилније.

Двојако је оно што свечар ваља да спреми за своје Крсно име; једно је дворба и угодба Богу, и Светоме кога слави; а друго је част и гозба за званице, за госте, за путнике и намернике који би му дошли на тај дан.

За прву потребу ваља му:

а Свећа
б Колач
в Кољиво
г Тамњан
д Зеитин
е Вино.

За другу му ваљају јела и пића каква уме да зготови и може да набави.

Прво су религијозни обичаји о слави, а друго је част о благу дану (по могућности домаћинској).

а Свећа

Без крсне свеће крсно се име не може славити. Величина крсне свеће зависи од свечареве имућности, а држи се да је угоднија свећа од жутога воска него од белога. У варошима се на то већ мало пази, по што се тамо маом продају беле свеће. Свечару је дика да му је славска свећа што већа.[1]

[1] За мојега детињства, један свечар из села Мале Иванче, о својој слави, донео бејаше Рипањској цркви, од својега воска свећу у којој је било 13 ока! То је било за причу међу сељацима.

У Херцеговини крсна свећа и изгледа као крст, јер се узму њих две и прекрсте једна преко друге, па се оној попреко оба краја поврате на више, и сва се три запале, а доњи, четврти, служи као стабло које се привошти за светњак, или на колач, или се пободе у кољиво.

Осем главне свеће, на неким местима, гради се више мањих свећица како би се сваком госту могла дати по једна да је запали и држи у руци кад се диже у славу, и кад се узима кољиво.

Крсну свећу ваља да прислужи (да запали) домаћин сам собом кад дође свештеник да му реже колач, или кад се пререзан колач донесе из цркве; или кад хоће сам, без свештеника, да диже у славу. Њу он ваља и да угаси заливши је вином а никако другојачије. И не каже се: Угаси свећу! него: Обесели свијећу или утјеши свијећу! (у Херцеговини).

У варошима свећа гори цео дан, а у селима само док се диже у славу.

б Колач

За Крсно име свака кућа меси по неколико нарочитих хлебова, особита облика и намене. Они су прво за молитву, па тек после за јело. Хлебови су ти:

Колач (један или четири, према местимичном обичају);

Крстак („Света Пресвета");

Поскурица (летурђија);

Погача или проја (под колач).

[1] У Златибору, где нема пшенице, мали колач (који се тамо носи цркви за прекаду) меси се и од јечменог брашна. У крушевачкој пак тесто за колач замешује се од сваке врсте жита каквога домаћин сеје и има у кући.

Колач, крстак, и поскурица месе се од пшенична брашна с квасцем, погача се меси од пресна теста, а проја је од брашна кукурузна.

Колач је већи од обичног великог сомуна, и пљоснатији од њега. Около се он опаше једним венцем од теста, као неким рецкастим појасом; по горњој кори прекрсте му се два каиша од теста; у њих се утисну четири поскурњака, а на среди се усади изрецкан од теста цвет, у који се задене и стручак сува босиљка. На многим местима, колач се подмешује богојављенском водицом,[1] или оном коју поп нарочито освети у очи Славе, или дан пре тога, а где се не чини то, замешује се водом обичном само целом, то јест из неначета суда.

У Босни се тај колач зове крсница или крсни крух: што год лепше уме домаћица да нашара колач, све јој је већа дика; а пече га тако марљиво, да нигде не препукне. Ако би јој ко рекао:

— Лијеп ти колач!

— Слијепили ти се краци! одговорила би она журно: — није он лијеп, него добар, угледан.[2]

У Срему, на неким местима, у горњу кору славскога колача, побада се неко дрвеђице с разним знацима на својим гранама (с неким заставицама, па и грбом српским).

У Тимочкој Крајини месе се два колача: један за на́вечери, а други за први дан Славе: први се зове Вечерњача, а други: Славски колач.

Власи у Ресави месе четири колача; то исто чине и Срби у Левчу. Један се колач реже на на́ве-

[1] У Тимочкој Крајини, у Темнићу, и у Рујну, обичном водом.

[2] Из околине вароши Чачка јављају ми, да тамо већ има свечара који у механи купују и колач и летурђију!!

чери, други се носи сутра дан цркви, трећи се реже тај дан дома, а четврти се ломи на окриље.

Крстак је кисео хлеб у облику крста. На њега се удара пет поскурњакâ: један на среди, и по један на сваком краку.

У Нишу, у Куманову, овај се крстак зове Света Пресвета. У Нишу га шаљу с кољивом у цркву у очи Славе; а у Куманову свештеник њиме завршује молитву кад ломи колач и диже у славу, као што ћемо доцније казати.

У Шумадији се ти крстаци носе цркви те се из њих (који се нису подлупили) узимљу честице за проскомидију, а остало се поједе пред црквом, или попа носи кући.

Поскурица (летурђија) мања је и од колача и од крстака, и, осем поскурњака, нема на њој никаква украса, као што има на колачу. Поскурицâ се меси више; и оне се носе цркви ради проскомидије, а што претече, поједе се пред црквом.[1]

Погача или проја само је подлога колачу који се свакад износи на ком другом хлебу а никад гô. Која се погача (или проја) однесе цркви, тамо се и поједе, а она што дома понесе на себи колач, та се ту и поједе, као сваки други хлеб.

У Мостару се, о Крсном имену, месе неки Чуреци (особити хлебови). Богати свечари купују некад по 100—150, а сиромаси бар по 5—10 тих хлебова, те деле сиротињи.

[1] Негде је разлика између поскурице и летурђије; поскурица је мања, а летурђија већа; на прву се удара по један поскурњак, а на другу по пет. Поскурице се месе нарочито о задушницама, када свакој покојнику ваља да се намени по свећа и по једна поскурица.

Кољиво

Кољиво се зове жито које се кува у очи Крснога имена. За Кољиво се обично пребира све зрно по зрно од најчистије белије-пшенице, без икакве уродице (где нема белије, добра је какве има).

У варошима се скува [illegible] те пшенице: после се процеди, и угњечи као тесто. За тим се у то тесто умеша тучених ораха, бадема, и шећера. [illegible] такво жито сложи се у тањир и заокругли се онако као што изгледа хлеб округли кад добро нарасте: [illegible] се после бели, или шарају разнобојним шећером, а неки још пободу у њега крст од шећера (У Мостару га шарају зрнима од шипка [illegible]).

Један суд с таквим житом носи се у цркву, где се [illegible] на вечерњи [illegible] раздели и поједе пред црквом, а на вечеру се [illegible] кући те се њим [illegible] гости, као сваком другом посластицом.

У селима пак пшеница се просто скува [illegible] па се вода оцеди, а жито сложи у чанак, или у [illegible], без слатка. [illegible] у Босни.

Такво скувано жито носе се у цркву [illegible] где га свештеник [illegible] после, пред црквом [illegible] у славу, [illegible] „[illegible]“

У [illegible] у [illegible] Крајини [illegible] на [illegible] и [illegible][1]: у том [illegible] на [illegible] јетка.

[1] [illegible]

Негде се та кувана пшеница зове **панаија**; у Србији по варошима зове се **жито**, али је најпознатије име **кољиво**.

Кољиво се не кува Светоме Аранђелу и Светоме Илији, јер се држи да су ти свеци „живи на небу."

г Тамњан

У свакој живљој кући српској мислим да се може наћи грумичак **тамњана** у свако доба, јер се Срби свакад најпре каде, кад се год кућански моле Богу. А за Крсно име и најсиромашнији свечар купи га макар најмање, и да се окаде кад се моле Богу, и кад дижу у славу, а и да га се однесе цркви ма и најмањи прилог.

д Зеитин (уље)

Зеитин се носи цркви за прислуживање кандила пред иконама. Дома он треба само ако у кући има икона с кандилом. Иначе се њим не чини ништа богомољно, осем што се запржавају јела, кад је Слава уз пост.

е Вино

Вина о Крсном имену треба:

да се прелије колач;

да се прелије кољиво; и

да га окусе све званице и свако у кући (почињући од домаћина па до бебе) кад се диже у славу.

Иначе је вино пиће које се пије уз јело и за јелом (У окрузима, као што је ужички, где не роди вино, и не може да се набави, ракијом се и у славу напија).

Јела и пића

Јела о Слави готове се посна, кад је Слава уз пост, а мрсна, кад је Крсно име у мрс.

У добрим домаћинским кућама, посна су јела најобичнија:

1° Кисели купус, исецкан, с расолом; или куван с пиринчем, и запржен зеитином;

2° Слатки купус, чорбасто скуван, и зачињен тученим орасима;

3° Пасуљ чорбаст, пасуљ тученик (папула), и пасуљ пребранац;

4° Кромпир, куван;

Уз то иду киселе паприке, ротква, црни и бели лук, аљма, и влашац.

5° Пиринач, с црним луком, печен у тепсији под вршником;

6° Риба (особито слана, моруња). Готови се с киселим купусом, а и с пиринчем на тепсији;

7° Пита с орасима, и с машћу од ораха.[1]

Овака се јела готове тек у кући имућној, и где је домаћица вешта. А ево чим се госте наша браћа око Ужица и дуж Скрапежа; тамо свечар спреми: Лука, ротквe, киселих паприка, туценика, и пасуља с чорбом, кромпира, свеклице, купуса комбоса; богатији има пиринча, и рибе (шарање и моруње), меда, пекмеза, и пшенична хљеба у кисело, **и то само на тај дан у години!!**

У Ресави, кува се чорба од рибе, а где нема рибе, кува се чорба од дулечног семена.

У Влаха је највећа част — пржена на зеитину риба, и качамак.

[1] У Босан. Посавини та се маст зове Уље.

Мрсна пак јела (опет у имућним кућама) најобичнија су ова:

1° **Чорба** од овчих црева и од џигерице;

2° **Слатки купус**, с овчим месом;

3° **Кисели купус**, с пастрмом (што се у Херцеговини зове: Кàља);

4° **Овче месо** с кромпиром;

5° **Сарма** с месом; **паприке пуњене** месом и пиринчем;

6° **Ичија** (чорба од овчег меса с кромпирима обретко; у Херцеговини).

7° **Ћешкет**, од пшенице и од пилећег или јагњећег меса — врло укусно јело;

8° **Пирјан**, од свињећег или говеђег меса (у Босни);

9° **Гибаница** од обги̂, са сиром, јаима, скорупом, машћу или маслом;

10° **Цицвара**, од пшеничног брашна и сира;

11° **Червиш**;

12° **Сутлијаш**;

13° Кисело млеко, замеђено;

14° **Гумбур** (бунгур), јечам стуцан у ступи, скуван, и зачињен скорупом (У Златибору);

15° **Скоруп** пресан (у Црној Гори).

У Београду, а и по другим варошима, у велике се готове јела по пропису јевропско-аустрӣске кујне. А у Златибору и у Рујну ево какав је најобичнији славски јеловник:

„Сира, кајмака, ћевапа, купуса с месом; богатији имају и чорбе, паприкаша, печења овчег или свињећег, пите, и цицваре. **Ретко ко има пржено пиле!!**“[1]

[1] Ово тврде најчувенији свештеници с тога краја. И те сељаке ми доспевамо да коримо што много троше!

Пиће је најобичније:

1° Ракија, шљивовица, а негде и комовица. Препеченица је веома ретка, него највише шома. Она се пије хладна, а и врућа (медљана или шећерена).

Медљана се пије најпре; њом се гост прво нуди (где није ушао варошки обичај по ком се госту најпре подноси слатко и вода). Хладна се пије уз јело, негде и после јела, па се чак њом и у славу диже (где нема вина). Вруће медене или шећерне ракије има на тај дан и најсиромашнија кућа.

2° Кава, црна, зашећерена. По селима, где је она већ ушла у обичај, мора се сваком госту понудити најпре кава, па тек онда да руча: коме би случајно изостала, рекло би се „није имао целог послужења“; негде већ служе и кавом с млеком, али су то велике варошке новине, које сељаци чине само покоравајући се варошком утицају.

3° Вино, обично рујно, а негде има и белога. Неки га медљају, неки шећерê, а неки крижају у њега кришке лимуна, да им киси кад га пију.

4° Јабуковача, пиће од тучених јабука, као танко бело вино; има га само у Мачви и у Поцерини.

5° Пиво од скора се почело разносити у народ и точити нарочито на саборима и општинским славама.

На неколико дана пре славе, долази свештеник кући свакога свечара,[1] те свети свечарску водицу. Домаћица му постави на стô, или на трпезу, или на чист лопар, чинију воде, киту босиљка, свећу, и кадионицу. Попа освети ту воду по црквеном уставу; на јектенији помене све кућане поименце, и дом у ком је; за тим покропи све у кући, а остатак воде остави домаћици

[1] Свечар се у Босни зове Кршњак.

да њом после замеси славски колач, ако то није учинила водицом богојављенском, која се чува преко целе године у многој српској кући.[1]

Дан у очи Крсног имена зове се На́вечери (или На́вечје). После по дне тога дана, послаће домаћин кога од момчади (сина или синовца) да позове званице на вечеру. Овај узме пљоску или чутуру ракије,[2] и коју јабуку или дуњу у недра, па иде од куће до куће, и кад којој кући дође, каже од прилике овако:

— Божја кућа и ваша! или Помози вам Бог! Поздравио вам се тата (или већ како зове онога који га је послао) да дођете довече на чашу ракије; да се разговоримо, и да мало ноћи поткратимо; што буде Бог дао и Свети Никола (или који је светац) донео, не ћемо сакрити; дођите, немојте да не дођете![3]

Позвани, примајући пљоску или јабуку, одговара

— Част чинио, част и дочекао; помогао му

[1] Поп Каран, један од устаника босанских, причао ми је (пред јесен 1877) да у Босанској Крајини свештеник не свети ову водицу пре Славе, него или на само Крсно име, или неколико дана доцније. А у Градачкој нахији, кажу, ова се водица никако и не свети. Исто тако не свети се она ни у Ужичкој нахији, у Србији.

[2] Негде ракију у тој пљоски замеде, те се с тога пљоска зове медењача (у Босни). У јагодинском округу причају, да је тамо у старо време био обичај, да домаћин у очи Славе изиђе на какво брдо па се развиче:

— О! Милоје, Радоје, и т. д., дошао ми је лањски дан (Слава); понеси кашику, и хајде мојој кући на вечеру, и сутра на ручак!"

[3] Прича се да је некаки домаћин послао слугу да му зове званице, а слуга био нешто срдит на газду, па, позивајући госте, овако им сладио: „У кући нам се пуши; на пољу је зима; огодно је вина; има зла кучка; дођите, молим вас, немојте да не дођете!"

Бог и сваки угодни год; хвала му (свечару) и где чује и где не чује“! Па нагне пљоску те окуси макар кап, и ако има своjега пића, одмах је долије да оде опет пуна.

Овако бива где се зову на славу; а има места где се не зову сваке године, него се од памтивека зна ко коме долази на тај дан. И незван може једном доћи, али ако му домаћин не врати прве његове славе, више не долази[1].

Погледајмо на свечареву кућу на на́вечери у заход сунца: капија се отвори широм; испред куће се склони све што би сметало ходу и погледу; пси се повежу; стока се затвори и намири; у кући букти велика ватра; поред ватре крче свечарски лонци; редуше редују око вечере; у соби је постављен сто, или пружена дугачка совра, и већ у први сумрак ужежена лојана свећа.

Ето и званице почињу долазити. Сваки, улазећи, назива:

— Добро ви вече; и честите вам на́вечери!

— Добро ти Бог дао! одговара домаћин, гологлав; и љубе се у образ; гост вади из недара дуњу или јабуку (негде и лимун) и даје домаћину (у неким варошима дају тада домаћици миришљави сапун). Домаћин га нука да седне поред ватре да се огреје, или да уђе у собу. Ушавши у собу, гост назива:

— Добар вече и у соби!

— Добро ти Бог дао! одговарају гости.

— Добро ви седећи!

— Добро дошао и ти![2]

[1] Има случајева да тако на славу буде позван и онај који је с домаћином у омрази, и ваља да дође, те тако престаје омраза, и настаје мир и љубав (Из Куманова).

[2] У Темнићу они одговарају:
— Добро дошао с м е ј е ћ и (тако).

Гост седа на празно место, или, ако је одабран и уважен човек, смичу се један до другога они који су дошли пре, те му чине место међу собом.

Седећи тако, они ракијају и разговарају се. Кад их се скупи повише, доћи ће обично девојка, или скоро доведена млада с водом, те ће им свима полити да умију руке. Домаћин ће донети свећу и кадионицу са жаром, па ће скинути капу, прекрстити се, и запалити на оном жару свећу и привоштити је за дирек или за дувар на источној страни. Гости поустају и поскидају капе. Домаћин окади свећу, икону, окади себе, и све госте, па се онда сви моле Богу како који уме. Само домаћин говори молитве гласно, а други сви шапћу. Домаћинска је молитва од прилике овака: „Боже милостиви помози; свети Никола, моје Крсно име, буди ми у помоћи, свуда и на сваком месту. Света Тројице, жива Богородице, сачувај ме од сваке муке и душманске руке; јутрошње јутарце, јарко сунашце на радост миосвани и ограни; часни крсте, благи Ристе, сачувај ме од беде виђене и невиђене; помози мени грешноме, и свакомбрату Ришћанину, који право ходи, и Богу се моли.“

Кад изређају све то, и друго што знају, онда се поклоне икони, поклоне се један другом, и рекну:

— Нека је на здравље молитва, да Бог дâ!

После седају, и јело им се почне доносити. Ко дође после те заједничке молитве, само се поздрави, прекрсти, и седа за совру журећи се да стигне оне који су пре њега дошли и почели вечерати.

У Тимочкој Крајини, кад све јело буде готово, домаћин унесе и метне на совру велики сланик, и за њега

привошти тророгу свећу. Гости сви поустају, и скину капе. Један између њих, на кога сви гости повичу, сече с домаћином колач Вечерњачу, после чега сви узму прстима кољива (сваки по један пут), а прсте обришу о таван „да домаћину буде пшеница до тавана“. За тим напију у славу, и поседају. Докле се чинила та богомоља, дотле је једно вруће јело донесено на совру. Гости поседавши, очекују да домаћин први окуси од врућег јела, па ће онда они за њим.

После већ вечерају, разговарају се, пију, а некад и певају[1], па се разлазе кућама. Жене не долазе на навечери, мањ одиве, или гошће из других села.

Сутра дан, рано, домаћин се жури цркви. Он узме у торбу, или у бисаге: колач (с погачом или пројом), чашу или заструг с кољивом, један или два крстака, неколике поскурице (летурђије), зеитињачу са зеитином, тамњана колико је купио, и по заструг папуле (или што мрсно за јело). Свећу обично носи у руци. И окићен тако, одлази цркви на богомољу[2].

[1] Нама је, сећам се, на навечери обично долазио неки наш тетак, Танасије Чкоља, човек стар, сувоњав, но весело нарави, разговоран, и особито добар према деци. Памтим као данас, да је он свакад на навечери оглашавао нашу кућу овом по свој прилици својом песмицом:

„Ој чашице, скитачице,
Све се скиташ а за Чкољу питаш;
Попићу те, зло ме не попило!“

[2] Свечар, у кога је велика задруга, и који има на ком да остави кућу, иде цркви сам собом; а инокосан шаље кога од момчади, или моли комшију.

— Бата Миленко! викне један свечар у очи своје славе (у Параћинској) свога суседа и рођака: — хоћеш ли јутре у Свету Петку (цркви)?

— Само ако здраво осамнемо, одговори Миленко: — а што питаш?

Дошавши у цркву, свечар запали своју крсну свећу, и привошти је на црквени светњак, или је пободе у кољиво које спусти пред олтар на црквени патос; колач му остане у торби до свршетка јутрење или службе; поскурице или крстаке дâ црквењаку, да се из оних који нису подлупљени изваде честице за проскомидију; тамњан и зеитин пак преда тутору за прислуживање кандилâ, и за кâд у цркви.

Кад се сврши црквеча богомоља (јутрења или литурђија), онда попа приђе к оним кољивима, што су поређана око црквенога светњака пред олтаром, и узвикне:

— *Благословен Бог наш, всегда, ниње, и присно и во вјек вјеков. Амин.*

За тим се чита: *Свјати Боже; оче наш; тропар* и *кондак* Светоме тога дана, па онда попа викне:

— *Господу помолимсја!*

— *Господе помилуј!*

— Вса совершивый словом твоимъ Господи, чита попа из требника: — и повелѣвый земли многоразличныя прозябати плоды въ наслажденіе и пищу нашу. Иже сѣменми три отроки, и Даніила, сущыя въ Вавилонѣ сластопитанныхъ свѣтлѣйшыя показавый, самъ всеблагій царю и сѣмена сія съ различными плоды благослови и ѿ нихъ вкушающыя ѡсвяти, яко во славу твою и въ честь святаго

— Ћах те молит', да ми понесеш свећу и колач у цркву, да се не маем за малу ствар!

— Донеси, понећу ти, као сам да идеш.

По овом изгледа да је главна слава у кући.

У Тимочкој Крајини, Власи шаљу колач цркви по ком млађем из куће (обично по девојци). И у Темнићу се може да види то исто.

(имарек) сїа предложишаса ѿ твоихъ рабшвъ и въ памать во благочестивой вѣрѣ скончавшихса. Подаждь же блаже благоукрасившимъ сїа и памать совершающымъ вса аже ко спасенїю прошенїа и вѣчныхъ твоихъ благъ наслажденїе: молитвами пречистыа владычицы нашеа богородицы и приснодѣвы Марїи и сватаго (имарекъ) егшже и памать совершаемъ, и всѣхъ сватыхъ твоихъ; ако ти еси благословлаай и освящаай всаческаа Боже нашъ, и тебѣ славу возсылаемъ безначалному отцу, со единороднымъ твоимъ сыномъ и пресватымъ и благимъ и животворащимъ твоимъ духомъ, нынѣ и приснш и во вѣки вѣковъ. Аминь.[1]

После ове молитве, прелива он вином сва кољива.

У Херцеговини, свештеник над отим кољивима чита све оно што се чита над панаијом мртвих. И после тога, на ручку у здравици, чак имају речи које изражавају домаћину жељу да може дуго и за много:

„Просфоре мијесити,
„Пуње точити,
„Бјелој цркви ходити,
„Своје мртве помињати;
„Да и њега његови млађи
„Помињу након њега!“

По што се тако кољива прелију, свечари, сваки са својим колачем у рукама, почну приступати к свештенику, који, примајући колач, пререже га ножем по доњој

[1] Молитва је ова преведена из грчког службеника (*Ευχολογίον*, стр. 494). Тешко је веровати да српска црква није саставила за оваку потребу нарочите молитве; али нам до сад још није позната таква молитва осем оне „В а с л а в у и п о х в а л у,“ која ће се поменути малко ниже.

кори унакрст, и прелије вином оне резотине на четири места, говорећи (обично):

— *Колач ломили, Бога молили; колач преливали вином, дом се преливао миром, животом, здрављем, и сваким добром, Боже дај.*"

Сад колач исправи наопосло, па га с домаћином окреће за семеном певајући:

— *Исајије ликуј, дјева имје во чревје, и роди сина Емануила, Бога же и человјека: восток имја јему; јего же величајуште, дјеву ублажајем.*"

За тим:

— *Свети мученици, иже добрје страдалчествовавше и вјенчавшесја, молитесја ко Господу, помиловатисја душам нашим.*"

И најпосле:

— *Слава тебје, Христе Боже, апостолов похвало, мучеников радованије, ихже проповјед Тројица јединосушнаја.*"

Песме те може певати и ко други осем свештеника, ако уме и деси се ту.

Док се те песме певају, свештеник и свечар окрену колач три пута, преломе га, саставе полу уз полу, да изгледају као полумесец, сркну оба од онога вина којим је мало пре колач преливен, пољубе колач, пољубе се њих двојица у образ, говорећи:

— Христос по среди нас!

— Век и амин! Одговара свечар.

Раставивши те полутине, свештеник узима једну себи[1], а другу задржава домаћин те врати кући (или је дâ да се поједе пред црквом).

[1] Свештенику, по обичају, припада та половина колача; још му се дају крстак и летурђија из којих су вађене

Где у селу нема цркве, сви се свечари скупе у једну кућу, којој дође свештеник те им свима преломи колаче. Поред других молитава, чита он ту и Вјерују (у Босни).

До пре 15 година, у ужичкој нахији, радило се ово овако:

Од свију оних колача, које свечари донесу у цркву, узме свештеник један, пререже му горњу кору три четири пута унакрст, па ножићем оздо подреже и повади те режњеве. Све њих стави на гомилу на друге колаче и поврх свију метне крст. Свечари сви запале своје свеће и привоште их на светњак. Свештеник окади, очита Свети Боже, тропар и кондак светоме и храму, малу јектенију, а за тим: „О еже сохранитися храму сему светому" и, по возгласу, настави: „Со духи праведнихъ", и т. д., и јектенију за покој душе. Сад свим свечарима прочита *читуле*. За тим прелије у три маха онај хлеб вином, говорећи два пута: „Во славу и чест светога (име), јегоже молитвами спаси и помилуј здје предстојаштих сродниковых, а трећи пут кад прелива, говори: „Во блаженом успенији всјех усопших здје ниње поминајемих." Сад се он дохвати руком за крст који је на хлебу, свечари се прихвате рукама за хлебове, за попа, и један за другога. Попа чита: „Со свјатими упо-

честице за проскомидију. Некад му се давала и она погача или проја испод колача, али је данас, на много места, спало све то на ону полу колача, па је у Београду и њу власт забранила. У новцу се за све свечарско даје свештенику 4 гроша; но имућнији људи дају више, а на неким местима му и пише домаћин што милује. У Босни се попу о слави даје: пљоска ракије, повесно, погача, свећа, и велика цванцика (4 гроша).

к о ј Х р и с т е д у ш и р а б т в о ј и х," до краја. После прекрштава крстом све хлебове, и погледавши у небо говори: „Т а м о ј е ж и в о т в е ч н и; т а м о ј е ж и з а н б е с к о н а ч н а." И, најпосле, сви узму и поједу по парченце од онога изрезанога хлеба. — У Трнавском срезу око Чачка, овако се ради и сада.

Изишавши из цркве, људи поседају у совре[1], и ту ручају, а свечари гологлави служе их. Ту се дигне у славу, и плати се свештеницима што ком ваља платити.

Дошавши од цркве куħи, домаħин се поздрави с гостима, а с којима се није пре видео, с њима се ижљуби, па настави гологлав служити своје Крсно име, и дворити госте своје.[2] Тако чини докле се год не дигне у славу, а то бива овако:

Кад прође четврта чаша, ред је да се диже у славу; а ако колач није резан у цркви, или у местима где се велики колач свакојако реже дома, тада се и колач реже.

[1] Код многих цркава, а и код неких записа, граде сељаци покривене совре, у којима о благим данима ручају и седе. Негде те совре гради заједнички све село; а негде по неколико куħа тако да неке цркве с тим зградама изгледају као каква мала селанца.

[2] На многим местима у славу се диже чим дође домаħин из цркве, или како се седне за совру. Једни, правдајуħи то, кажу: „Што је Божије да отарасимо најпре"; а други, обраħајуħи се гостима, веле: „Да вас, браħо, не крпамо доцније". (У Ваљев. Колубари, и преко Маљена). Напротив, у Темниħу, причају да се у пређашње време много чекало докле се не дигне у славу, и да су гости некад приговарали песмом:

„Све ракију, те ракију;
А шта ħемо уз ракију?
Жуте дуње и лимуне,
И орахе сиромахе,
И лешнике несретнике!"

Домаћица ће изнети у ситу ону полу колача коју је домаћин вратио из цркве (или цео нарочити колач), воштану непаљену свећу, и кадионицу са жаром. Домаћин ће примити колач и свећу, и ставити у горњи крај совре. За тим ће рећи од прилике овако:

— Разговору краја нема; а ваља, браћо, да се сетимо свете славе Божје, да нам грешнима помогне, и да нас обрадује!“

Гости поустају на ноге, и поскидају капе. Домаћин на оном жару у кадионици припали свећу, превије је у троугао, и намести да стоји на колачу; у кадионицу успе тамњана, па окади свећу, колач, и све госте низа совру. Кадећи говори он:

— Боже, и данашњи данче, Свети Никола, Славо моја, помилуј и обрадуј нас грешне, молим ти се.“

Гости, гологлави, стоје, крсте се, и сваки за се шапће по коју молитву, какву зна.[1]

По што све окади, домаћин узме чашу вина и почиње од прилике овако:

1 „Писмо како знадосмо, молитвасмо како умедосмо, а ово да пијемо по чашу вина за тврде славе Божје. Где се слава Божја помињала и дизала, ту и помагала да Бог да̂.“ И још што уме дуже и лепше.

Сад сркну од вина макар по гутљај не само сви гости него и сва чељад у кући, па и деца.

Док се сви обређују, дотле обично два и два певају:

Ко пије вино за славе Божје
Помов' му Боже и славо Божја;

[1] Како се ради где се овом приликом и колач ломи, казаће се доцније, а овде је случај кад се само диже у славу.

А шта је лепше од од славе Божје?
И од вечере с правдом стечене!“

Домаћин налива другу чашу, и говори:

2 „Писмо за славе Божје; а ово ћемо чашу вина за часних крстâ и крсних имена. Да нам Бог дâ наша крсна имена славити а не заборавити!“

За тим

3 „Писмо за крстâ и крсних имена, а ово ћемо трећу чашу вина за свете Тројице. Света Тројица да је помотњица сваком брату на своме занату: на дому, на путу, у чарној гори, на мутној води, свуда да је помотњица Боже дај!“

После ових здравица, сви се обреде кољивом (сваки узме по три четири зрна), прекрсте се по неколика пута, помоле се Богу како ко зна и уме, и поседају, говорећи:

— Нека је на здравље, да Бог дâ!

Иза тога се продужава (а негде текар почиње) гозба и разговор.

У Куманову домаћин изнесе толико свећица (од жута воска) колико је за совром гостију, те сваки узме по једну и запали, докле се диже у славу.

У Херцеговини, кад свештеник, у оваком случају, благослови колач, домаћин га онда обема рукама метне себи на главу па притегне на ниже те га разломи на две поле, али их не раскида једну од друге. Скинувши колач с главе, поднесе га свештенику, који га прелије у три маха вином онуда куда је препукао, и после једну полу ломе онде за јело, а другу оставе у сито да је сита година. Свештеник по том чита сам:

Ва славꙋ иже вь троицѣ славимомꙋ господꙋ Богꙋ нашемꙋ, Исусꙋ Христꙋ, во премногія молби молѣни

пресветые пречистые и преблагословенѣй славнѣй владичицѣ нашей богородицѣ и приснодѣвы Маріе, силою частнагѡ и животворештагѡ крста;

Ва славу и похвалу частнаго и славнаго пророка и предитече и крстителя Јоана; светихъ славныхъ пророковъ: Мойсея Боговидца, и Арона, и Иліи, и Єлисеа и Давида и Єсеа; светихъ трехъ отроковъ, и Данила пророка и васехъ светихъ пророковъ;

Ва славу и похвалу светихь славнихъ и васехвалнихъ апостолъ Петра и Павла и дванадесятъ и васехъ светихъ апостолъ;

Ва славу и похвалу четири евангелиста: Матея, Марка, Луку, Јѡанна, проповѣдниковъ божественаго благовѣстія Христова, и васехь светихь апостолъ;

Ва славу и похвалу иже во светихъ отецъ нашихъ светителей: Василія Великагѡ. Григорія Богослова, Јѡанна Златоустагѡ, Атанасія и Кирила; иже во светихъ оца нашегѡ Николаа, архиепископа Мирликійскагѡ и великаго чудотворца;

Ва славу и похвалу Петра и Алексія и Јони и Филипа московскихъ, и Никиты епископа новогородскаго чудотворца;

Ва славу и похвалу иже во светихъ оца нашего Савы архіепископа сербскаго и васехъ светителей;

Ва славу и похвалу светаго апостола, прво-мученика и архидіакона Стефана;

Ва славу и похвалу светихъ великомучениковъ Георгія, Димитрія, Теодора Стратилата, и васехъ светихъ мученикь и мученицъ: Текли, Варвари, Киряки, Єфиміи, Параскевы, Екатарены, и васех светихъ мученикь и мученицъ;

Ва славу преподобнихъ и богоносних отацъ нашихъ: Антонія, Євтимія, Савы, Онуфрія, Атанасія

Атонскагѡ, Антонія и Теодосія Печерскихъ, Сергія Радонежскагѡ, Варла̂ма Хꙋтинскагѡ, и васехъ преподобнихъ матерей Пелагіи, Теодосіи, Анасгасіи, Євпраксіи, Февроніи, Теодꙋлы, Євросиніи, Маріи Єгиптянины, и васехъ светихъ преподобнихъ матерей;

Ва славꙋ и похвалꙋ светихъ чꙋдотворцовъ и бесребрениковъ Козми и Дамяна, Кира, Јѡанна, Пантелеймона, Јеромолая, васехъ светихъ бесребрениковъ;

Ва славꙋ и похвалꙋ светих т҃ и иі҃ отацъ нашихъ иже въ Никеи сабравшися и Арію безꙋмнаго низложиша и намъ законъ и православіє оутврдиша;

Ва славꙋ и похвалꙋ светихъ српскихъ и поморскихъ учителѣй и просветителѣй Симеона и светителя Савы и Арсенія, Никодима;

Ва славꙋ и похвалꙋ четири звѣзди просіявшии въ последняя времена въ сербской и болгарской земли: Илариона Мегленскаго, Јоакима Осоговскаго, Јѡанна Хрилскаго, Прохора Пшинскаго, Петра Коришкаго, и Јоаникиа дѣвичаскаго чꙋдотворца;

Ва славꙋ и похвалꙋ светаго и славнаго во царѣ и во мꙋченицѣ краля Стефана иже въ Дечанѣ; и светаго младаго царя Оуроша иже въ Неродимлы, и светога и славнаго въ мученицѣхъ, кнеза Лазаря, иже въ Раваницѣ;

Ва славꙋ и похвалꙋ святаго краля Милꙋтина, иже во Софии;

Ва славꙋ и похвалꙋ светихъ новоявлѣнихъ деспотъ иже во подкриліє Фрушкой Горы, архієпископа Максима, Деспота Јѡанна, и блажене госпоже Ангелине, и *светаго име рек*, и светих праведнихъ богоотацъ Јоакима и Анни, и васехъ светих ѡ вѣка благомꙋ Богу угодивше; въ благоденствіє и животъ и

здравіе нашему почтеному господину домаћину (име рек) благороднѣйшему господину.

Многая лѣта (трижди). Слава: Молитвами светихъ Апостолъ, милостиве господи, очисти множество согрешени наша. Нынѣ:

Молитвами Богородицы, милостиве господи, очисти множество согрешени наша.

Помилуй насъ Боже, по велицѣй милости твоей, и по множеству щедротъ твоихъ очисти вся беззаконія наша. По том стихиру святому ему же есть день, или: Дьньсь благодать светаго духа . . . и Богородице дѣво, радуйся. . ."

У Посавини (босанској), кад нема свештеника, онда Ва славу и похвалу чита који од гостију, и тек по што се она очита, домаћин с којим од својих пријатеља ломи Крсни крух.

У неким селима, у Босни, кућни старешина, гологлав, изнесе колач и стави на совру поред крсне свеће, па докле тај колач ломе четири најодабранија госта, дотле домаћин меће 40 метанија, и моли се Богу. И кад се све то сврши, који од гостију чита Ва славу и похвалу.

У Влаха, у Ресави, у Хомољу, и у Звижду, рано у јутру, први дан славе, по што се скупи неколико званицâ, и по што се обреде ракијом један пут или два пута, домаћин простре насред куће једну чисту кошуљу, на њу метне славски колач, сланик, чашу вина, и запаљену свећу, па онда отпочне метанисати, љубећи сваки пут колач, и говорећи:

„Да метанишем прво Господу Богу, да ми помогне;

„Да метанишем Светом Аранђелу (или већ који буде светац), да ми помогне;

„Метанишем за сунце које нас греје;

„Метанишем за месец и све звезде што нам светле;

„Метанишем за земљу, за ватру, за воду;

„Метанишем: за жито, кукуруз, јечам, крупник, ржаницу, овас, за виноград, за дрвеће, и за сву траву што расте из земље;

„Метанишем за домаћина, за домаћицу од ове куће; за њихове синове и ћери, нежењене и жењене, неудате и удате, за њихове мужеве и њихову децу;

„Метанишем за све своје комшије, кумове, и пријатеље;

„Метанишем за цело село наше;

„Метанишем за све људе на целој земљи;

„Метанишем за здравље моје стоке, и све живади у кући и ван куће, и за псе што чувају стоку моју;

„Метанишем за стоку свега села нашега; и за стоку свега света;

„Метанишем за покој душе свију мојих покојника; покојника комшиских, кумовских, пријатељских; покојника свију мојих гостију; покојника свега села; покојника свега света;

„Метанишем за покој душе све поклане и липсале стоке свега нашега села;

„Метанишем за здравље старешина, попова, и учитеља;

„Метанишем за особито здравље стоке и свакојаке живади у кући.“

И тако иде докле не намири 44 метаније[1].

Још пре него што домаћин почне метанисати, дâ он једну поскурицу једноме од гостију, који на сваку метанију штрпка по парченце од ње, и меће у је-

[1] На неким местима по тројица од гостију седну ту као суђаје одвраћају домаћина од многих метанија, на прилику, ако он рече: „Хоћу да метанишем 40 пута за то и то“, они му одговоре: „Па стар си, или слаб си човек, доста је 20 пута“. И он пристане колико они реку.

дан тањир. Кад сврши метаније, домаћин се пољуби с овим гостом, тањир с комадићима узме и преда домаћици, да она после то даје стоци среће ради; колач, свећу, со, и вино, метне на сто, кошуљу однесе домаћица, а гости поседају и тек тада доручкују.

У Куманову, по што очита све молитве и преломи колач, свештеник, окренувши се к своме ђаку (коме је раније предао у руке колач — Свету Пресвету) рекне:

— Кажи велико име, да дигнемо Свету Пресвету!

На то се ђак три пута прекрсти оним крстаком говорећи:

— Велико име, да дигнемо свету пресвету[1]!

— Нека је на здравље молитва! заврши свештеник обрнувши се гостима.

Тим се све свршава па настаје гозба.

У Левчу, један од гостију назива се колачар, и врши неку важну службу при ломљењу колача; за то ћемо се при томе уставити мало више.

Још пре славе, свечар одабере од својих комшија једнога здрава и добра човека, који му је пријатељ, и њега замоли да му о Крсном имену буде колачар, кога службу видећемо сад.

Кад буде време да се диже у славу, домаћица метне колач на проју (или на какав други хлеб), на колач стави свећу, тамњана, и цвећа; све то покрије чистим пешкиром. и спусти у горњи крај совре. После тога прво домаћина (који служи гологлав), па све госте редом, почевши од горњега краја, љуби у руку, а они јој говоре:

— Жива била, и срећан ти колач!

[1] Ако нам је верно представљено, ово није ништа друго него неко подражавање ономе „чину о панагији“, који се находи у часловцу.

Колач не сме стојати на соври покривен. За то га колачар одмах открије, и пешкир пружи домаћици.

Сад донесу у кадионици ватре; домаћин узме с колача тамњан и свећу, прекрсти се, пољуби свећу, па окренувши се гостима рекне:

— Простите и благословите да палим свећу Богу и Светоме.

— Бог и Ристос, одговарају гости.

То се понови три пута. Неки овом приликом и метанишу три пута говорећи те речи. Иза тога домаћин запали свећу на оној ватри у кадионици, и стави је на колач. У Темнићу је привошти за сланицу, која се тога ради изнесе на совру.

Гости сви устану и поскидају капе.

Домаћин успе тамњана у кадионицу, распири да се загори, па онда окади прво свећу, говорећи:

— Да се помолимо Господу Богу: Господе, Боже благи, помози, разговори и обрадуј, молим ти се".

Говорећи то, кади све госте низа совру. Вративши се оздо, он опет окади свећу, говорећи:

— Да се помолимо Господу Богу и данашњем празнику, Светоме Николи (или који буде светац). Боже и данашњи данче, Свети Никола, Славо моја, помози и обрадуј!"

И опет окади све до на дно совре. Кад по трећи пут дође да кади свећу, говори:

— Да се поклонимо Господу Богу и Светој Тројици, Светој Петки и Светој Недељи које у години често долазе, и нас грешне налазе, да не (нас) избаве од сваке муке и душманске руке", па и тада окади све госте низа совру.

Гости се сваки пут приклањају кâду, крсте се, и шапћу бар прве речи од`оне домаћинове молитве.

Кад се то сврши, домаћин дође у горњи крај, узме чашу вина, и рекне:

— Заповедајте сви редом!

— У добри час! одговарају му гости.

— Да пијемо, продужава домаћин: — чашу вина за славе и закона. Где се слава славила, ту и помагала, наславила род и берићет, живот и здравље, слогу и правду". (И још колико уме лепше и згодније). И наздрави коме од гостију. Овај опет наздрави трећему, трећи четвртоме, и тако иде докле се не изреде сви, па и домаћи, и сама мала деца. Који могу, певају тада по два и два:

— Ко за славе вино пије
Помози му Бог!

На то ће отпевати друга двојица:

— Помогла му слава Божја
И сам Господ Бог!

Ако има женâ на слави, оне обично отпевају последњу врсту:

— Помогла му слава Божја
И сам Господ Бог!

Кад се то сврши, домаћин наточи чашу вина, и стави је поред колача. Колачар узме колач и нож, па се окреће гостима, говорећи:

— Простите и благословите, да сечемо колач Богу и Светоме!

— Бог и Ристос! одговарају они.

Колачар се прекрсти и почне резати, говорећи:

— У славу и част Светога Николе! па на један мах стане насред колача и викне:

— Пиши шта ћеш, домаћине, запе плуг за пањ!

— Ардов вина и печена свиња! одговара домаћин, ако је мрс. А ако је пост:

— Ардов вина и 10 (или 5) ока рибе!

Тада колачар пререже колач у накрст, узме ону чашу с вином, прелије колач на четири места, говорећи:

— Ва име оца, амин; и сина, амин; и светога духа, амин," па поврати вино с колача у чашу, колико може да се слије.

К њему сад приступи домаћин; њих двојица узму обема рукама колач, а гости који могу да дохвате макар по једном руком, па га окрећу онако како се жито сеје, говорећи:

— Господе помилуј! Господе помилуј!

По што га једном окрену, издигну га малко на рукама, говорећи:

— Величај Боже, дом и домаћина!

Ово учине три пут, и онда га још два пута окрену као оно у први мах. Сад гости пусте колач, а колачар и домаћин преломе га, саставе комаде један уз други, и три пута наизменце пољубе, говорећи:

— Христос посред нас!

По том обојица разломе свак своју полу на четврти, па из левих руку онако у накрст спусте на совру, из десне колачар метне на полицу, а домаћину дође домаћица са ситом те прими његову четврт у сито, „да је сита година".

Обичај је да домаћин, том приликом, и каку пару баци домаћици у сито.

Тим је свршено резање колача.

Домаћин опет узима чашу и, као нудећи је свима гостима, говори:

— Заповедајте!

— Старији Бог, па домаћин! одговарају они.

На то се он прекрсти, поклони се њима и почне:

— Вала и поклон свима редом! Писмо за Славе и закона, а сад да пијемо за Крстâ и Крснихименâ. Где се Крсно име помињало, ту и помагало, и т. д., и наздрави коме од гостију. Овај гост сада мора наздравити колачару, јер је „трећа колачарева“. Ово се не сме прегрешити. Ту се пева:

„Ко пије вино за Крсно име,
„Помоз' му Боже и Крсно име!“

Кад већ и деца у кући србну од вина у славу, онда домаћин пријђе, и рекне:

— Да се приклонимо Господу Богу, и данашњем празнику.

Гости се сви приклоне, прекрсте се по два три пута, и седају, говорећи тек сада:

— Нека је на здравље! Да Бог дâ, да је са срећом!

Дотле се није говорило осим молитвања.

Колачар тада узме оно цвеће, које је донесено на колачу, па даје по стручак или по гранчицу гостима (а и домаћима). Гости га задевају себи за појас, а жене за ухо, или за цегу.

У Ресави, по што се колач преломи, домаћин напија и једну овакy здравицу:

— Писмо пред славу[1], писмо у славу;

[1] Пред славу — пије се и у Темнићу, а и у Параћинској. У том крају пије се и здравица „За свеце Божје: прва чаша за свеце, а друга за њихове слуге „који служе да не туже“, и т. д.

да пијемо **за јасне свеће и бела колача**; имао ко јасне свеће палити, и беле колаче месити дуго и за много!“ и наздрави коме милује. После тога се гости изљубе с домаћином, прекрсте се по три пута, и, рекавши:

— Богу слава и држава, а нама живот и здравље! седају. (Овако бива и у Темнићу).

Сада је ред на здравицу „послађеницу“. Домаћин говори овако:

— Писмо за Кр́ста̂ и Крсних имена̂, а сад да пијемо по **слави послађенија**; да пошље Бог сласт међу нас: јести и пити, а у добру бити! и т. д.

Послађеницу пију сви гости, а домаћи је не пију.

И тада се износи на совру оно што је домаћин „писао колачару“, то јест, печење ако је мрс, а риба ако је пост.

Даље иду обичне здравице, разговор, весеље, а певају се и песме, као што су ове:

I

Голубак ми воду пије,
На крај језера, на крај језера.
О, голубе, мајкин бане,
Не мути ми кљуном воду,
Не треси ми крилом росу!
Ти не гледај лепу Јану:
Лепа Јана гајтан плете,
Гајтан плете, па премеће,
Преко коња вранога,
На јунака младога,
Кој' испија чаше вина,
На част да су му, на част да су му!

II

Расло дрво тополово,
Под њим гњездо соколово,
И у гњезду соколићи ....
Што је дрво тополово,
То је кућа домаћинска;
Што је гњездо соколово,
То је совра домаћинска;
Што су у њем соколићи,
То су гости домаћина;
Што с' над њима соко вије,
То домаћин вино пије.
Иij, домо, пиj! весели смо сви!
И то се поје у здравље твоје!

III

Соко лети високо,
Шири крила широко,
Тражи лову винову,
Тражи воду студену.
Девојка га дозива:
„Ход' овамо, соколе,
Ево лове винове,
Ево воде студене:
Студена је ка и лед,
А слатка је ка и мед.
Пиj, брате, пиj,
Весели смо сви!

У ужичкој нахији, у славу се диже, кад се попије добродошлица (а то је четврта чаша). То бива овако:

У другој којој стаји, да гости не виде, спреми се

бакрач (или велика ћаса) меденог вина (у сиромашних свечарâ медене ракије). На тај бакрач (или ћасу) стави се колач окићен босиљком (у Ђурђевштака — шљивовом гранчицом), на њему је колут запаљене свеће, и кадионица са жаром и тамњаном; у вину (или у ракији) имају три јабуке, такође окићене босиљком, и по који орах. Све то, тако спремљено, зове се буклија.[1] Домаћин, после добродошлице, на часак ишчезне, и гледа да са свим из ненада унесе буклију међу госте, и да викне што га грло доноси:

— Ко здрав с дружином?

На то гости, поменувши сваки своје име, одговоре:

— Сви ми, и ти с нама!

Смештајући буклију у горњи крај совре, домаћин виче:

— Помози вам Бог, браћо!

— Бог ти помогао! одговарају они.

Сви тада устају на ноге, скидају капе, и моле се Богу. Домаћин окади све; после, с Долибашом, ломи колач са свим онако као што је раније описано, само на послетку Долибаша своју полу колача спусти на совру, а домаћин једну четврт од своје поле дигне на греду „да расте пшеница до греде,“ а другу спусти у наћве.

Ако при резању колача падне која мрва на земљу, држи се да ће пре године умрети неко из домаћинове куће.

После тога, Долибаша узме чашу вина[2] да пије у славу, и молитвâ обично овако:

[1] У ваљевској се то зове Долија.

[2] Где нема вина, узме чашу медене ракије. Али и најсиромашнији свечар гледа да набави макар пô оке вина за дизање у славу.

— За тврде славе небеске која може нама грешнима да поможе; хвала, брате домаћине, гдје подигао славу ове године, ту и до године; помогао ти Бог и слава небеска, свети Лука, твоје Крсно име; ти њега славио, а он тебе не оставио: био ти у помоћи и у дневи и у ноћи. Ти њега славио, он теби помагао, Боже дај!“

Сад наздрави ком било од гостију, само не оном до себе, као што је ред уз друге чаше. Други сви вичу:

— Амин!

Овај, коме је наздрављено, окреће се домаћину и говори:

— Домаћину трећа; од Бога му срећа!

За то време сваки сркне вина по три пута (макар и из једне чаше), што они зову узети славу.

Иза тога, који од гостију узме буклију (ону коју је домаћин донео) и молитвâ овако:

— Гдје се буклија износила ове године, ту и до године. Хвала, домаћине; сретан ти Свети Лука; ми буклије пили, а у здрављу били.“ И он наздрави преко реда, говорећи:

— Да упајванимо!

И ту је домаћинова трећа. Кад се пак и домаћин напије буклијом, онда се прекрсте, метну капе на главу, и поседају.

Тек тада почиње се износити на совру смок (јело које се једе кашиком), а дотле су све хладна јела износили пред госте.

Од буклије ваља да окусе сви, не само гости него и сва чељад у кући, па и деца; а јабуке и орахе, по што се ослободе од пића, узима ко хоће, највише дедови, да носе унучадма.

У Подибру, кад се диже у славу, пева се овако:

„Ко подиже славу Божју
На данашњи дан,
Помогла му слава Божја
И данашњи дан!“

Два Анђела шетала,
Рајске песме певала:
Све алилуј, алилуј
И Господе мომилуј!“

У Ресави и у Крушевачкој певају:

Слава ми твоја
Господе помилуј!
Помилуј нас
Господе, помилуј!

Само што у Крушевачкој ово обично певају жене.

Даречемо сада коју реч о здравицама, које смо помињали већ више пута довде. Оне се могу поделити у две врсте: у једнима се молитвâ Богу и светоме, а у другима се набрајају жеље за срећу и напредак домаћина и његових рођака, комшија, кумова и пријатеља. Оне још држе неки ред у пијењу, да друштво остане колико толико једнако у пићу. Оне су садржином различне једна од друге, јер то, у велике, стоји и до речитости самога наздрављача (долибаше). За то садржину њихову и не исписујем овде, него ћу само обележити ред којим оне иду (у Рујну и у Златибору). И тако је:

Прва, за помози Боже;
Друга, за добри час[1];

[1] У Ресави, кад домаћин, напијајући „пред славу по два винца,“ попије једну, па рекне: „Е, ово је друга“, гости му одговарају: — Да ти је пропуда! (А шта је ово, не знам).

Трећа, за Свете Тројице;[1]
Четврта је добродошлица.

На многим местима обичај је да се диже у славу после ове чаше.

Пета, за здравље домаћинско;
Шеста, за здравље комшија;
Седма, за здравље пријатеља;
Осма, за здравље кумова;
Девета, за цркве, намастире, за народне главаре, и црквене старешине;
Десета, за прибрања.[2]

Док се све здравице изређају, дотле и мрак на земљу падне, па се гости разилазе кућама, осем оних који су из других села, и који остају да ноће.

Сутра дан освиће Окриље.[3] Тај дан се једе и пије онако исто као и први, само што се, на многим местима, не чини ништа молитвено: не ломи се колач, нити се диже у славу.

Трећи дан зове се: Гостински или Пријатељски дан, или Уставци. Тога дана већ не долазе званице из места, него гости из других села ру-

[1] Многи не знају сав овај ред, и у шали веле: да више попију без реда; неки дођу до Св. Тројице, па се враћају истекар: Прва за помози Боже! . . . . У Ресави, а и на другим местима уза сваку здравицу чују се речи: Хвала и поклон; на прилику: — Хвала и поклон, браћо; да пијемо за здравље од овога дома домаћину, и т. д., и т. д.

[2] Вук (Живот и обичаји Срп. народа, стр. 74—76) има више здравица веома китњастих.

[3] Зове се још: Појутарје; Комшиски дан (уж.); Патарица (у варошима); Испратња (у Босан. Посавини); Појутрица (у Тим. Крајини).

чају, и полазе весели, пуцајући из пушака, а домаћин, гологлав, испраћа их, и служи вином, желећи да се опет виде у здрављу и весељу.

У Црној Гори, у старо време, славило се 5—6 дана. Кнез Данило, желећи народ заклонити од велика трошка, изда заповест да се слави само један дан, а ко заноћи у свечаревој кући, да плати 5 талира глобе. Црногорци се довијају и у тој невољи, као у многој другој. Гости у вече оду те преноће у кућама које не славе, а сутра рано ето их опет свечару, и тако опет седе докле се њима хоће и докле се свечару може.

У варошима, на прилику у Београду, чазбена страна Крснога имена другојачија је. Готово нико у вароши не иде на навечери; а и на Славу, на ручак иду само они који су нарочито звани, остали познаници долазе само да изјаве своје честитање. Њих послужују (пре пô дне) житом, слатким и водом, ракијом, кавом и другим посластицама (сувим грожђем, бадемом, рâтлокумом, и т. д.), а после пô дне: житом, вином, слатким и водом, кавом, и слаткишима. Примајући слатко, воду, каву, и слаткише, гост не мора ништа благосиљати, али кад му се принесе кољиво (жито), ракија, или вино, дужан је барем рећи:

— Сретна ти слава, домаћине! — И до године у здрављу! — Част чинио част и дочекао! И т. д.; и т. д.

По варошима други дан већ нема гостију, осем што долазе жене, особито из рода, које јуче нису доспеле да дођу.

2 ПРЕСЛАВА

Осем Крсног имена, врло многе куће у Србији имају у години још по један дан кад преслављају (или прислављају). Тако једни славе Светог Николу зимњег (6 Декембра), а преслављају Светог Николу летњег (9 Маја); други опет славе Ђурђев дан (23 Априла), а преслављају Светог Илију (20 Јула); трећи славе Свету Петку (14 Октобра), а преслављају Трнову Петку (26 Јула); четврти славе Св. Аранђела (8 Новембра), а преслављају Тодорову суботу (прву од часних поста̂); пети славе Петров дан (29 Јуна), а преслављају Часне Вериге (16 Јануара), и т. д.

На неким местима, о овој преслави свечари месе колач и кувају кољиво, зову званице, и часте као год о Крсну имену; и сећам се да једном међу нашим владикама у Београду бејаше разговора о том: да ли су ти свечари дужни и за тај колач о Преслави плаћати свештенику онолико колико плаћају о Слави својој. Напротив, на многим другим местима о преслави се месе само летурђије и крстаци, и у цркву се однесе свећа и нешто тамњана, а колача и кољива нема. На ручак пак зовну се неколико комшија и пријатеља те ручају, пију, разговарају се до пред ноћ, а тада се разилазе; и тим се свршава преслава.

У јагодинском поморављу, осем Крсног имена, неки људи преслављају још по два свеца преко године; једнога — да им се држе деца; а другога — да им не липсава стока.

Вук каже, да у Црној Гори и у Херцеговини и славе и преслављају сви. Од оте две светковине, једна им се, вели он, зове Крсно име, а друга При-

служба или Прислужбица; али нико не зна које је главно, а које Прислужбица.

У Србији, они који преслављају, држе да им је Крсно име много важније од Преславе.

Како су ове Преславе постале, није ми нико умео казати, а још у детињству своме слушао сам оваку подругљиву причу за оне који славе Ђурђица (3 Новембра), а преслављају Ђурђев дан (23 Априла).

„Ови што данас славе Ђурђица, вели та подругљива прича, некад су славили Ђурђев дан, али неки од њих нису били вредни да зараде преко лета колико би требало, а други нису били чуварни да заштеде преко зиме колико би ваљало па да могу о Ђурђеву дне прославити своје Крсно име; међу тим познато је да се преко зиме обично истроши оно што је за лета спремљено, и да стока смршâ: за то су молили попове да им нађу који било дан Светога Ђурђа с јесени, кад је свачија кућа пуна. И попови им нађу Ђурђица, кад се кречила црква Светог Ђурђа, те они узму тај дан као своје Крсно име, а своју праву Славу обрну у Преславу!“

Гости, који се скупе о Преслави као званице, само умију руке, прекрсте се, и седају за ручак. Где нема колача, нити је обичај да се диже у славу, ту се обично руча и наздравља понајвише овако:

1 Прва за помози Боже; Боже дај добар час и добру срећу; ко о чем ми о добру и о лепу разговору; дао нам се Бог радовати и веселити као сретној браћи; све пити, а у добру бити; зла никаква не имати; спаса јсе!

2 Чаша друга, да је пуна струга, а

међу нас љубав дуга; да подужи Бог живот и здравље, срећу и напредак, и свако добро, Боже дај!

3 Трећа, да је сретна, у име Бога и Свете Тројице, живоначелне Богородице, која може да нам поможе: сваком брату на своме занату, а и нас грешне да не заборави; где се ми ње сетили или не сетили она се нас сетила и најбоља нам помоћница била.

4 Домаћине, брате, прво твоје главе[1], твоје десне руке, твоје домаћице, твојих старих родитеља (ако су живи), твојих синова, ћери, браће, братучеда, кумова, пријатељâ, и свега рода и порода, које ми знали или не знали, Господ Бог знао и помиловао: што ти Бог дао, Бог ти и удржао; за твојега кутњег семена и конопљана семена, виторогих волова, дугорепих кравâ, твојих трмака и крмака, и твојега тора и обора, и т. д.

Који од гостију сад може подвикнути:

„Еј, у чије се здравље пије вино хладно
Све му здраво и весело било;
Домаћине, све у твоје здравље;
Бог ти дао и срећу и здравље".

Кад се никоме не наздравља, него се само тепа пију да се слађе попије, онда се уз чашу рекне:

— Винце кисело, срце весело; весе-

[1] По другом реду, ово би требало да је пета, а четврта је добродошлица, коју напија домаћин.

дио Бог овај дом, и у дому домадара, кутњег господара!“

Кад већ говоре да полазе, онда напијају:

— Ко ће на пут, сретан му пут; ко остаје у дому, остао у велику добру, Боже дај!

Кад већ устају:

— Часно сели, поштено устали; добар глас донели, а бољи понели, Боже дај!

II

ОПШТИНСКА СЛАВА

1 КРСТА

Као што свака кућа има у години по једнога светитеља кога слави као своје Крсно име, тако и свако село (па и оделити заселак) има по један дан у који се збира на општинску богомољу за родност пољских усева. Тај дан је селу оно што је кући Крсно име.

Село може имати више данâ у години у које држи општу богомољу, и у које, после тога, бива игра и весеље, али се све те светковине, које се махом зову заветине, разликују од оних које бивају од Васкрса до Петрових поклада, као што ће се то видети из даљега казивања.

У сваком селу зна се од вајкада по једно место на које се људи збирају кад хоће да држе општинску светковину. Ако у селу има црква, скупљају се у порту, а ако цркве нема, онда се нађе једно здраво, најчешће родно дрво, и у његовој кори, са западне му стране, изреже се крст, па се после то дрво зове запис[1], и под

[1] Сваке године, по што се сврши молитва под којим записом, одеље се онај обживак који се око крста обживчио за годину дана, а негде га и вином покропе; то се каже „поновити.

њега се скупљају мештани кад хоће да држе какву сеоску славу и весеље. Негде се то дрво већ давно осушило и иструнуло, али је месту, на ком је оно било, остало име з а п и с. На неким местима у старо време људи су се и причешћивали под отим записима.

У очи дана у који село н о с и К р с т а, дођу под отај запис свештеници, те ту, са сабраним народом, држе б д е н и ј е. Они најпре попишу имена свију душа у том селу, и све их поименце помену седам пута на јектенијама. Општинска власт настоји да на ту богомољу дође што више света[1].

Сутра дан одслужи се под записом јутрења (где има црква, то се чини у цркви), после се скупе момци из села (колико их више има младих и нежењених), и стану два и два у ред; свештеник им разда иконе и крстове (донесене из цркве), које они узму себи на прси, а оздо их држе рукама са чистим белим пешкирима. Једноме између њих дâ се велики црквени крст, и то је прави к р с т о н о ш а[2], али се и сав скуп зове

з а п и с". Дрво се то поштује као нешто освећено. У селу Бруснику, у Крајини, био је запис од вајкада на једном церу, у сред села. Дрво то обори ветар, и више од 30 кола дрва сатрунуло је на месту: нико није хтео суварка дићи! Неке су гране запале у градину једнога сељака, и он их није хтео дизати ни чистити докле нису са свим иструнуле. Људи се радују кад је запис на њиховој земљи.

[1] Има кметова који држе да је то једна од првих дужности у општини; за то оштро заповедају да из сваке куће бар по једно дође на богомољу.

— На богомољу, морате, веле они: — а на игру, ако милујете!

[2] Негде пресуђује коцка ко да буде овај крстоноша: Сви момци стану у ред, а један узме у капу кукурузних зрна онолико колико је њих. Сва су зрна здрава, а једно пробушено. Он

крстоноше. Барјак црквени узме један или више њих од зрелијих људи, према величини његовој.

Ако у селу има школа, онда се и ђаци, два и два, наместе пред крстоношама, одмах за крстом, учитељ и свештеник стану иза свих крстоноша, а иза њих опет поређају се други људи, жене, и девојке, колико их се год скупило.

Кад све буде готово, свештеник узвикне:

— Благословен Бог наш, всегда, ниње, и присно, и во вјеки вјеков. — Амин.

Ђаци почну појати тропар дану, или најближем празнику, а крстоноше, два и два певају:

„Крстоноше Крста носе,
Господе помилуј!
Крста носе, Бога моле,
Господе помилуј!
Бога моле, дажда просе!
Господе помилуј[1]!“

Или:

Крстоноше Крста носе
Господе помилуј!
Крста носе, Бога моле,
Господе помилуј!

их меша у капи, и нуди другове те их узимљу. Ко погоди бушно зрно тај је Крстоноша. Њега одмах малко уздигну у вис говорећи: „Сретан Крстоноша“! И тај има право да носи крст. Негде то чине с ораховим листом, а негде с младим житним класовима. Где овако бива, ту крстоношин отац не меси колача. Стари неки попови давали су крст ономе чиј отац највише пише; неки то дају момку који се најбоље влада у својој дружини. А негде носи крст онај који га је купио и приложио цркви.

[1] Овако се пева у Херцеговини; а у Шумадији се само го̀сподâ, т. ј. виче се: „Господе помилуј“!

Од две гице — чабар вина,
Господе помилуј!
Од два снопа — товар жита,
Господе помилуј!
Три казана — свака шљива,
Господе помилуј!
(Из Жупе).

Тако певајући, обиђу они два пута око записа или око цркве, идући с десна на лево (онако како се сеје жито), па се онда упуте кроза село, и кроз поља до под сваки запис, колико их год има[1].

Неки од оних људи, који иду гологлави за свештеником и крстоношама, носе отчепљене чутуре те нуде путнике и намернике, које та литија сретне или на које намери. На неким местима они који иду за свештеником, пуцају из пушака, као на сваком весељу; а где има код цркве прангијâ, ту грувају прангије и кад крстоноше полазе и кад из поља долазе.

Пред Крстоноше на пут износе се болесници да оне преко њих пређу дотакнувши се малко до њих. Жене бацају на Крстоноше жито, које они хватају среће ради (У Темнићу).

Дошавши под запис, Крстоноше обиђу око њега два пута, па падну на колена, а свештеник, клечећи и сам, очита молитву. Многи од Крстоноша, за то време, лагано беру око себе цвеће и разну траву, те плету венчиће које чувају до тога доба године. У Тимочкој Крајини, свештеник, свршивши молитву, мироше запис, у три маха полије га вином, и, узевши црквени барјак, приклања га на исток, на запад, на север, и југ.

[1] У ужичком округу на много места свештеник и црквари иду за крстоношама лагано на коњма.

Крстоноше, после тога, поустају, обиђу још једном око записа; који од старијих људи понови запис; и литија се упућује под други запис, где бива така иста богомоља. Тако раде докле не обиђу све записе.

После свега тога, Крстоноше се враћају на место одакле су пошли. Обично их тамо чека ручак, макар то било и око заранака.

Људи воле да им Крстоноше пређу преко усева, а ко је начинио нову кућу, радује се ако их нанесе пут да му прођу кроз њу, и да ту оставе молитву.

Кад где сврате кући, домаћица их нуди у млекаре да плаве карлице, а они јој остављају цвећа и бела лука; по нека планинка вреба те им залије мало воде за врат, да јој музаре бризгају више млека.

Ручак за Крстоноше спрема се на разне начине, највише бива да га спрема отац онога младића који носи велики крст. У таком случају, тај човек меси и колач.

У ужичком округу, Крстоноше иду под неких 10—15 записâ. То се све једва обиђе до мрака. За то и ручају под записима. Зна се који домаћини излазе под који запис, па ти, пре доласка Крстоноша, дођу, начине крст од лесковине, побију га у земљу, и поставе по земљи совру. Колико домаћина ту долази толико се донесе санића са житом и сољу (под совру неки мећу по тесте барута, те стоји докле се год чита молитва, па тај барут после чувају ако буде града преко лета, да пуцају пред облаке).

Кад се под записом очита молитва, и помену сви домаћини (као и на бденију у вече), онда целивају јеванђеље и крст, па седају и ручају. Пред што ће се кренути, беру цвећа, највише милодуна, и остављају

га, злу не требало, ако би кога заболела гуша, да пије воду кроз њега: лековито је, веле, из крстоношке руке.

У Тимочкој Крајини, Власи донесу под запис мушко јагње, прилепе му на рогове запаљене две свеће, а у жилама од записа ископају рупу; свештеник окади јагње, и очита молитву „на заколеніе“. Сад дође младо момче, чисто (нежењено), те закоље то јагње, али се добро пази да крв јагњећа никуда не прсне, него да оде сва у рупу, која се после затрпа земљом и добро набије. Јагње се испече, глава се дâ попу, а остало поједу Крстоноше.

Колач о Крстима ломи свештеник с оним домаћином који га је месио и донео. То бива онако исто као и о Крсном имену.

Здравице су редовне:

1. За славе Божје;

2. За Крстâ и Крсних имена;

3. За здравље домаћина, али „ако се ту деси какав званичан гост,“ пишу ми из Ресаве, онда се, место домаћину, трећа пије владаоцу земље.

Докле се диже у славу, и колач ломи, сви људи у соври стоје гологлави, свирке умукну, кола се раскину; само звоне звона и пуцају прангије (где их има).

Негде тај домаћин спрема тако много да му не може да стигне ни 10—15 дуката; а негде само умеси колач, купи свећу, тамњана, и послужи по чашу ракије и по каву, а за ручак доноси сваки од своје куће што има. И ово је оно што се каже:

— Дођите, браћо, на част; само понесите шта ћете јести и на што ћете сести.

Од колача узима две четвртине попа, а две домаћин. Међу људима, који седе за том совром, већ се зна који жели бити домаћин до године; и кад он то

изјави, зовну га, те се с њиме пољуби тадашњи домаћин, и стави му на десно раме четвртину од колача; други људи навале честитати му китећи га зеленим гранчицама од воћака, тако, да је сав у зеленилу и роду. Ту четврт колача савије он у пешкир и пошље кући, а отуда му донесу по који бакрач вина, печења и хлеба, те се госте људи у соври. Свештеник, на неким местима, с кадионицом, иконом, и новим колачаром, обиђе све совре, окади људе, и прикаже им новога колачара, говорећи:

— Ево новога колачара! Нека је здрав и честит; с новим колачаром нека нам дође и нова срећа, Боже дај.“ Тај сад зна шта га чека до године, па се и спрема за то.

Има места где се на ове дане не носе Крста по пољима, него се само на месту свештају масла. Ту се и цела светковина зове Масла.

Масла се држе од Ђурђева дне до Тројица, све у недељне дане (Бос. Посавина).

За ову богомољу свештенику се даје од дома по 20 пара, или он пристане на драговољну писанију, па колико му изађе.

2 ЗАВЕТИНЕ

Осем Крстâ (или Масалâ) која се могу узети као општинско Крсно име, многа села (па и сами засеоци[1]) имају још по једну или по више светковина у години.

[1] У варошима, сваки јеснав има своју славу, свој пир, када меси колач, кува кољиво, и слави као год што поједини до-

Светковине те зову се највише Заветине. Оне су постале с разних узрокâ, на прилику, у једном селу људи су се заветовали да у један одређени дан у години држе богомољу од грâда; у другом, чине тако исто од гусенице; у трећем, од суше; у четвртом од помора у народу (од срдобоље, од кратеља,[1] и т. д.), или од зâтре у стоци.

Заветине које се држе од грâда, падају обично четвртком, петком, и уторником, од великог четвртка до Спасова дне[2]; у то доба бивају и заветине од гусенице; а друге могу бити у свако доба од године, тек зими врло ретко.

О заветини се село збира или у порту, ако има цркве, или под запис као и о Крстима. Ту свештеник, у очи тога дана, држи вечерњу (или и бденије), сутра дан служи јутрењу, помиње све душе тога села, и чита молитву на онаке случаје какви су изазвали заветину, и најпосле мироше сав народ који је дошао на богомољу.

Ако се меси колач (јер има заветина о којима нема

маћин слави у својој кући. (Тако јеснав дунђерски слави Св. Тому; свећарски — Пророка Данила; асурашки — Св.Спиридона; баштовански — Св. Тривуна, итд.). Колач меси, и кољиво кува јеснавски старешина. У цркви се, на вечерњи, помињу имена свију чланова тога јеснафа.

[1] Пре неколике године нека села у Левчу заветовала су се да држе богомољу од детиње болести гушобоље.

[2] У Тимочкој Крајини, ако грâд бије две три године у засоб, сељаци одмах мењају свеца на ког су држали заветину. А кад им светац добро заклања винограде од туче, они, гледајући по некад како се вију густи, пуни града облаци, чисто с неким учешћем, говоре:

— Сиромах наш Свети Марко (или Свети Никола) како се мучи разгонећи оне облаке!

колача), онда се он ломи као и о Крстима, а онако се исто и домаћин бира.

Негде о заветини свештеници свете водицу те кропе сав народ који дође на сабор. То бива некад чак после пô дне. — Може бити за то се и светковина та негде зове — Водица.

Младеж игра тај дан и весели се колико јој је срцу драго.

3 ЦРКВЕНА СЛАВА

У селима где има црква, светковина је и онда кад је цркви храм, или, као што сељаци веле, кад им слави црква.

Тога је дана црква свечар; она меси колач, кува кољиво, купује пиће, готови јело, и дочекује и части госте, као и сваки други домаћин. С тога многа црква има суде за пиће, лонце, чанке, кашике, и т. д.

У славу се диже као год и о Крстима; здравице се ређају онако исто; звона звоне; прангије пуцају (где их има), а колач ломи свештеник с којим од одабраних људи, већих приложникâ црквених.

О славама манастирских цркава купе се на много места велики сабори, на којима може да буде по хиљаду душа и више.

Пошто се колач преломи, и дигне у славу, на много места обичај је да се изнесе икона онога свеца ког слави црква, те је гости целивају и дају прилог колики који милује. Икона се прво стави у горњи крај совре, па после иде низа совру до дна; а за тим је тутор пронесе по свем сабору.

Негде се намести пред црквом налоња с иконом, па ко хоће, приступа те целива и даје што милује. Жене и девојке доносе цвећа, по који пешкир, или чарапе.

Из тих прилога вади се трошак који се учини о слави, а вишак иде у црквену касу.

Црквена слава траје само један дан; али негде се сабор збира на игру и весеље и по три дана.

Београђани виђају таку светковину сваке године о Маркову дне (25 Априла), кад оно слави Палилулска Црква.

4 ШКОЛСКА СЛАВА

У селима где су школе држи се у години још једна светковина, која није давно постала [1], али која сваком годином бива све лепша и све милија. То је школска слава о Светом Сави (14 Јануара) кога слави свака школа у Србији као свога свеца.

[1] Некако првих дана године 1827 био је заповедио Кнез Милош да се Свети Сава (14 Јануара) светкује као највећи Божји угодник: дућани да буду затворени, нико ништа да не ради него сви људи да иду у цркву на слажбу. Београдски Грци, по што у њиховом календару не пише да је Св. Сава тако велики светац, отворе своје дућане као на тежатнику. То се јави Кнезу, и он (5 Фебруара 1827 Вм. 124) позове к себи у Пожаревац неколике одабраније Грке. Позвани претрну од страха мислећи да их чека велико зло. Али је Кнез хтео више да их преплаши него да их каштигује:

— Ви Грци, рекне им он: — засветисте и своје црквењаке, и ми их све светкујемо; а не ћете једнога Светог Саву Српскога; која сте вера ви, а?

— Океме, Господар, ама не сме знале . . .

У Београду (осем војне Академије и Више Женске Школе) све учионице (од основних шкôлâ до Велике) о Св. Сави месе колач, кувају кољиво, и пале свеће, као сваки свечар о своме Крсном имену. У Богословији се слава та сврши још 13 Јануара, јер се 14 не би могло свуда доспети. У Великој школи водица се свети пред митрополитом, често пред Кнезом, министрима и пред многобројним слушаоцима. По један од професора говори тада беседу о каквом научном питању; објављују се имена оних ђака који су дали најбоље саставе за наградне теме,[1] а пре неколико година чињени су том приликом и знатни прилози на фонад школски.[2]

По другим школама исто тако тај се дан узима не само као прилика у којој се указује поштовни спомен заслугама „српског просветитеља и научитеља,"

— А што ви њега једнога да не знате, кад ми знамо толике ваше; па чак и некаке Ђуриће и Улиће?

Грци слегну раменима и оћуте.

— Сваки да однесете по оку воска цркви, рекне Кнез: — а од сада добро памтите кад пада Свети Сава.

Друге године још пре Божића београдски су Грци питали Србе:

— Кад је, дзаном, оно ваше Светло Сава; да идеме у црква; да опет не цуј Кнеѕ Милос? . . .

1 Писмо Кнеза Милана од 6 Септ. 1872 (Школа за 1872, стр. 445).

2 Законом од 13 Јануара 1841 (Зб. II, 17—29) одређен је Св. Сава као права школска слава; на тај дан, морала су се у свим црквама помињати имена приложника на Школски фонад, а стање се тога фонда објављивало на скуповима, и, после, преко новина. То је чињено редовно до године 1855, а тада (14 Декембра, Зб. VIII, 97—100) би узакоњен одређени прирез школски на сваку пореску главу (по 8 гроша). После чега, прилози о Св. Сави нису били обавезни, али се ипак дају на многим местима за потребу месних школа.

него и да се учини које добро дело, било за школу и њене цељи, било за сиротне ђаке, било за учитеља.

По селима се у свакој школи меси колач, кува кољиво, и чини у цркви богомоља, а у школи се свети водица. Родитељи ђачки, тај дан, обично донесу јела и пића па у школи ручају, веселе се, и чине прилоге, по своме могућству, на школску књижницу, на сиромашне ђаке, или дају даре учитељу, у име захвалности за труд и бригу око деце њихове. Године 1875, у школи села Чумића, дано је, о Светом Сави, учитељу г. Сојвронију Радојичићу дара: 530 гроша у новцу; а ђачке мајке даривале су га са 8 пара шарених, и 9 пара белих чарапа, и са 10 убруса: а добио је и још неких других поклона.[1]

Оваки случајеви нису ретки.

---

[1] Школа за 1875, стр. 111.

ЗЕМЉИШТЕ

РАДЊЕ НЕМАЊИНЕ

ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФИЈСКА СТУДИЈА

СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

Међу помоћницама историје једва да и једна има толику знаменитост, колика с правом припада географији, нарочито географији историјској. Новија размишљања о консеквенцији и каузалности историјског развијања давала су каткад тако велику важност географијскоме фактору, да је он често имао пресуднога уплива на напредност или заосталост у историјскоме животу или цивилизацији. Но да се примакнемо ближе разматрању обичних потреба историјскога истраживања, све што се у ма којој историји догађа, догађа се на извесном одређеном земљишту; земљиште је позорница драмату историје. Било развијање, којим се истраживалац интересује, литерарно, политично, трговачко, или ма какво друго, оно се разлази с извесног средишта; то средиште је везано за коју му драго географијску тачку, и та тачка обично носи у себи узроке, којих ради

је у онај мах или у оном кретању баш она средиште. Трговачко средиште никад не може бити на месту, којим би само обичан, затворен сеоски пут могао пролазити; књижевно средиште не може бити на месту које је далеко од књижевног обрта и лаког притока тековине умствене. Железну моћ ових историјских закона није кадра никаква сила прекрхати. А историк, улазећи у узроке, који су коме средишту суштаствена основа његова, улази тако рећи у средиште покретне и творне моћи читавих периода. Колика поука за њ, колика добит за његова истраживања! Примера ради да поменем Хиландар, познато књижевно средиште радње српске у средњем веку. Ушавши добро у положај његов, размисливши, за што су га управ онде подигли они исти дубокомислени људи, од којих нам је најзнатнија творевина државна, народна и књижевна у нашој историји; упитавши се, за што га они нису подигли у ма ком српском крају или манастиру, којих су толико врло удесних имали, ми видимо у томе избору места, који се правац хтео дати српском књижевном развијању. Тај је правац доиста и дат. Њиме нам се довољно објашњава оскудна оригиналност наше средњевековне књижевности. Тек у онолико иступала је она из тога прописног правца, извијала се испод тог крутог регулатора, у колико су и онамо на извору мекше или разноврсније мисли завлађивале. Оваким је примером у трговачкој нашој историји Дубровник, Брсково и т. д.

У нашем раду око истраживања народне историје и њених помоћница не може се рећи да је географија баш она која се највише неговала. Рад Даничићев у „Рјечнику из књижевних старина српских. Београд 1863 до 1865“ први је, који пушта доста систематичке светлости на те предмете. Али је у том делу прибрана тек

помоћна грађа; географијско-историјска истраживања ваља водити с нарочитом намером, с обзиром на много више извора него што их је ушло у круг разматрања Даничићева по самом плану дела његова. Оскудица досадањег рада у овом правцу има у неколико и изговора у посве недовољној грађи, која може бити на руци истраживаоцу. Нарочито је дотична литература још најоскуднија о оним крајевима, који би нашој географији средњег века највећма требали. Али и ако је, може бити, још и данас, доста рано упуштати се у историјско-географијска истраживања о позорници наше средњевековне историје, има и преухитрено истраживање неке своје користи. Оно, управо недовољношћу својом, може опоменути, од колике је вредности купљење или објављивање извора, просто саопштавање науци онога што је коме о разним крајевима наше народне историје познато, било што се у њима родио и одрастао, било што их је пропутовавши познао. Поменуто истраживање може, на послетку, уштедети колико толико труда ономе, ко позније, при срећнијим приликама, стане писати потпуну географију земаља наших средњега века.

Један такав прилог под насловом „Брсково, Дањ и царина у св. Спаса и путови с јадранског приморја у старе српске земље“ ја сам већ пустио у свет у Radu jugoslovenske akademije knj. XXXVII., потраживши у њему једну од главних артерија обрта у староме нашем народном животу. У овом чланку рад сам претрести у целини а у свези с историјом географијска места наших извора о Немањи, а то су: он сам (у повељи хиландарској), краљ Стефан Првовенчани (у животу свога оца), свети Сава (у животу свога оца и у Типику Студеничком), Доментијан (у животу Немање и св. Саве).

Многа су од тих места истина добро позната свакоме; о многима се (бар колико је мени познато) не зна ни од прилике где су. Ја ћу их претрести сва, с намером да огледам колико се добити из њих може извести, колико за познање старих српских земаља, толико и за историју саму.

У глави 36-ој типика студеничког, која наређује како ће се помињати ктитори манастира, св. Сава говори: „да се свеноћним певањем почаствује спомен триблаженога и преподобног оца нашег и ктитора господина Симеона мниха, који пада дана 13. Фебруара месеца, и који ће се прославити сјајно, певањем и свећама, пићем и јестивом изобилним. И на вратима да се да и јести и пити свакоме, ко се тога дана деси. И заповедам још игуману, да пред тај празник пошље и на дунавску и на зетску страну, да се набави рибе, нека би је било изобила на празник преподобнога оца нашег и ктитора господина Симеона[1]".

Ове сам речи извадио, што се у њима налази тако старо домаће разликовање главне поделе српских земаља, без које се тешко може разумети сва историја, нарочито до Немање. Познато је, да се планине Србије и Босне пењу к југу, и да се поврх изворних предѣла Уне, Врбаса, Босне, Дрине (Таре и Пиве) Мораве (источне и западне и Ибра) пружа горско било у разним променама висина, низина, облика и имена, које наше земље дели у две главне поле, зетску (како је зове св. Сава, сигурно имајући на уму скадарска пристаништа) или приморску (како се такође у огромној већини старих споменика зове и како бисмо је и сами

[1] Ориг. текст у издању Јиречкову Гласник XL, 172.

називали), и дунавску, која би се тачније могла назвати савско-дунавском. Високе планинске преграде, које се низ Дрим стеру од Охридског језера северу пут Црне Горе (где чине границу међу изворним пределом Таре, Пиве, Лима на североисточној и Зете и Мораче на југозападној страни) и то височина који се у Дурмитору, Кому, Виситору, Проклетији, Дукађинским и Миридитским пределима пењу до највиших планинских тачака на целом нашем полуострву, пропуштајући воде Дрима кроз најчудноватији теснац горски у скадарску равницу, деле дунавскоме супроћени приморски део на две поле, на зетско Приморје[1] и призренско Подримље. Паралелу овој другој питомијој, планинама узвишеној низини приморске стране, на дунавској страни чине узвишености средњег Ибра, Ситнице и Лима, где су места Будимље, Нови Пазар, Митровица и Приштина с Косовом пољем, које су од подунавско-моравских и посавско-дринских питомијих земаља одвојене Копаоником и планинама чачанскога и ужичкога округа, између којих се Ибар к Морави, а Лим и Дрина к Сави промичу. Овим другим земљиштем опасује се оно прво као потковицом планинским височина који деле воде Беломе Дриму, Ситници и Ибру с истока и севера, а Лиму и Беломе Дриму са запада. Тај предео средњега Ибра, Ситнице и Лима с околним крајевима ради средишта у Раси (сад Новом Пазару) прозвао се за рана рашком земљом, Рашком, која је последња обухватала у се управо границе до-

[1] Доментијан, приповедајући како је св. Сава полазио у Јерусалим говори: **и пришьдь на море диоклитиньско, и оть тоудоу вьспрнемь поуть морьскын.** Даничићево издање од 1865, стр. 298.

лине и падина реке Рашке[1]. Име његово постало је касније много знатније од величине његове, ниже ћемо видети за што. Овоме пределу рашких земаља, Лима и Косова (Ситнице) с дунавске стране и призренског Подримља са приморско-зетске стране ако се са дунавске стране дода још предео горње и средње Источне Мораве, који је од њега одвојен такође не високим ланцима што деле воде источној Морави и Ситници и у коме је најзнатније место Ниш, онда ћемо имати потпуну ону географијску просторију, ограничену с југа Шаром и скопљанским Карадагом, с истока планинским билима Балкана, која деле воде Морави и дунавским рекама ниже Ђердапа, просторију, у којој су се догађали најзнатнији догађаји српске историје. Источни део долине Источне Мораве и Ситнице једно што је био пут народима из горње и средње долине Дунава, друго што је био први на ударцу непријатељима, који су на све горе обележене северозападне пределе балк. полуострова ударали с истока и југа, био је без прекида бојно поље у свима вековима, у којима цело балканско полуострово није било у једним рукама; а таких је векова, као што је познато, било мало. На томе су се источном простору и границе најчешће овамо онамо кретале и помештале.

Средишта српског историјског живота (исто као и хрватског, који је у истим географијским приликама) јављају се према овој географијској подели, једна у приморском, друга у дунавском крају. Од приморског краја

[1] Према југу, Ситници и Косову, обрана му је град Звечан близу Митровице, према коме са супротне стране видимо Липљан (више Приштине), што се особито показало у рату међу знаменитим рашким жупаном Вуканом и Грцима (1085 до 1093). Види у чланку Фр. Рачкога Rad XXXI, 217—233.

за рана се и међу првима чује Захумље (предео реке Неретве), Требиње (предео Требињштице), Зета (предео реке Зете). Приморски предео разликује се од ових крајева и зове се или именом Приморја, или именом Далмације (која је у једно време, под Римљанима, хватала колико и Илирик, до под висове Шумадије). У томе се приморском крају у почетку X века чује захумски жупан Михаило Вишевић, а у Зети се од почетка XI века подиже прво српско краљевство. Овде се, све до Немање, српски живот почео развијати већма под утицајима романским, којима је цело приморје било изложено, него ли под утицајима византијским.[1] Једно с тога, што су ови крајеви били даље од Византије, а друго с тога, што је све до почетка XII века у том приморском крају, мало северније, око Велебита и јужно од њега, одвлачило пажњу краљевство хрватско, о српским се тамошњим пословима и догађајима мање знало. Према овоме је крају византијско средиште било Драч, најзападнија тачка пута Via Egnatia, којим су још Римљани Цариград за Италију везали. На дунавској страни планина, на којима је данас Србија, никада није било средиште, све до турске навале и до XV века. У XIV веку средиште српско не иде северније од Крушевца. Пре тога, нарочито пре Немање, средиште се српско држи горе поменутог узвишеног предела Рашке, прешавши у боље дане у Приштину, Призрен, Скопље, пошто су чешће

[1] За доказ томе могу служити многи знаци, да је пре Немање у приморском пределу била претежна католичка црква. Међу осталим ја упућујем на наше најближе сведочанство краља Првовенчанога, који казује, да је и Немања први пут био крштен по католичким обредима у Зети, где му се родитељи беху затекли. Види цитат мало ниже у тексту.

пута српска освојења почела ширити се Вардару и Македонији. Но како нас овде интересује поглавито време пре Немање, то нам ваља забележити, да се на супрот приморским средиштима у Зети и Захумљу, на дунавској страни јавља средиште у Раси (садашњем Новом Пазару). Али за све време пре Немање ретко се кад могло јавити особите снаге на овој страни српских земаља, јер су и прилике крајње неподесне биле. Борба Бугара и Византинаца, која се, на послетку, свршила падом Бугара (1018), није давала много земљишта развијању тада још нејаког српског племена. Над већим делом потоњих српских земаља владали су на обред Бугари или Византинци. Српско племе могло је нешто чинити, и чинило је у пределима Ибра, Лима, Дрине и западне Мораве. Даље јужно земље су тада бивале или под Грцима или под Бугарима; предели северних падина нарочито к Сави (стара Мачва и Босна) ретко се помињу и види се да су имали веома колебљиву судбину. Обе поле српских земаља, које виђамо у оскудним историчким белешкама тога доба, дунавска и приморска, врло су ретко бивале у једној руци. Пре Немање само су поједини јачи људи могли их држати у заједници; после њихове смрти обично би сама њихова деца њихово дело развађивала!

Нећемо наводити речи живописаца о месту рођења Немањина, пошто не можемо улазити у расправљање питања о имену оца Немањина нити у опште о родослову Немањину. Из тих се речи види: да је првашња постојбина племена Немањина Зета; — да су родитељи Немањини већ припадали источној цркви, пошто су Немању, којега су у Зети крстили латински свеште-

ници јер других није било, владалачки на ново крстили, повративши се у другу, политичку, постојбину, у своје столно место; — да исељење родитеља Немањиних из Рашке у Зету пада око времена године рођења Немањина (1113), и да није дуго трајало, јер је Немања још мали враћен у постојбину и тамо на ново у источној цркви крштен, што јасно сведочи св. Сава, а с њим се са свим слаже и краља Стефана казивање, ма да он тај догађај изреком не спомиње[1]; — да је отац Немањин могао бити у Зети рођен, па у Рашку одведен син некога из рода жупана Вукана,[2] којега је Бодин у Рашку послао; — и на послетку (што за овај чланак има поглавитог интереса), да је столно место оца Немањина, брата му старијег (који је пре њега владао) па и његово била Раса, јер се ту, по повратку оца му „у столно место“ крстио у цркви апостола Петра и Павла. За ту цркву знамо да се налазила у Раси,[3] јер се она помиње у свима важним догађајима, који обично бивају у месту централне власти, пошто се ту држао сабор против богомила, и онај, на ком је Немања предао владу сину, и пошто су ту и Немања и жена му монашки чин примили.

[1] То разликовање казивања ових ближих сведока од казивања познијих летописаца, који друго крштење Немањино међу у његову 30-ту годину, добро је опазио Ив. Павловић у примедби на стр. 1 **Житніа краль срьбьскынхь**.

[2] П. Срећковић у потврду свог мишљења, да је Немања био син Урошев, наводи обичај понављати имена предака у потомцима и упућује на потоње Уроше међу Немањићима. У прилог овоме могу и ја навести Вукана сина Немањина.

[3] И данас је близу Новог Пазара. Гильфердингъ, Боснія итд. 2 изд. Ст.Пбргъ 1873 94—95. Забележена је и на аустријској ђенер. карти северно од Новог Пазара.

Рибница у Зети, у којој се родио Немања, држим да је Подгорица, поред које тече река, која се и данас зове Рибница. Садашње име мислим да је од града, који су Турци 1405 на томе месту подигли, па је испред њега старије име ишчезло, одржавши се још у имену реке.

Знатнија је од свега овога деоба земаља, коју је отац Немањин међу своје синове учинио. Све, што наши извори о томе имају, сабрано је добро у Ив. Павловића **Житиꙗ краль срьбьскыихь** стр. 4, где се чита **„доспѣвьшоу же ѥмоу до рєда юношьска и кь ҁаконьномоу бракоу съчєтати и, поєть же по ҁаконоу себѣ женоу имєнемь Аннoу, и дана бысть ємоу честь отьчьствиꙗ ѥго, късточьна страна, рекомаꙗ Топлица, Ибрь же и Расина и глаголѥмыѥ Рѣкы.“**

Већ се о овоме бавио А. Мајков, али не бих рекао да је добро погодио. Он каже: „Немањи дакле допаде југозападни угао праве Србије, гдје тецијаше Ибар, и гдје лежаху мјеста Топлица близу ушћа воде Косалнице, Ибар на води Студеници и Рашка на води Рашки или Расини[1]“. Ту је управо све испреметано. Помешавши Расину и Рашку, узевши имена предела за имена места А. Мајков се далеко од правог стања ствари одмакао, а та га је погрешка увела и у другу, те ње ради пита, како је могла Немањи као најмлађем брату припасти Раса као главно место (стр. 5)? О томе извори ништа не говоре, а Мајкову се то могло учинити само за то, што је узео да је Рашка и Расина једно исто. По стању извора мора се дакле држати, да је врховну власт, заједно са делом државе који јој припада, имао најстарији брат, и да је Немања под том влашћу управљао својим делом. У именима Ибар, Расина, Топлица ваља

[1] Превод Даничићев, 2-го изд. 4.

разумети не места, него пределе тих река с њиховим притокама. Пределом дакле Расине (с истока) и Мораве (са севера) види се, да је у то време ишла граница српске државе. То ће нам и потоњи догађаји потврдити. На југ види се да није ишла даље од предела Топлице. Остале пределе показаће нам делови остале браће Немањине.

Но докле још нисмо оставили део Немањин, ваља нам прегледати шта се разуме под називом Ибра, да ли сав предео ибарске долине, или неки делови њени. Ток Ибра од извора до ушћа Ситнице, иде од запада истоку; одатле му је главни правац северу. Под Ибром Немањинога дела ја мислим да ваља разумевати Ибар од околина митровичких на ниже. Име тога предела живело је тако рећи до наших дана. В. С. Караџић у Даници за 1827 стр. 55 казује, како се нахија пожешка (највећи део њен сад је под именом чачанске с управном влашћу у Чачку[1]) делила на кнежине Драгачево, Подибар (или кнежина Подибарску) и Мораву. Тако се под нахијом новопазарском разумевала кнежина Јошаница, и Горњи Ибар[2]. Већи део тих кнежина ушао је у данашњи крушевачки и чачански округ. У Горњи Ибар види се да се узимало много села с обе стране Ибра и од садашњег јошаничког среза, а у њему је био и неки део садашњег студеничког среза са Студеницом самом, јер за Студеницу сам краљ Првовенчани вели, да је у Ибру[3]. Од Јошаничког среза помињу се Павлица, Рвати, Семетеш, Казно-

[1] Милићевић, Кнеж. Србија 618.
[2] Вук С. Караџић у Даници за 1828, стр. 228, 229.
[3] Даничића Рјечник под **Стоудєница**.

вићи[1] и т. д. у Ибру. Тако је садашњи наш јошанички срез умножен дѣлом старога Горњег Ибра, који је у наше границе ушао, мислим од предела реке Јошанице на више. Међу тим је стара кнежина Јошаница слазила на Мораву и хватала више од садашњег Јошаничког среза, обухватајући и садашњи срез Трстенички[2]. Списак села нахије пожешке Вук није поделио на кнежине, те не можемо знати, која су долазила у кнежину Подибар, али налазећи међу селима нахије пожешке Маглич и Лопатницу, можемо у главноме замислити, шта се под том кнежином замишљало. М. С. Милојевић Путопис I. 63 наштампао је једно писмо кнеза Милоша од 2. Марта 1831, у коме пише: „Љубезни кметови и народе Подибарски и Карановачки у нахији Пожешкој. Желећи предјел положити злима и непоредцима, који су ове две године у капетанији Подибарској а и у вароши Карановцу произашли и т. д.," те се одатле види, колики је био Подибар још године 1831[3]. Име кнежине Подибар сачувало нам се још у имену равнице на доњем Ибру с десне обале његове, о чем види Милићевића Кнеж. Србија 648. Долина Ибра западно од ушћа Ситнице, која се пружа од запада истоку, није улазила у предео Ибар. Она је позната

[1] Тако пише Вук, тако је (оу Казновикыхь) и у типику св. Саве, Гласн. XL, 155. У данашњим списковима пише Казнојевићи. Вредно би било ухватити од кога је промена, од народа или од писара?

[2] Милићевић, Кнеж. Србија 760.

[3] Пожешка нахија није могла у старије доба хватати толико. У првој пол. XVII века она се бројала у Босну, и тада ја мислим да у њој није могао бити Подибар него Стари Влах и ужички округ. Види мало напред цитат из Евлије ефендије шта је хватала Босна у то време под Турцима.

под именом Колашин, или Стари Колашин и припада Вучитрну[1]. Милојевић, Путопис II, 85, говори да овај Колашин, који он назива Мали Колашин, почиње од села Чабра, сахат и по више Звечана и Митровице (на запад). Није поуздано ни да се Ибар у томе делу своје долине зове тим именом. Милојевић барем на наведеном месту зове га Баранском реком; у осталих путника, који су ми при руци, не нађох о томе ништа. У овоме Колашину налазе се и они Брњаци, у којима беше краљице Јелене (Францускиње) славьныи дворь Брьнщи, у коме је и умрла. Ту су по смрти њеној дошле владике из Бањске и Расе (два најближа), и одатле се с великом црквеном свечаношћу носило њено тело у задужбину јој Градац више Брвеника (сад у чачанском округу[2].) Али баш да и немамо оволиких доказа, већ положај географијски према Немањином делу показивао би нам, да би Колашин тешко могао припадати његовом Ибру. Тим би се узаним планинским језиком увлачио део његов у делове других. Остаје дакле на чисто, да под пределом Ибром ваља разумевати крај од околина Звечана (сад. Митровице) па до Мораве, с околином која припада у ближу област те долине, с јединим изузећем жупе Рашке (предела те реке), у којој је била Раса, место врховне власти и станиште најстаријег брата.

[1] Ami Boué, Itinéraire I. 188, 189; Гильфердингъ, Боснія 3-ће изд. 114, 115; М. С. Милојевић Путопис II. 78, 85. Гиљфердинг, 115, приповеда, како су му Колашинци казивали, да већина земаља припада агама Вучитрнским. Јасан знак куд је припадао Колашин у старије доба, којим се ми поглавито интересујемо.

[2] Све то у арх. Данила, Животи краљ. и архиеп. срп. изд. Даничића 87. и д.

Кад све дакле у једно сведемо, део Немањин хватао је од предела Звечанскога низ Ибар западном границом његових притока, осим Рашке, после низ Мораву, па од Сталаћа границом Расине уз Мојсиње, и после низ Јастребац, како се деле воде Морави и Топлици, те у Топлици на Прокупље, које се место тако прозвало од цркве св. Прокопија, а пређе се звало Копријан, којим се именом као град помиње у нашим споменицима[1]. Одатле је граница ишла венцима који с југа деле воде Топлици, па је пресецајући негде горњу долину Лаба (који је цео Немања позније од Грка освојио) спуштала се у Ситницу, према врховима који деле воде Ибру, Ситници и Белом Дриму[2]. Главна обрана су овом делу били градови: С т а л а ћ на станцима Морава супрот непријатељу који би долазио са севера, З в е ч а н на станцима Ибра и Ситнице, супрот непријатељу који би долазио с југа од Косова, и К о п р и ј а н (Прокупље) супрот непријатељу који би долазио од истока, од Ниша.

У горе наведеном критичком тексту Ив. Павловића наштампао је после именовања Ибра, Расине и Топлице још: **и глаголемые Рѣкы**. Текст је узет из краља Стефана. У издању су тога споменика особна имена писана малим словима, као што се и у старим рукописима пишу. У томе свом издању Ив. Павловић нас је опоменуо, да се горње речи могу узети и у општем и у особном значењу. Ваља нам дакле и на то обра-

[1] K. J. Jireček Die Heerstrase von Belgrad nach Constantinopel. Prag 1877. 77.

[2] Село Пантино, на ком је Немања с војском браће своје бој био, налази се 6 килом. од Митровице уза Ситницу (по ауст. ђен. карти), а оно се у то време помиње у г р а н и ц и о т а ч а с т в а Немањина. Сама граница није била далеко одатле.

тити позор. Да се именом **Рѣкы** може звати предео показује даље прича наших извора о самом Немањи, која казује, да је он од Грка освојио предео с таким именом. Да онај, који је он позније узео од Грка, није био у очевинском делу Немањину јасно је. Остаје питање, има ли у очевинском делу Немањину други предео с именом **Рѣкы** (што не би било ништа немогућно), те да ли је Ив. Павловић добро учинио што је место **рѣкы** написао **Рѣкы**? Већи део очевинског дела Немањина данас је у Србији, те нам је добро познат. И оно што је још под Турском припада међу боље познате крајеве[1]. Колико сам ради ове студије проматрао имена предела у овом крају, нисам могао наћи никаква, који би оно име носио. Горе наведене дакле речи Првовенчанога ја сматрам као прост плеонастички додатак, којим се хоће да учини излишна подела међу самом долином река и горском облашћу, која се њиховим именом назвала. Примера томе наћи ће се у Рјечнику Даничићеву под **рѣка: Годыние сь рѣковь; Госпогиново Полие сь рѣкомь.** Слично разликовање налазим и у основној повељи манастира Дренче од год. 1382, где осовалац даје **рѣкѹ Дрѣнчѹ сь всеми сели и ꙁаселци и мегꙗми и правинами мѣста тога; рѣкоу Тѹлешѹ сь всеци сели и ꙁаселци и правинами мѣста того.** С тога држим, да би у критичном издању ваљало оставити **рѣкы**.

По делу Немањину може бити да не би било немогућно наћи и остатак тадашње државе српске. То је срећно покушао А. Мајков, рекавши „Што познији љетописци спомињу за мјесто, гдје су старија браћа градила

[1] Топлицу је целу промотрио и нацртао Ф. Зах. Гледај Hahn Reise von Belgrad nach Salonik. Wien 1861, 130.

цркве, одатле видимо да је Завид живио на води Лиму, Срацимир на Морави, Првослав у Будимљу.“ Новији, нама приступни извори, могу нам помоћи, да и ово казивање још јасније расветлимо. Сад се већ може знати где је црква Завидова у Лиму. Један од наших учитеља који се бавио у Бијелом Пољу написао ми је казивање о томе месту, у коме налазим ове речи: „У Бијелом Пољу налазе се још и две цркве, од којих је једна у варошици Бијелом Пољу, и зове се црква св. Петра и Павла, али је потурчена. Кажу да ју је правио неки Стефан жупан. Друга црква није у самој вароши, него је далеко од Бијелог Поља четврт сахата, и зове се црква св. Николе, па се по њој и цело оно место прозвало Никоље[1]“. Арх. Н. Дучић у Гласнику XLII, 184 зна за „Петров манастир у Бијелом Пољу, на којему су Турци начинили џамију у XVII. в.“ H. Hecquard (Haute Albanie. 133). описујући Бијело Поље, каже о истој цркви ово: „Најзнаменитија џамија јесте споменик архитектуре византијске; она је пређе била црква св. Петра; Турци су јој сачували звоник, преобративши га у мунару“. Ја не сумњам, да је то црква **свѧтыихь апостоль Петра и Павла**, за коју летописац приповеда, да ју је сазидао најстарији брат Немањин Завид. Она нам показује правац његове државе, која се од Расе и Не-

[1] Ову другу помиње и Гиљфердинг Боснія 2-го изд. 220. под именом Никољац. Да се тако зове та црква разабрао сам и сам од г. Н. Вуловића, судије, родом из Белог Поља. Та је црква на десној (Бијело Поље је на левој) страни Лима, четврт сахата уз воду. Она је задужбина краља Стеф. Радослава, и како ми је г. Н. Вуловић казивао, то стоји у запису. Она друга потурчена св. Петра и Павла црква стоји врх вароши на брегу, и још је на њој кула четвртаста (ступ **стльпь**).

мањиног дела на запад пружала, сад не можемо знати докле, али без сумње даље од Бијелог Поља. Осим рашке жупе у том је делу главно чинио Стари Влах у старијем значењу, онако, како је до пре наше управе хватала нахија Сјеничка, а то види у Вуковој Даници за 1828, 131. Овоме делу могао је припадати средњи ток Таре и предео горње Дрине и Пиве.[1]

Грађевину Немањина брата Срацимира помиње летописац као **Градьць при рѣцѣ Моравѣ.** Године 1875 нађена су звона градачка при копању темеља нове окружне куће у Чачку. У Гласнику XLI, 353 ја сам се трудио да покажем, како су та звона припадала овој Срацимировој задужбини. **Градьць при рѣцѣ Моравѣ** не може бити помешан са Грацем више Брвеника и за то, што је овај други задужбина краљице Јелене.[2] Положај те грађевине показује нам, да је део Срацимиров био северно од земаља рашких, и он је сав био на сву прилику у пределима данашње Србије, од које су тада само јужни планински део Срби држали. На северозападу се он морао граничити Мачвом, на истоку грчким и Немањиним земљама. Пошто је Немања позније морао од Грка освајати Лепеницу, то се може мислити, да је Срацимир држао од чачанског округа Драгачево, од крагујевачког Гружу, од рудничког падине које се спуштају Морави, од ужичкога онај ужички округ који је био пре наше управе, а то је кнежину Рујно и кнежину Црну Гору, о чем Вук, Даница за 1827 63, 64, Милићевић, Кнеж. Србија 640.

[1] О томе како је Стари Влах припадао под црквену Ново-Пазарску (рашку) управу види чланак Јастребова Гласник XXXIX 225 и около.

[2] Ив. Павловић Житиıа краль срьбьскыихь 188.

Трећи брат Првослав сазида цркву св. Ђурђа у Будимљу. Ова је црква у долини горњега Лима, неколико сахата више Бијелог Поља.[1] У том је крају и данас средиште онога предела. Како се зна, да су Зету с приморјем држали штићеници Грка, да је Немања од њих морао освајати призренско Подримље и Пилот, то је јасно да је граница Првослављева дела очевине ишла од истока венцем који дели воде Б. Дриму и Лиму, од југа и запада високим венцем који дели воде Дриму, скадарском језеру (Морачи), Лиму и Тари. Колико се граница Првослављева пружала северозападу пут Захумља и Требиња и како су те земље стајале према држави оца Немањина не могу разабрати. Можда ћу бити најближе истини, ако кажем, да је у њега био и планински предео око извора Таре и Пиве, а да су Хум и Требиње држали се самостално, још може бити у пријатељству с кућом Немањином. За Стари Колашин (горња западно-источна водопађа Ибра) тешко је одлучити да ли је припадао Завиду или Првославу.

У оволико је граница с потпуном поузданошћу за време пре почетка владе Немањине и за владу његова оца повучена према југу, југо-западу, истоку и североистоку. Границе према северу (од Лепенице даље западу) и северозападу мање су тачне, што мање знамо у опште како су границе тада стајале; али и за њих имамо узрока мислити, да су прилично примакнуте правоме стању ствари.[2]

[1] A. Boué Itinéraire II. 129 каже да је даљина 5 сах.; по аустријској ђен. карти у првој линији 24 километра. Арх. Н. Дучић, Гласник XLII, 171, Милићевић Ђ. М. Гласник XXI, 37.

[2] За време ових догађаја Византинци су држали и београдску и браничевску област; према томе тешко је могла граница српских земаља прелазити далеко на север. Београдској об-

Подела међу браћу оснива се такође на поузданим подацима, и пошто смо имали толико података, да смо границе дела Немањина са свим тачно могли обележити, у величини његова дела имамо мерило, којим у довољној мери можемо контролисати величину осталих делова браће Немањине.

Кад сведемо цело досадашње истраживање у једно, онда су границе очевине Немањине ишле од околина Пантина више Звечана западно венцем који дели воде Ибру и Беломе Дриму, прелазећи на венац, који дели воде Лиму и Б. Дриму, па настављајући даље венцем међу Лимом, Таром, Пивом и водама скадарског језера. За тим је граница савијала висовима садашње Херцеговине, ближе Пиви, па Дрини, више Праће до под Више-град, одакле је на десној обали Дрине настављала негде ниже Бајине Баште, хватајући у Повлен, те даље између падина Колубаре, Љига, Јасенице, Лепенице, Каленићске реке и Мораве у Мораву према Сталаћу, одакле је уз

ласти, све до постанка Србије, није се никад ширила граница много у предео западне Мораве и њених вода. С тога ми се и чини, да се може узети у границе српске тога времена само оно од садашње Србије, што је географијски већма припадало старом рашком, а садањем јужном делу њеном. Ради чињеница историјских упореди Dr. Jireček Die Heerstrasse 84, 85. За владе турске у првој половини XVII века област Босна имала је санџаке: 1. Сарајевски, са становиштем паше, 2. Херцеговски (Херсек), 3. Клис, 4. Зворник (под којим је био садашњи наш подрински округ), 5. Пожега (под којом мислим да је тада био Стари Влах и ужички округ), 6. Зачина (?), 7. Крка 8. Раховича (?), 9. Бања Лука. Evliya effendi, Narrative of travels in Europe и т.д. у преводу Хамера. London 1846. I, 91. 98. У то време се највећи део садашње јевропске Турске делио на Румелију и Босну. У Румелију бројала се н. пр. област Видинска, Крушевачка, (Нишка се не помиње), Вучитрнска, Призренска, Дукађинска и т. д.

Мојсиње на Јастребац и низ Јастребац у Прокупље (Копријан) силазећи ишла даље венцима који луче воде Топлици, докле се, пресекавши негде долину Лаба, није спустила станцима Ибра и Ситнице према Звечану.

То је предео над којим је Немања морао од браће власт задобити, и с којим му се ваљало кренути, да обнавља дедину. Не чита ли се у томе, како очевина Немањина већ није одговарала политичној тековини жупана Вукана, који је уплив и моћ имена и чета својих много даље ширио? На кога би се другог у рашким земљама (а кад је у овом смислу реч, увек се о њима говори) могло мислити таком реченицом при оваком стању реалних одношаја и при доста ограниченом простору времена?

Почетак радње Немањине почиње се свезама његовим с царем византијским. Ст. Првовенчани прича то овим речима. „Ђаво, непрестано противан, без прекида наношаше напасти праведноме, огорчавајући га кроз браћу његову, а не знађаше, безумник, да се праведноме плетијаше на глави троструки венац за трпљење тих напасти. Јер он и не помишљаше, да се ради тога срди, него, одбацујући злобу ђаволску у навођењу браће његове, стараше се како ће угодити господу, и како ће пред њим оно што приликује навршивати. Богољубиви цар цариградски Манојло, чувши о изредној врсноћи, смерности и кротости овога незлобивога, и приближујући се нишевским странама, пожеле видети га, и поручи му да дође, те да се познаду. И он се пожури и дође. Видевши га пак цар, прими га с царским поздравима, и пољуби га, и дивљаше се мудрости младићевој, и почаствова га царским саном и

различитим дарима. И одлучи му и даде од земље своје тако звану Глубочицу, рекавши: нека је теби и семену твоме за на век, нек је само твоје, без заједнице нити са мном нити после мене с ближњима мојима"[1]

Не улазећи у остала историјска питања ми ћемо одмах ради овог текста истаћи питање, где је та Глубочица, Глбочица или Дубочица? Кад је Даничић радио Рјечник, могао је о Глбочици само толико казати „да је била близу Хвосна, између Липљана и Ријека, јер се спомиње међу њима." И ја сам је донекле тако тражио, доста муке видевши, истражујући и претресајући имена места у горама источно од призренскога Подримља, где би од прилике по горњем требало да буде тај предео. После синова и биографа Немањиних тај се предео спомиње тек 1385 године у писму, којим царица Милица и синови њени дадоше нека добра руском манастиру св. Пантелеимона у Св. Гори. То писмо изађе на свет тек 1868 у Гласнику XXIV, трудом пок. др. Ј. Шафарика. Тамо на стр. 273 стоји: **и оу Глъбоуници село Мирошевьци с метохомь и с мегѩми, и село Винньа**[2] **с метохомь и с мегѩми и ꙁабѣломь, и мегѩ ꙁабѣлоу томоу до рѣке Соушнице, и до рꙋдониске мегѥ**, а на стр. 274: **Юга приложи в Глъбоуници село Горино и село Седьларци.** У овоме сам већ имао тачку на-

[1] Краљ Ст. Првовенчани у Шаф. издању 3, у Ив. Павловића **Житиѩ** 4—5, III.

[2] Сумњајући у тачност издаваочева читања погледао сам у оригинал, фотографије писама штампаних у Гласнику XXIV, које Српско учено друштво има. Тамо је ово село написано **Винина** с оксијом над **и** и апострофом над **н**. Ја сам дакле и читао Вина

слона, којом ћу тражење почети, а правац сам мислио, да ми је казан границама дела Немањина те да мора бити његовим земљама на југу или истоку, пошто бисмо Дубочицу одавно познавали, да је на североисточним крајевима Немањине очевине, у садашњој Србији. И доиста на Кипертовој карти Мораве уз дело Reise von Belgrad nach Salonik, Wien 1861 нађох у долини Ветрнице села Мирошевце, Вина, Горину и поток Сушицу и село Радоницу на месту, где би се међа радонниска могла очекивати. Оволико сагласности уверило ме је, да је ту морала бити Глбочица. Разгледајући после по боље, шта говори Хан о том пределу, нађох да је име Ветрници у доњем току њеном, од Лесковца на ниже, сам Хан дао, јер му онде нико није казао то име реке, ма да су сви знали да се на више зове Ветрница. На стр. 142 горе поменуте књиге забележено је ово: „Од Стајковаца до Лесковца тече Ветрница с југа северу широком равницом, која се с моравском састаје, кроз корито, у ту равницу дубоко укопано, држећи се северне падине венца Накриванске и источне падине венца који је дотле прати.“ А још највећма потврђује све што је довде наведено, што Хан на стр. 28 говори: „Узалудно наше пропитивање за причама о месту донело нам је барем ту знамениту белешку да је Лесковац своје име променио, и да се у пређашња времена звао Dibofschtiza.“ На овом основу већ је на аустријској ђенерал-штабној карти под именом Лесковца записано Dubovčica. По свему овоме ја мислим, да је стање ствари овако. Хан је погрешио изнудивши од људи, да му реку прозову Ветрницом, које јој име у горњем току, може бити због клисуре, кроз коју тесну и подугачку тече, припада. У доњем току река се могла звати Дубочица (Гль-

боница) због онаке долине, какву описује Хан. Држим, да се тако звао и Лесковац, као што нас учи традиција, коју је Хан забележио. Садашње његово име може бити да је од планине западно од њега, коју с таким именом на аустр. ђен. карти видимо. Да реке у течају свога тока с каквим год малим поводом своја имена мењају, то је свакоме познато. На послетку и о томе имамо домаћега сведока, којега сведочанство вреди за крај XV века. Сењски канцелар Феликсо Петанић писао је Владиславу угарском и чешком краљу писмо о путовима, којима се може ударити на Турке. Писмо то штампано је у српском преводу у Срб. Летопису 1847, 4, 31 стр. Он узима Београд као главни прелазак из Угарске у Турску, а од Београда до Цариграда казује два пута, који су се, види се, тада употребљавали, један низ Дунав на Годомин, Браничево (Костолац), Ресаву, Ниш, Пирот, Софију и т. д., а други од Београда преко Шумадије, на Крушевац, Косово, Качаник, Скопље, Ћустендил и т. д. Описујући овај други пут Петанић говори како „Расцијани, први ове крајине народи, дивљи и ратоборни на оној страни (т. ј. планина) живе, која на Драву, Саву и Истар реке гледи — на другој пак страни, која се к Дарданима, Македонцима и Трибалима (т. ј. к Ст. Србији) окреће, Србијанци живе, народ питомији и блажи, због тога, што више на југу стоје и множину путујућих трговаца имају. Кад се тако брда пређу, следује равница Дуботица, густо насељена. Али спустивши се мало на лево путем, који к великом селишту Прокопија и Нишу води не далеко отвора се долина Косовица са реком Лабом, кроз среду исте текућим, пружајући се до простраңејшег поља Косова и т. д.“ Петанићевој дакле Дуботици границе Косово и Прокупље с Нишем управо

полажу место онде, где и сви остали знаци стављају Дубочицу Немањину. И ово нам је сведочанство да се предео тим именом звао још од краја XV века. Промена имена се дакле још негде касније догодила.[1]

Немања је дакле од цара Манојла добио на поклон Дубочицу, под којом, без сумње, треба разумевати цео лесковачки округ, који се са севера граничио Топлицом, са југа Врањом, с југозапада Косовом или Ситницом, које је, као што ћемо видети, позније Немања освојио. Овим је он знатно постао јачи од своје браће, задобивши у своју власт богат насељен предео, на сву прилику толики, ако не јачи вредношћу, колики је дотадашњи његов део. Његови планови да узме у руке врховну власт овим су од један пут кренути напред; његова браћа морала су осетити не само претежност његову него и опасност за се скоро неизбежну. У овоме је квасац догађајима, који се не дуго по том брзо развише, и доиста доведоше Немању на врх српске државне власти, ма да то није било по старинском наследном реду.

После овога знатног догађаја биографи наши приповедају, како је Немања, у име захвалности Богу за тако срећан окрет послова, почео зидати цркве. И вьзвраштьшоу же се юмоу, ни малы закьснѣвьшоу начеть сь

[1] Год. 1837, кад је Ами Буе путовао, био је Лесковац (предео) пашалук, и имао је предео Лесковца и Немањине Топлице до граница српских. A. Boué, Turquie d'Europe III, 186. Пре ослобођења Србије улазио је у тај пашалук и Параћин, и крушевачки округ (осим онога што је падало под Ибар). У томе би потоњем пашалуку био по готову цео очевински део Немањин, пошто беше Дубочицом заокругљен.

посп҄ѣшениѥмь творити вь отьчьстви своѥмь оу Топлици храмь прѣсветыѥ богородице на оусты рѣкы рекомыѥ Косьльнице.[1] Ту је био и манастир за калуђерице, о којему је старање поверио жени својој, па је сигурно на скоро по том почео зидати и други манастир светаго отьца Николы оу Топлици, близь светыѥ богородице тыѥ, на оусты рѣке Бањьске.[2] Развалине од оба та манастира време нам је сачувало сваки на свом месту, тачно онде где нам извор каже. Овај други, храм св. Николе у Топлици, и не знајући шта је ево како описује Хан: „На вису источно према Куршумлији, на левој обали Топлице,[3] подиже се једна прилично знаменита, али већ веома оштећена црква у византијском стилу. Од двеју њених четвртастих кула једна стоји још; а северна се срушила пре десет година. Међу њима је био улазак са сводовима, по том следује осамнаест корака дугачка лађа, којој су сводови још цели, и на послетку храм, с добро одржаним кубетом, широким од прилике десет корака у квадрат, који се једним вратима с лађом веже. Залуду смо гледали, хоћемо ли наћи какав натпис међу старим надгробним камењем које стоји око цркве. Пређе је црква била покривена оловом, али су га Арнаути разлили у зрна пушчана, и они казују, да је отуда варошн име Куршумлија.“[4] Причу, да је Куршумлија добила име од олова цркве св. Николе, саопштава и Милојевић у своме Путопису I, 118. Он сам није био на томе црквишту, не помиње места овако тачно, види

[1] Ст. Првов. у Ив. Павловића 5, III.

[2] Ibidem.

[3] Не треба заборавити да је Куршумлија на десној обали Топлице на ушћу Бањске.

[4] Reise von Belgrad nach Salonik 22.

се, да се не сећа чија је задужбина та црква; само по саопштењу увршћује у своје белешке један натпис, који би могао бити знатан, кад би био из поуздане руке, и говори како му је казано, да их има још „али се нису могли снимити.“ Очевидно је, да би развалине те вределе бољег испита, а нема сумње, да су оне од ове цркве св. Николе, о којој горе речи краља Ст. Првовенчанога наведосмо. Једино ваља забележити, да се црква налази не на ушћу реке Бањске, него према њему, на другој северној или левој страни Топлице, али то не чини знатну разлику, као што ће се одмах видети. Траг имену мислим да се још држи у селима Г. и Д. Микулану, која се на истој обали мало више налазе.

И прве цркве развалине дотрајале су до наших дана. На истом месту Хан (стр. 23), говорећи о старој рударској вароши на месту сад. Куршумлије, наставља: „по свој прилици пружала се стара варош правцем источним до на близко ушће Костајнице, јер се југоисточно од горе поменуте цркве находе развалине друге цркве и то управо према ушћу потока Костајнице; а на десном углу ушћа Костајничиног имају развалине старог града, које не имадосмо кад прегледати.“ Ја не сумњам да је Костајница Косьльница тим пре, што на Кипертовој карти Турске (издање од 1870) стоји Косаоница (таман онако како треба по данашњим гласовним законима да гласи Косьльница), ма да Хан пише Костајница, које је последње ушло и у аустр. ђен. карту. Нисам могао наћи на чему је Киперт основао своју тако добру коректуру, у издању које је изашло после Ханова дела. Нема сумње, да је ово друго црква Богородичина, коју је Немања најпре основао.

Не треба сметнути с ума, да је и ова црква не

на него према ушћу Косаонице, те се тиме брише и она несугласница с текстом, која је горе опажена. У овом случају краљ Првовенчани није разликовао предлоге на и према.[1]

Грађевинама овим, које је предузео одмах чим је поклоном византијскога цара умножио област своју, Немања је, како се мени чини, двојаку намеру имао. Једна му је била, да покаже своју побожност и захвалност Богу за онакав добар окрет његове судбине, а друга је, да видљивим знаком покаже народу и супарницима, како је њему боље, и како би и већом облашћу не само умео управити, него и како би од његове владе под још већом облашћу свакоме користи било. Ово се нарочито тицало свештенства, тадашње једине интелигенције народне, тадашњег твориоца јавнога мишљења. А из свега тога види се још, да је Немањи у очевинском делу његову било средиште место садашње Куршумлије, без сумње у оном граду, који помиње Хан према цркви Богородичиној Како се Куршумлија, или прва̂шња престоница Немањина, звала у то време, не можемо по садашњим нашим споменицима изнаћи.

Ово зидање цркава, тражење популарности у монаха и свештенства, које му је не мање и у Византинаца на препоруку могло служити, ово „расипање блага[2]" и показивање већег богатства и области, ово

[1] Троношац, Гласн. V, 29 има: И Неемана уклони ся къ мѣсту, тогда пресловутомъ ниня зовомъ Куршумліа, и созидавъ ту две церкве, яже и до днесъ стоятъ пусте. Онда се то још знало, кад је тај Летопис писан.

[2] Опомињем на нар. песму о св. Сави (Вук II, 101, 102,) у којој „господа ришћанска" питају

„Куд се ђеде цар-Немање благо,
Седам кула гроша и дуката?

окружавање своје удеоне престонице манастирским зградама и зборовима монашким држим да је прави узрок ненависти браће Немањине на њега, која су већ и пре могла страховати од његових сношаја с царем Манојлом и сумњати на њ ради оног особитог дочека, којим он би од цара Манојла одликован. У свем томе налазим ја узрок завади браће; најстарији, који је имао врховну владу над српском земљом[1], и остали имали су добро основане (као што су познији догађаји посведочили) бојазни, да најмлађи брат ради ако не око саме врховне власти, а оно барем око гласа који би му помогао доћи до врховне власти. С тога ја не могу никако сложити се са Срећковићем (Гласник XXVII, 196—197), да је завада била само за то што је он од цара византијског добио земљу Дубочицу „ни сь кнмь несьобштьно[2], па „не дајући да се поремети жупанијски ред ствари искупе се и нападну на Немању.“ У таком случају би догађај тај настао одмах пошто је Немања примио Дубочицу, а он је у ствари настао много касније, пошто је он и другу цркву близу краја довео, као што

Ваљада је расковао благо
На напаке и на буздоване
И добријем коњма на ратове?“

а св. Сава им одговара, како је то благо отишло на грађење цркава, на зидање „по калу калдрма“, на грађење мостова по водама, на дељење „кљасту и слијепу.“

[1] сь старѣишимь оть братиѥ ѥго владычьствоующимь тогда сею срьбьскою ꙁемлѥю. Ив. Павл. Житиѥ 6.

[2] По оригиналу цар му је казао: тебѣ боуди и сѣмени твоѥмоу по тебѣ вь вѣкы, ни с кнмь же несьѡбьштьно, ни сь мною, ни по мнѣ сь ближьними моими. Ст. Првовенчани 3. Превод тих речи саопштен је мало више у овом чланку. На смислу њиховом не да се никако оснивати онако схватање какво је изнео Срећковић.

јасно сведочи говор биографа његова. Може се слободно узети, да је барем више од године испуњено које припремом за зидање цркава, које зидањем самим. И тада је тек букнула завада. Не дакле начин примања Дубочице, као што мисли Срећковић, него последице, које су од тога раширења области настале у унутрашњој политици Немањиној, бише узрок бојазни браће његове и завади његовој с њима. Тачност овог сматрања посведочава и Доментијан (цитат више) где казујући, како је после свађе с браћом Немања добио и свој првашњи очевински део, исказује то речима **и пакы пріѥть вьстокы своѥ, на нихьже испрьва богь прослави ѥго.** Питање о Дубочици и завади Немањиној с браћом ваљало би још размотрити с гледишта које су Византинци могли имати, одликујући Немању и дајући му тај предео. Али би нас то за овај мах предалеко одвело из круга наших извора, којега се овде држимо.

Та ствар у осталом брзо буде доведена дотле, да њега браћа у железним оковима у тамницу баце, дозвавши га себи као на састанак. Има доста узрока, да ми причу сина Немањина не узмемо свуда као готову истину. Довољно, да она даље наставља казујући, како се Немања помоћу божијом и св. Ђурђа не само опростио тамнице, него још и **на великыи прѣстоль отьчьства своѥго господемь вьзведень бысть; и пакы пріѥть вьстокы своѥ, на нихьже ис прьва богь прослави ѥго, и вьсе запады и сѣверь и югь и всоу землю своѥго отьчьства**[1]. На данашњи језик преводећи средњевековно причање о овоме догађају изашло би: да је Немања чекао изазивање браће као човек веран добрим породичним и народним обичајима, не тражећи сâм кавге, али да га је дочекао,

[1] Доментијан у Ив. Павловића 6.

онда кад је један пут дошло, као јунак, одговарајући насиљу силом. Одлучујући се, да у ово уђе, знајући како је превртљива и непостојана судбина силе, он се, опет као прави јунак, одлучио или да добије или да пропадне, и за случај среће беше се по народном обичају заветовао св. Ђурђу, да ће му начинити цркву. Његов покушај, о коме ћемо ми посебице говорити на крају ове студије, буде крунисан успехом, он задобије владу над целом српском земљом, као што лепо казује Доментијан, доводећи нам тим казивањем на ум и како је пре земља подељена била, те, ако и општим изразима, казујући нам, где је који део био. И завет свој св. Ђурђу Немања верно одржи; он му сазида цркву одмах, како изрично помиње биограф (**не по мнозѣ врѣмени нь вь скорѣ**) и то у Раси[1]. Избор места, онде где је врховна власт, показује око чега је била борба онда кад се он заветовао. То показује, да пре Немања није држао тога краја, јер је најприличније, да је свецу, којему се у невољи заветовао, после невоље онде подизао храм, где је он само милошћу свечевом могао бити повраћен, и оним, што је том милошћу могао задобити. Тим је у једно наставио и задобивеним земљама огласио ону исту унутарњу политику, кроз коју га је, како вели

[1] И те цркве развалине (Ђурђеви Ступова код Н. Пазара) још се могу видети. Њих лепо описује Гиљфердинг, Боснія 2-го изд. 96, 96. Он је забележио предање, да се под самом црквом налази подрум или пећина, у којој је Немања као заточеник браће своје седео. Предање ово може бити истинито, јер је црква врло близу старе рашке цркве св. Петра и Павла. Може бити, да је на њеном месту пређе била каква стражара или кула, у коју су затворани сужњи. На аустр. ђен. карти нешто северозападно од цркве св. Петра и Павла, могу се наћи и Ђурђеви ступови.

Доментијан, и на његовом истоку испрва Бог прослави о.

Међу тим браћа и остали његови непријатељи дигоше се у царство грчко, надајући се у Грка наћи помоћи против Немање. Из правца, којим је војска после ударила на Немању, види се, да се она купила негде у Македонији, јужно од Скопља. У ту војску уђе најамника од Грка, Турака и Фруга. Турака је било у јужној Македонији међу Воденом и Солуном, од времена цара Теофила (829—842), који их је ту населио; од XI века било их је и у Охриду, а било је и Печенега[1]; Фрузи су западњаци (Францн) који су као најамници служили по војскама, а у јужним странама балканског полуострва наста их више од времена крсташких ратова. Та сила пође на Немању преко Косова низа Ситницу, дошавши до места Пантина. Он их чекаше не далеко у околини Звечана, а сукоби се с њима, пошто је и ту држао бденија и молитве своме заштитнику св. Ђурђу. Његовим јунаштвом и војводским даром он своје противнике тако разбије, да их је више Ситница потопила, него што их је од оружја изгинуло, тако да се могло преко мртвих телеса као по суху тамо овамо преко Ситнице прелазити. Војвода противнички известно најстарији брат Немањин Завид, јер се за нь каже братъ тоу сътворьшаго, такође се удави у реци. Да је ту један брат удавио се, може се мислити и по дубровачким писмима, јер се зна, да је 1186 још био жив Срацимир[2], а и текст говори о једноме. Место Пан-

[1] Jireček Dejiny nar. bulhar. Prag 1876. 187; Rambaud A. L'empire grec au dixième siècle. Paris 1870. 213 и д.

[2] И. Срезневскій у Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ Спб. 1873. 143—146 наштампао

тино налази се у Ситници по аустр. ђенер. карти 6 километара уза Ситницу више Митровице[1].

Овим се Немања коначно утврдио. Од то доба владао је унутрашњи мир у његовим областима; он се приправљао за даље радње, утврђујући се унутра прогоњењем јереси и крепљењем једнодушности у вери и управи. Не имајући шта у томе претресати с гледишта ове расправе, окренућемо се к његовим освајачким ратовима, којима је очевину умножио, а дедовину повратио и обновио.

је уговор мира међу Сраџимиром братом Немањиним, Мирославом сином Завидовим, а синовцем Немањиним, и Дубровчанима од 1186 и једно писмо Мирослављево Дубровчанима од 1190. обоје на латинском језику. В. мој Извештај с археолошке изложбе 34 стр. О томе ће се ниже још један пут говорити. Та су писма штампана и у Listinama Љубићевим.

[1] Има у Кинама једно место, о ком су говорили и Ј. Рајић (I, 305, изд. од 1794 год.) и др. Ј. Суботић (Срб. Летопис 1853, 1, 182), за које ја мислим, да се тиче ових догађаја. Оно гласи: „И тако се та распра међу браћом сврши (у Маџарској после смрти Гејзине 1161 год.), и краљ се упути у македонски град Филипов, где ће српске послове уредити. Јер Примислава (*Πριμίστλαβος*), који је тада тим пределом управљао, о чем смо већ напред на другом месту говорили, спопадало је одметништво, и свој је положај веома автономно схватао, (*καὶ αὐτονόμῳ ἐχρῆτο τῇ γνώμῃ*), те је тиме скоро заслуживао да буде сметнут, али му у срећу падаше царска наклоност, те је у власти остајао. За то цар нити је сад полагао на заклетве ни на речи, него је напротив гледао, да ствар новим начином уреди. Тога ради познајући тога човека, сметне га с власти, а место њега постави брата му Белуша (*Βελούσην*). А Примислава, из сажалења према судби његовој, одведе, да не би и даље могао досађивати, и обдари га род-

Узимљући преда се пределе и места, која је освојио и „к земљи отачаства својега приложио“ Стефан Немања, тешко је мислити, да је он то све једним ратом заузео, као што би могло изгледати после првог погледа на наше изворе. Кад боље и у њих погледамо, опазићемо неку, ако не велику али јасну, разлику. Они, на прилику, не казују Немањина освојења сва једним редом. Тако Немања сâм, на сваки начин најмеродавнији казивалац, помиње у хиландарској повељи најпре приморска освојења, Зету с градовима, Пилот арбанаски, па после, и ако не с особитим каквим одвајањем, освојења у источном Поморављу. Врло је зна-

ним крајем, угодним за пашу стоке. Али Белуш мало се подичи владом, па је остави, и, иселивши се из отачаства, отиде у Угарску, те тамо, проживевши још дуго, и умре. А краљ дозове последњег брата, који се зваше Деса (Δεσὲ) и владаше над земљом Дендром, богатом и врло насељеном, која је у околини Ниша, узме од њега веру, да ће у напред кроз сав свој живот очувати чист одношај покорности, и уз то, да ће Дендру, из које је, као што говораше, тек дохотке уживао, са свим потчинити Ромејима, па га прогласи за великог жупана.“ Joan. Cinn. V. 2. И по времену и по свему тиче се ово место Немање. Под Дендром ја мислим даваља разумети Топлицу и северни Топлици планински крај. То је, у то време, једини крај српски, који је био близу Нишу, а то је управо Немањин део. Ако је доиста цар поставио Немању за великог жупана, Немања му је могао учинити неке уступке у Топлици, да себи обезбеди добру вољу у Грка на случај борбе с браћом, коју је он могао предвиђати. У то време на Нишу се раздвајао пут: за Угарску (преко Браничева и Београда) и за Србију (тадашњу) т. ј. западно к Рашкој (Cin. V. 5.) Тога ради су Византинци имали интереса, да заузму што већи простор земље у Топлици као свој. Но кад је Немања успео, он се више на те уговоре није обзирао. Тако бар ја то место разумем, а то се може потврдити и даљим говором самих Византинаца.

менито, да се у томе потпуно слаже с њиме казивање св. Саве. И он почиње од Приморја, прелази у Призренско Подримље, па после у источно Поморавље. На против Стефан Првовенчани почиње причу од рата с царем Андроником, који се догодио 1184 године, казује подсвојења у источном Поморављу и призренском Подримљу која су се тим ратом догодила, па тек после, иза уметнутог кратког прекида, у коме не пропушта споменути, како је Немања, освојивши оно што он ређа, у молитвама проводић и дан и ноћ, наставља казивање о томе, како је Немања своје отачаство и у Приморју раширио. Је ли пак могуће, да је Немања до 1184 мировао и држао се унутрашњих крајева без приморја, без дедине, коју тако често помињу његови биографи? Међу тим, кад узмемо на ум и белешке историка византијских и далматинских, видећемо да има неког разлога у ономе различитом реду и у једва видним одморима у приповедању наших биографа. Тако Византинци бележе јасно, да је Немања имао посла и са самим царем Манојлом. Никита Хонијата каже да је Немања „човјек немирна и несита духа, да се посилио, те са свијех страна удара на земље њихове, и заборавивши шта је присваја себи Хрватску и Котор[1]". А Далматинци, као ближи самим догађајима, и лепше нам казују почетак њихов. Тога ради ћу ја казивања Далматинаца изнети, пуштајући да говоре о почетку, који је њима познат, јер се у њиховој околини догађао, а од Византинаца ћу узети свршетак, који они за то боље познају, што су се око њега сами трудили.

Тако Мавро Орбини, писац, који је своје дело радио на крају XVI века, по изворима, од којих су многи

[1] А. Мајков у преводу Ђ. Даничића 2-го изд. 6.

данас нама непознати, прича врло потанко почетак овога рата. Његову причу изложићу у целини, не држећи му само имена Немањине породице и изоставивши као мање поуздано оно што прича о догађајима српским изван приморја. „Немања и браћа му[1], прича Орбини, људи врсни и јуначкога духа, утврдивши се у својим земљама, почеше мислити како би заузели доњу Зету, те помоћу бана босанскога, таста (suocero) Немањина[2], скупе јаку војску, и пођу у Зету на кнеза Радослава (сина краља Драгихне), који је са својим братом Иванишем држао поменуту област. Радослав, видевши за времена, да се такој војсци неће моћи одупрети, навезе се у Улцињу на лађу и дође у Дубровник. И тако Немања са својима заузме Зету са свима градовима осим Котора, који држаху људи кнеза Радослава. Кад се Радослав нађе у Дубровнику са својим братом Иванишем, Немањин синовац[3] Мирослав са осталима својима поче их искати од Дубровчана. Дубровчани се стадоше правдати, како су боље могли, говорећи, да им неће никад учинити по жељи, јер нису ради обрукати слободу своје државе. На то Мирослав и његови почеше преко других посланика претити Дубровчанима. Ови одговоре, како су истина ради, да са сваким у љубави живе, али и то без штете за част и слободу своје државе, и да им је милије и изгинути него

[1] Ово показује, да се Немања с браћом после првог сукоба, у коме је један погинуо, помирио. Томе има и других доказа, и о томе ћу говорити у последњем чланчићу ове студије.

[2] Поуздано се зна, да је синовац Немањин Мирослав (Завидов син) био зет једноме бану босанском. Изгледа, да је Орбини овде помешао њих двојицу.

[3] Овако га ја називам на основу саопштења у мом Извештају с археолошке изложбе. 34.

то двоје изгубити. Чувши то браћа, на годину скупе приличну војску, сађу у Конавле с намером, да се примакну зидовима Дубровника. Али Дубровчани, извештени о томе много раније, беху и сами скупили добру војску, добавивши приличан број људи из Драча и Котора, које вароши, а нарочито Котор, беху тада одате кнезу Радославу[1]. Котор посла две стотине људи под заповедништвом Ђорђа Бизантија и Марина Драга, који беху на бродовима дубровачким превезени у Цавтат (Ragusa vecchia), а остала војска дође у Конавле под заповедништвом Николе Бобалића. Ту се већ беше скупило три хиљаде људи од војске Мирослављеве, очекујући остатак, па да се примакне зидовима Дубровника, те да почне опсаду, или, како беше у ствари испало, да препречи упад Дубровчана у земљу Мирослављеву. Тада сенат дубровачки изда наредбу поменутом Бобалићу, да се удари с Радивојем Опорчићем, капетаном поменуте војске Мирослављеве, чим прву прилику улучи[2]. Бобалић нареди, да дубровачка војска почне привидно бежати, остави и сам утврђења, и пође за њом. Али Дубровчани, уставивши се на згодну месту, обрну се против непријатеља, принуде га на бегство, и разбију. С тога се Немањини људи оставише опсаде Дубровника, али га никад не престадоше поносито мрзити. Радослав и Иваниш, видећи те мутње, крену се из Дубровника у Драч[3]. По царској заповести њима не

[1] Драч је био грчки. По томе је Радослав био одат Византинцима, а не Драч њему.

[2] То значи да Мирослав није био ту, и да је то и вребао дубровачки ђенерал.

[3] Може се узети, и да је ово учињено на пријатељски савет Дубровчана.

би дана никаква провинција. Тако се сврши освојење Зете"[1].

Византијски писац Хонијата може нам вредити као добро обавештен савременик. Он је за време трећег крсташког рата био губернатор у Филипопољу, а умрьо је 1216. После горе наведених речи, како је Немања „несит и немиран", како са свих страна напада на земље византијске и присваја себи Хрватску и Котор, он овако наставља своје казивање. „Тога ради — цар Манојло Комнен — хотећи да укроти самовољност Немањину пошље с војском Тодора Падијату. Међу тим је топарх Немања био тако дрска ума човек, да је без обзира почињао војну и препаде против Византинаца, не оглашујући рата. Цар смисли да му ваља собом поћи на Немању, а Немања, мало се тек показавши ради борбе, сакри се у горе и врлети, заклонивши се стењем[2]." За тим казавши, како је он, повративши се од упорства с покорношћу дошао пред цара, смисливши нарочито, како би се могло догодити, да се место њега на престо српски постави неко од оних које је он сметнуо, а који су веће право имали, Хонијата завршује причу овако: „Цар се за то тако снисходљиво према њему понашао и за то га је према себи у верност обраћао, што би он, ако би остао слободан и одрешених руку, могао правити савезе с краљем германским и држати страну Угрима, те заједно с

[1] Orbini, Il regno de gli Slavi. Pesaro 1601, 245—246.

[2] *Διὰ ταῦτα τοίνυν πεῖραν εἰληφέναι θέλων τοῦ ἐπὶ τούτοις τῷ Νεεμᾶν βουλήματος, στέλλει μετὰ δυνάμεως τὸν Παδιάτην Θεόδωρον. τῷ δὲ τοπάρχῃ Νεεμᾶν οὕτως ἀναρσίου μετῆν φρονήματος ὡς εὐθὺς ἐξενεγκεῖν ἀκήρυκτον πόλεμον καὶ Ρωμαίοις ἐπεισπεσεῖν. βασιλέως δ' αὐτὸν μετελθεῖν κρίναντος, ὀλίγον τῇ μαχῇ παραφανεὶς ἀπεκρύψατο* и т. д. Nic. Chon. V. 4.

њима робити и пљачкати, а у таком случају који би пастир очувао стадо?"

Које у Орбинијевој, које у овој причи казан је јасно цео ток рата за свакога, који хоће да ту причу прочита онако како треба читати Византинце. Осим тога још један Византинац, и опет савременик, говори о томе рату. То је Кинам, који је живео опет под владом истога Манојла Комнена (1143—1180). Њега помиње Ј. Рајић (Исторія II, 318 и д.) и др. Ј. Суботић (Срб. Лет. 1853 I. 203) сумњајући, да ли се његово причање тиче Немање, за то, што је догађај примирења Немање и цара сувише по жељама византијским нацртао. Још Диканж посведочио је, да се и то место тиче Немање и овога његова првог рата с византијским царством.[1]

[1] Joann. Cinnamus, Bonnae 1836, у нотама 394. У такој истој пропорцији разликује се Кинам од Хонијате још на једном месту. После напред наведених догађаја (у примедби стр. 194) при промени владе у Угарској после смрти Гејзе око 1161 год., цар је Манојло још једаред пре 1173, ваљада око 1163 ради угарских унутрашњих немира долазио у пределе наше и слао војску на Дунав. О томе говори Хонијата IV, 4 и каже, како се цар, свршивши то, спремао на „Десу, који је пређашњим злима још многа придодао", но како је „Деса" осетио, па свечано изашао да проправи цара; како му је цар тада пребацивао за неверно држање, и како је мало недостало па да га ухвати, али како га је отпустио на обећања да ће се поправити, ма да се видело, да је то све варка, јер је „Деса" полазећи рекао „заклео сам језик, а нисам памет" (ἡ γλῶσσ' ομώμοχ', ἡ δὲ φρὴν ἀνώμοτος). О истом том догађају говорећи Кинам V 5 казује како је Деса ухваћен, у некакав опкоп под стражу метнут, и у Цариград у затвор послан. Толико видимо из ове приче, како је то исти онај, који је пре Дендру уступио, и како ју је за тим „вероломно" опет заузео. Ово Кинамово место много је збуњивало наше историке. О њему говори Ј. Рајић I, 311, Ј. Суботић Лет. 1853 I, 202, Срећковић Гласн. XXVII, 196. Голубински (Краткій очеркъ ис-

Из Кинамова тога места дознајемо, да је ова експедиција цара Манојла била 1173, и да је поведена из Софије, јер је Кинам казује као додатак причању о томе како је на угарски престо постављен Бела III, васпитаник Манојлов, а тај се догађај управо те године догодио.

Цела та прича извора овако би се могла у ред и целину довести. Како знамо, да се наравнање међу царем Манојлом и Немањом догодило 1173 године, то би се Немањино освајање Зете, где је имао посла и с грчком војском, која је у градовима била (тако мислим треба разумети речи Ст. Првовенчанога) могло узети у 1169 и 1170 годину, у којој се последњој години владалац зетски Радослав могао склонити у Дубровник; у 1171

торіи православныхъ церквей. Москва 1871, 540) чак мисли да грчко Δεσὲ треба читати Дѣжа, и да се име шанца о ком Кинам прича, сачувало у Дежеву, у жупи Рашкој!

Међу тим ствар се по самим византијским изворима показује као преувеличана. По догађајима и по меродавним нашим изворима судећи ја мислим, да тај „Деса" и Кинамов и Хонијатин није био нико други него Немања (Дендра и Топлица ту најјаче сведоче), да је он, сазнавши, да око 1163 цар полази у Угарску, изашао у Ниш, да му, по својој политици, учини поклоне, онако како је на том истом месту и цара немачког сусрео, па да се вратио. А сујетни Византинци исплели су из овог акта политичке угодљивости Немањине читава чудеса, те њима узалуд намучили наше историке. Под злима, која се Немањи приписују, ваља разумети његову победу над браћом, којој су, по наравној својој политици Грци држали страну, а уз то и његово утврђење у духу народне моћи. Не могу пропустити, да и овом приликом не поменем како је Хонијатино причање много ближе истини од Кинамова. Голубински Очеркъ ист. правосл. церкв. 429 и 540, такође опажа, да је у Византинаца Деса и Немања једно исто лице. —

онда кад је један пут дошло, као јунак, одговарајући насиљу силом. Одлучујући се, да у ово уђе, знајући како је превртљива и непостојана судбина силе, он се, опет као прави јунак, одлучио или да добије или да пропадне, и за случај среће беше се по народном обичају заветовао св. Ђурђу, да ће му начинити цркву. Његов покушај, о коме ћемо ми посебице говорити на крају ове студије, буде крунисан успехом, он задобије владу над целом српском земљом, као што лепо казује Доментијан, доводећи нам тим казивањем на ум и како је пре земља подељена била, те, ако и општим изразима, казујући нам, где је који део био. И завет свој св. Ђурђу Немања верно одржи; он му сазида цркву одмах, како изрично помиње биограф (**не по мнозѣ врѣмени нь къ скорѣ**) и то у Раси[1]. Избор места, онде где је врховна власт, показује око чега је била борба онда кад се он заветовао. То показује, да пре Немања није држао тога краја, јер је најприличније, да је свецу, којему се у невољи заветовао, после невоље онде подизао храм, где је он само милошћу свечевом могао бити повраћен, и оним, што је том милошћу могао задобити. Тим је у једно наставио и задобивеним земљама огласио ону исту унутарњу политику, кроз коју га је, како вели

[1] И те цркве развалине (Ђурђеви Ступова код Н. Пазара) још се могу видети. Њих лепо описује Гиљфердинг, Боснія 2-го изд. 96, 96. Он је забележио предање, да се под самом црквом налази подрум или пећина, у којој је Немања као заточеник браће своје седео. Предање ово може бити истинито, јер је црква врло близу старе рашке цркве св. Петра и Павла. Може бити, да је на њеном месту пређе била каква стражара или кула, у коју су затворани сужњи. На аустр. ђен. карти нешто северозападно од цркве св. Петра и Павла, могу се наћи и Ђурђеви ступови.

Доментијан, и на његовом истоку испрва Бог прославио.

Међу тим браћа и остали његови непријатељи дигоше се у царство грчко, надајући се у Грка наћи помоћи против Немање. Из правца, којим је војска после ударила на Немању, види се, да се она купила негде у Македонији, јужно од Скопља. У ту војску уђе најамника од Грка, Турака и Фруга. Турака је било у јужној Македонији међу Воденом и Солуном, од времена цара Теофила (829—842), који их је ту населио; од XI века било их је и у Охриду, а било је и Печенега[1]; Фрузи су западњаци (Франци) који су као најамници служили по војскама, а у јужним странама балканског полуострва наста их више од времена крсташких ратова. Та сила пође на Немању преко Косова низа Ситницу, дошавши до места Пантина. Он их чекаше не далеко у околини Звечана, а сукоби се с њима, пошто је и ту држао бденија и молитве своме заштитнику св. Ђурђу. Његовим јунаштвом и војводским даром он своје противнике тако разбије, да их је више Ситница потопила, него што их је од оружја изгинуло, тако да се могло преко мртвих телеса као по суху тамо овамо преко Ситнице прелазити. Војвода противнички извесно најстарији брат Немањин Завид, јер се за њ каже брань тоү сьткорьшаго, такође се удави у реци. Да је ту један брат удавио се, може се мислити и по дубровачким писмима, јер се зна, да је 1186 још био жив Срацимир[2], а и текст говори о једноме. Место Пан-

[1] Jireček Dejiny nar. bulhar. Prag 1876, 187; Rambaud A. L'empire grec au dixième siècle. Paris 1870. 213 и д.

[2] И. Срезневскій у Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ Стпб. 1873. 143—146 наштампао

тино налази се у Ситници по аустр. ђенер. карти 6 километара уза Ситницу више Митровице[1].

Овим се Немања коначно утврдио. Од то доба владао је унутрашњи мир у његовим областима; он се приправљао за даље радње, утврђујући се унутра прогоњењем јереси и крепљењем једнодушности у вери и управи. Не имајући шта у томе претресати с гледишта ове расправе, окренућемо се к његовим освајачким ратовима, којима је очевину умножио, а дедовину повратио и обновио.

је уговор мира међу Срацимиром братом Немањиним, Мирославом сином Завидовим, а синовцем Немањиним, и Дубровчанима од 1186 и једно писмо Мирослављево Дубровчанима од 1190. обоје на латинском језику. В. мој Извештај с археолошке изложбе 34 стр. О томе ће се ниже још један пут говорити. Та су писма штампана и у Listinama Љубићевим.

[1] Има у Кинама једно место, о ком су говорили и J. Рајић (I, 305, изд. од 1794 год.) и др. J. Суботић (Срб. Летопис 1853, 1, 182), за које ја мислим, да се тиче ових догађаја. Оно гласи: „И тако се та распра међу браћом сврши (у Маџарској после смрти Гејзине 1161 год.), и краљ се упути у македонски град Филипов, где ће српске послове уредити. Јер Примислава (*Πριμίστλαβος*), који је тада тим пределом управљао, о чем смо већ напред на другом месту говорили, спопадало је одметништво, и свој је положај веома автономно схватао, (*καὶ αὐτονόμῳ ἐχρῆτο τῇ γνώμῃ*), те је тиме скоро заслуживао да буде сметнут, али му у срећу надаше царска наклоност, те је у власти остајао. За то цар нити је сад полагао на заклетве ни на речи, него је напротив гледао, да ствар новим начином уреди. Тога ради познајући тога човека, сметне га с власти, а место њега постави брата му Белуша (*Βελούσην*). А Примислава, из сажалења према судби његовој, одведе, да не би и даље могао досађивати. и обдари га род-

Узимљући преда се пределе и места, која је освојио и „к земљи отачаства својега приложио" Стефан Немања, тешко је мислити, да је он то све једним ратом заузео, као што би могло изгледати после првог погледа на наше изворе. Кад боље и у њих погледамо, опазићемо неку, ако не велику али јасну, разлику Они, на прилику, не казују Немањина освојења сва једним редом. Тако Немања сâм, на сваки начин најмеродавнији казивалац, помиње у хиландарској повељи најпре приморска освојења, Зету с градовима, Пилот арбанаски, па после, и ако не с особитим каквим одвајањем, освојења у источном Поморављу. Врло је зна-

ним крајем, угодним за пашу стоке. Али Белуш мало се подичи владом, па је остави, и, иселивши се из отачаства, отиде у Угарску, те тамо, проживевши још дуго, и умре. А краљ дозове последњег брата, који се зваше Деса (Δεσὲ) и владаше над земљом Дендром, богатом и врло насељеном, која је у околини Ниша, узме од њега веру, да ће у напред кроз сав свој живот очувати чист одношај покорности, и уз то, да ће Дендру, из које је, као што говораше, тек дохотке уживао, са свим потчинити Ромејима, па га прогласи за великог жупана." Joan. Cinn. V. 2. И по времену и по свему тиче се ово место Немање. Под Дендром ја мислим да ваља разумети Топлицу и северни Топлици планински крај. То је, у то време, једини крај српски, који је био близу Нишу, а то је управо Немањин део. Ако је доиста цар поставио Немању за великог жупана, Немања му је могао учинити неке уступке у Топлици, да себи обезбеди добру вољу у Грка на случај борбе с браћом, коју је он могао предвиђати. У то време на Нишу се раздвајао пут: за Угарску (преко Браничева и Београда) и за Србију (тадашњу) т. ј. западно к Рашкој (Cin. V. 5.) Тога ради су Византинци имали интереса, да заузму што већи простор земље у Топлици као свој. Но кад је Немања успео, он се више на те уговоре није обзирао. Тако бар ја то место разумем, а то се може потврдити и даљим говором самих Византинаца.

менито, да се у томе потпуно слаже с њиме казивање св. Саве. И он почиње од Приморја, прелази у Призренско Подримље, па после у источно Поморавље. На против Стефан Првовенчани почиње причу од рата с царем Андроником, који се догодио 1184 године, казује освојења у источном Поморављу и призренском Подримљу која су се тим ратом догодила, па тек после, иза уметнутог кратког прекида, у коме не пропушта споменути, како је Немања, освојивши оно што он ређа, у молитвама проводић и дан и ноћ, наставља казивање о томе, како је Немања своје отачаство и у Приморју раширио. Је ли пак могуће, да је Немања до 1184 мировао и држао се унутрашњих крајева без приморја, без дедине, коју тако често помињу његови биографи? Међу тим, кад узмемо на ум и белешке историка византијских и далматинских, видећемо да има неког разлога у ономе различитом реду и у једва видним одморима у приповедању наших биографа. Тако Византинци бележе јасно, да је Немања имао посла и са самим царем Манојлом. Никита Хонијата каже да је Немања „човјек немирна и несита духа, да се посилио, те са свијех страна удара на земље њихове, и заборавивши шта је присваја себи Хрватску и Котор[1]“. А Далматинци, као ближи самим догађајима, и лепше нам казују почетак њихов. Тога ради ћу ја казивања Далматинаца изнети, пуштајући да говоре о почетку, који је њима познат, јер се у њиховој околини догађао, а од Византинаца ћу узети свршетак, који они за то боље познају, што су се око њега сами трудили.

Тако Мавро Орбини, писац, који је своје дело радио на крају XVI века, по изворима, од којих су многи

[1] А. Мајков у преводу Ђ. Даничића 2-го изд. 6.

данас нама непознати, прича врло потанко почетак овога рата. Његову причу изложићу у целини, не држећи му само имена Немањине породице и изоставивши као мање поуздано оно што прича о догађајима српским изван приморја. „Немања и браћа му[1], прича Орбини, људи врсни и јуначкога духа, утврдивши се у својим земљама, почеше мислити како би заузели доњу Зету, те помоћу бана босанскога, таста (suocero) Немањина[2], скупе јаку војску, и пођу у Зету на кнеза Радослава (сина краља Драгихне), који је са својим братом Иванишем држао поменуту област. Радослав, видевши за времена, да се такој војсци неће моћи одупрети, навезе се у Улцињу на лађу и дође у Дубровник. И тако Немања са својима заузме Зету са свима градовима осим Котора, који држаху људи кнеза Радослава. Кад се Радослав нађе у Дубровнику са својим братом Иванишем, Немањин синовац[3] Мирослав са осталима својима поче их искати од Дубровчана. Дубровчани се стадоше правдати, како су боље могли, говорећи, да им неће никад учинити по жељи, јер нису ради обрукати слободу своје државе. На то Мирослав и његови почеше преко других посланика претити Дубровчанима. Ови одговоре, како су истина ради, да са сваким у љубави живе, али и то без штете за част и слободу своје државе, и да им је милије и изгинути него

[1] Ово показује, да се Немања с браћом после првог сукоба, у коме је један погинуо, помирио. Томе има и других доказа, и о томе ћу говорити у последњем чланчићу ове студије.

[2] Поуздано се зна, да је синовац Немањин Мирослав (Завидов син) био зет једноме бану босанском. Изгледа, да је Орбини овде помешао њих двојицу.

[3] Овако га ја називам на основу саопштења у мом Извештају с археолошке изложбе. 34.

то двоје изгубити. Чувши то браћа, на годину скупе приличну војску, сађу у Конавле с намером, да се примакну зидовима Дубровника. Али Дубровчани, извештени о томе много раније, беху и сами скупили добру војску, добавивши приличан број људи из Драча и Котора, које вароши, а нарочито Котор, беху тада одате кнезу Радославу[1]. Котор посла две стотине људи под заповедништвом Ђорђа Византија и Марина Драга, који беху на бродовима дубровачким превезени у Цавтат (Ragusa vecchia), а остала војска дође у Конавле под заповедништвом Николе Бобалића. Ту се већ беше скупило три хиљаде људи од војске Мирослављеве, очекујући остатак, па да се примакне зидовима Дубровника, те да почне опсаду, или, како беше у ствари испало, да препречи упад Дубровчана у земљу Мирослављеву. Тада сенат дубровачки изда наредбу поменутом Бобалићу, да се удари с Радивојем Опорчићем, капетаном поменуте војске Мирослављеве, чим прву прилику улучи[2]. Бобалић нареди, да дубровачка војска почне привидно бежати, остави и сам утврђења, и пође за њом. Али Дубровчани, уставивши се на згодну месту, обрну се против непријатеља, принуде га на бегство, и разбију. С тога се Немањини људи оставише опсаде Дубровника, али га никад не престадоше поносито мрзити. Радослав и Иваниш, видећи те мутње, крену се из Дубровника у Драч[3]. По царској заповести њима не

[1] Драч је био грчки. По томе је Радослав био одат Византинцима, а не Драч њему.

[2] То значи да Мирослав није био ту, и да је то и вребао дубровачки ђенерал.

[3] Може се узети, и да је ово учињено на пријатељски савет Дубровчана.

би дана никаква провинција. **Тако се сврши освојење Зете**“[1].

Византијски писац Хонијата може нам вредити као добро обавештен сувременик. Он је за време трећег крсташког рата био губернатор у Филипопољу, а умрьо је 1216. После горе наведених речи, како је Немања „несит и немиран“, како са свих страна напада на земље византијске и присваја себи Хрватску и Котор, он овако наставља своје казивање. „Тога ради — цар Манојло Комнен — хотећи да укроти самовољност Немањину пошље с војском Тодора Падијату. Међу тим је топарх Немања био тако дрска ума човек, **да је без обзира почињао војну и препаде против Византинаца**, не оглашујући рата. Цар смисли да муваља собом поћи на Немању, а Немања, мало се тек показавши ради борбе, сакри се у горе и врлети, заклонивши се стењем[2].“ За тим казавши, како је он, повративши се од упорства с покорношћу дошао пред цара, смисливши нарочито, како би се могло догодити, да се место њега на престо српски постави **неко од оних које је он сметнуо, а који су веће право имали**, Хонијата завршује причу овако: „Цар се за то тако снисходљиво према њему понашао и за то га је према себи у верност обраћао, што би он, ако би остао слободан и одрешених руку, могао правити савезе с краљем германским и држати страну Угрима, те заједно с

[1] Orbini, Il regno de gli Slavi. Pesaro 1601, 245—246.

[2] *Διὰ ταῦτα τοίνυν πεῖραν εἰληφέναι θέλων τοῦ ἐπὶ τούτοις τῷ Νεεμᾶν βουλήματος, στέλλει μετὰ δυνάμεως τὸν Παδιάτην Θεόδωρον. τῷ δὲ τοπάρχῃ Νεεμᾶν οὕτως ἀναρσίου μετῆν φρονήματος ὡς εὐθὺς ἐξενεγκεῖν ἀκήρυκτον πόλεμον καὶ Ῥωμαίοις ἐπεισπεσεῖν. βασιλέως δ' αὐτὸν μετελθεῖν κρίναντος, ὀλίγον τῇ μαχῃ παραφανεὶς ἀπεκρύψατο* и т. д. Nic. Chon. V. 4.

њима робити и пљачкати, а у таком случају који би пастир очувао стадо?"

Које у Орбинијевој, које у овој причи казан је јасно цео ток рата за свакога, који хоће да ту причу прочита онако како треба читати Византинце. Осим тога још један Византинац, и опет сувременик, говори о томе рату. То је Кинам, који је живео опет под владом истога Манојла Комнена (1143—1180). Њега помиње Ј. Рајић (Исторія II, 318 и д.) и др. Ј. Суботић (Срб. Лет. 1853 I. 203) сумњајући, да ли се његово причање тиче Немање, за то, што је догађај примирења Немање и цара сувише по жељама византијским нацртао. Још Диканж посведочио је, да се и то место тиче Немање и овога његова првог рата с византијским царством.[1]

[1] Joann. Cinnamus, Bonnae 1836, у нотама 394. У такој истој пропорцији разликује се Кинам од Хонијате још на једном месту. После напред наведених догађаја (у примедби стр. 194) при промени владе у Угарској после смрти Гејзе око 1161 год., цар је Манојло још једаред пре 1173,ваљада око 1163 ради угарских унутрашњих немира долазио у пределе наше и слао војску на Дунав. О томе говори Хонијата IV, 4 и каже, како се цар, свршивши то, спремао на „Десу, који је пређашњим злима још многа придодао“, но како је „Деса“ осетио, па свечано изашао да пропрати цара; како му је цар тада пребацивао за неверно држање, и како је мало недостало па да га ухвати, али како га је отпустио на обећања да ће се поправити, ма да се видело, да је то све варка, јер је „Деса“ полазећи рекао „заклео сам језик, а нисам памет“ (ἡ γλῶσσ' ὀμώμοχ', ἡ δὲ φρὴν ἀνώμοτος). О истом том догађају говорећи Кинам V 5 казује како је Деса ухваћен, у некакав опкоп под стражу метнут, и у Цариград у затвор послан. Толико видимо из ове приче, како је то исти онај, који је пре Дендру уступио, и како му је за тим „вероломно“ опетваузео. Ово Кинамово место много је збуњивало наше историке. О њему говори Ј. Рајић I, 311, Ј. Суботић Лет. 1853 I, 202, Срећковић Гласн. XXVII, 196. Голубински (Краткій очеркъ ис-

Из Кинамова тога места дознајемо, да је ова експедиција цара Манојла била 1173, и да је поведена из Софије, јер је Кинам казује као додатак причању о томе како је на угарски престо постављен Бела III, васпитаник Манојлов, а тај се догађај управо те године догодио.

Цела та прича извора овако би се могла у ред и целину довести. Како знамо, да се наравнање међу царем Манојлом и Немањом догодило 1173 године, то би се Немањино освајање Зете, где је имао посла и с грчком војском, која је у градовима била (тако мислим треба разумети речи Ст. Првовенчанога) могло узети у 1169 и 1170 годину, у којој се последњој години владалац зетски Радослав могао склонити у Дубровник; у 1171

торіи православныхъ церквей. Москва 1871, 540) чак мисли да грчко *Δεσὲ* треба читати Дѣжа, и да се име шанца о ком Кинам прича, сачувало у Дежеву, у жупи Рашкој!

Међу тим ствар се по самим византијским изворима показује као преувеличана. По догађајима и по меродавним нашим изворима судећи ја мислим, да тај „Деса" и Кинамов и Хонијатин није био нико други него Немања (Дендра и Топлица ту најјаче сведоче), да је он, сазнавши, да око 1163 цар полази у Угарску, изашао у Ниш, да му, по својој политици, учини поклоне, онако како је на том истом месту и цара немачког сусрео, па да се вратио. А сујетни Византинци исплели су из овог акта политичке угодљивости Немањине читава чудеса, те њима узалуд намучили наше историке. Под злима, која се Немањи приписују, ваља разумети његову победу над браћом, којој су, по наравној својој политици Грци држали страну, а уз то и његово утврђење у духу народне моћи. Не могу пропустити, да и овом приликом не поменем како је Хонијатино причање много ближе истини од Кинамова. Голубински Очеркъ ист. правосл. церкв. 429 и 540, такође опажа, да је у Византинаца Деса и Немања једно исто лице. —

узимам покушавање опсаде Дубровника ради Радослава и одлазак његов у Драч; у 1172 узимам експедицију под Т. Падијатом, проузроковану највише сплеткама из Драча Радосављевим, а Радослава разумем међу онима, за које Хонијата каже да имају веће право на престо него Немања. Немамо никакве белешке, с које је стране та експедиција ударила. Како ја видим из горе наведених речи Хонијатиних, та је експедиција изненадно нападнута и сатрвена. Част царскога оружја захтевала је, да се озбиљнији кораци предузму против овога осиљеног „топарха“, како га зове Хонијата. То је било 1173 приликом кад се закраљио Бела III. Овај напад био је управљен од Софије. Немања покуша борбу, али, ваљда осетивши да ће бити слабији, изберe мудрији пут, и повуче се у планине и кршеве. После су и цар и Немања осетили склоност, да се поравнају; цар из оних узрока, које је онако добро изложио Хонијата, Немања из својих добро схваћених интереса, што му није било до тога, да земљу, доста већ истрошену отегнутим ратом, излаже ризику новог пораза, који пред одабраном, уређеном византијском војском у рукама цара, какав је био Манојло Комнен, није био немогућан. Начин поравнања у формалностима био је, по свој прилици, без унижавања, којим се хвастави византијски историци хвале. Немања је могао добити, што су му остале у рукама и дунавске и приморске српске земље; цар се могао задовољити, као што се и задовољио, тим, што се могло рећи да је Немања (барем формално у онај мах) признао над собом грчку врховну власт, као што опажа А. Мајков на стр. 6 и 7. Тим се свршио први рат 1173. Свршетак овога рата мало је могао годити сујети народној; за то историци наши рат не помињу, а ресултате

му причају уз ресултате другога славнијега по нас рата, о коме они приповедају, а о ком се у византијским изворима ни речи не налази. Из којих су пак узрока наши рат од 1169—1173 прећутали, из тих су га Византинци поменули, окитивши још причу својим обичним реторичким фразама.

Свршивши приповедање о истребљењу јереси, Стефан Првовенчани овако приповеда о рату Немањину с Андроником, који ја сматрам за други рат Немањин с византијским царством. „После свега тога наста у Цариграду други цар, љут и крвопролитник, и разруши мир са преподобним и светим. Разваливши уста своја мишљаше, да ће и друге државе прогутати, а нити изврши безумник што је говорио, нити постиже таких дела, већ наврати на се погибао, на царство хулу, а на државу своју пустош, хотећи озлобити овога незлобивца и свеца. Јер преподобни и свети Симеун пође с краљем угарским, и дође до града Средца, сруши га и коначно опустоши. А пошто се краљ угарски врати у своје отачаство, овај се свети обрте од Средца, и пође са силом својом на град Перник, те и њега сруши и опустоши га, а исто тако и град Стоб и град Земун', и град Велбужд, и град Житомитски, и град Скопље, и град Лешки у доњем Пологу, и град Градац, и град Призрен, и град славни Ниш, и град Свржиг, и град Равни, и град Козаљ. Те градове сруши и темеље им до конца искорени, нити оста камен на камену, да га не развали, нити се они на ново подигоше до данашњег дана. А њихове земље и богатство и славу промени на славу и богатство свога отачаства и на славу велйкаша и људи својих. И приложи к земљи отачаства свога област нишевску до краја, Липљан и Мораву и тако зване Врањи, Призренску

област и Пологa оба до краја, са међама својима. И борављаше у хвали Богу и у молитвама и дан и ноћ.“ За тим упоредивши још Немању с Мојсијем казује о ономе што ја држим, да је првим ратом постигнуто, и што је напред претресено. Но пошто је овај други рат почет и вођен још с помоћу угарскога краља, то је вредно да видимо шта о њему говоре и они, који су излагали историју Угарске, пошто смо чули шта о њему прича наш Стеван Првовенчани. У др. Кронеса Handbuch der Geschichte Oesterreichs, Berlin 1877, II, 85 читамо о томе рату ово: „докле је васпиталац његов Манојло Комнен живео, Бела III је избегавао сукоб с Византијом. Али пошто су по смрти највећег између Комнена букнули страховити метежи у Цариграду, којима беше узрок истина даровити, али покварени Андроник Комнен, Бела III нађе повода, да у договору с царицом удовицом нападне на Београд и Браничево, еда би Андроника притеснио. Пошто пак то не испадне за руком, он је могао мислити на осветнички рат против „убице“ царице удовице, те гледати, да том приликом поврати јужне границе, Срем и Далмацију [1].“

У овоме налазимо податке, који ће нам помоћи, да утврдимо хронологију овога рата. Цар Манојло Комнен умрьо је у Септембру 1180; после њега заузео је његов престо Алексије млађи Порфирогенит. Октобра 1183 би он убијен од Андроника Комнена. А овај би свргнут у Септембру 1185 [2]. Горе поменути дакле рат

[1] Види и Katona St. Epitome chronologica rerum hungaricarum Budae 1796, I. 349.

[2] J. Müller Byzant. Analecten, Sitzber. IX. 366—369. Године за причања византијских историка видим да писци врло неједнако наводе. Не имајући кад у то улазити, ја се служим обично оним, којему највише верујем.

Немање и краља Беле био је извесно 1184, а може бити, да су се Немањина освајања и до 1185 продужила, што се може лако претпоставити, кад се помисли, колико је градова освојио. Ова несрећа у ратовању могла је много припомоћи нерасположењу против Андроника, које је имало и других политичких узрока.

На послетку има још један рат, који не помињу наши, а помињу га Византинци. Последице пак овога рата могу се и по нашим изворима похватати Стефан Првовенчани пише, како је горе поменутим ратом (1184—1185) Немања заузео Призренску област и Полог (на јужној страни Шара) до краја; а у хиландарској повељи Немањиној (као и у Савиној биографији Немање) не само што не видимо Призрена ни његове области, него читамо место „и испросихъ парике оу цара оу Призьрѣнѣ, да дахъ ѡдь нихъ манастироу оу Светѣи Гори, светои богородици оу Милеѡхъ, села: Непробишта, Момоушоу, Сламодравы, Ретиклоу, Трьние, Ретивьштица, Трьновьць, Хоча и дроуга Хоча и трьгь тоуйге[1] итд.“ Сва су та села била у Подримљу неколико сах. северно од Дрима. Ретивља и обе Хоче могу се видети на аустр. ђен. карти; Непробишта, Момушу, Сламодрави, Ретивљу спомиње Милојевић у нахији призренској (Путопис III, 140, 143, 159). Сва су она дакле, заједно с пределом у којем су, у време даривања Хиландара 1198—1199 била опет у византијској власти или „иначе не би требало молити“ како добро напомиње Мајков. А по томе видимо, да Немања није одржао све што је ратом од 1184 заузео. Ово нагађање по нашим изворима бива јасно, кад погледамо изворе византијске. Византинац Хонијата приповедајући, како је Исак Анђел (1185—

[1] Mon. serbica 6.

1195) утврђивао се са стране Бугара и Влаха, казује, како је из Софије кренуо се и на српскога жупана „који је разорио Скопље“ (τὰ Σκόπια φθείροντος), како су се војске судариле на Морави, како су Срби попустили, те их је много нашло смрт које у води, које од оружја. Цар је после пошао кроз Ниш, ишао је до Саве, где се састао с краљем угарским, па се за тим вратио у Цариград. Овим су Византинци хтели да освете пређашњи рат, у чему их је још више дражило пријатељско држање Немањино према Фридриху Барбароси и његовим крсташима и према Бугарима, који се од Византије почеше одметати. Као годину овога рата узимам 1193 по Хопфу (Ersch u. Gruber Encycl. 85, 168). Византијско казивање у осталом и нехотице потврђује казивање нашега краља Ст. Првовенчаног о разорењу Скопља, које је 1184 год. извршено. Ратом овим држим да је Немања изгубио Полог, Призренску област, Врању, Ушку и Ниш. Али је овај чудни човек утицао се увек мудрости, где би га год срећа издала. Да би се заклонио од даљих незгода, и да би незгодном миру дао лепши изглед, он ожени сина свога Стефана Првовенчаног ћерком Алексија Комнена, који ће после Исака Анђела на пресго грчки доћи. Знали су Грци, да је у томе и њихов интерес, а Немања је осећао, да је и тиме дубоко утврдио своју творевину, па је тек после тога наместио Стефана на владу, а сам пошао у манастир. Међу тим Немањино дело утврдило се и боље недаћом, којом 1204 стара Византија паде у руке Латинима, и мудрошћу његова мезимца Саве, без којега се, одмах после смрти Немањине, часом могаше распасти сав труд Немањин.

Узећемо дакле преда се најпре први рат Немањин и прегледати приморске земље, које је он у том рату својој Србији прибавио, земље „отачаства и рођења, праве дедине своје“ како вели краљ Ст. Првовенчани.

Од тих земаља Немања сам помиње као придобивене Зету с градовима и од Арбанаса Пилот.[1] Св. Сава помиње такође Зету с градовима а од Рабна Пилота оба. Морском или поморском земљом они обојица називљу само Зету с градовима. Краљ Стефан Првовенчани помиње Диоклитију и Далмацију, и рећа освојене градове: Дањ, Сардоники, Дривост, Росаф или Скадар, Свач, Уцињ (Льцинь), град славни Бар, за које све вели да их је Немања разорио, и Котор, за који вели, да га је оставио и сазидао у њему дворе. Доментијан на том месту просто понавља речи Стефанове. Сва три та извора потпуно се слажу, само што Стефан назива Зету старим именом, Диоклијом (Дукљом), и што помиње као парочити крај Далмацију, ређајући још поименце неколико градова. Шта се под Далмацијом разумевало, напоменуо је још А. Мајков у историји стр. 10 горе помињатог издања. Ваља знати, да Зета није ишла до мора; она се није простирала даље од граница реке, по којој је име. Не само да Скадар није потпадао под Зету (бар у XII веку, који ми овде непрестано имамо на уму), него је до североисточних обала скадарскога језера допирао Пилот, као што ћемо одмах видети, још у XIV веку. Што су Зећани били онда, па и после остали најенергичнији представник и осталих приморских племена, не треба ни мало да брка наше географијске појмове. Скадар дакле са својом непосредном околином као и остали крај југозападно од скадарског

[1] Mon. serb. 4 у диплом хиландарској,

језера са Котором и његовом облашћу ваља разумевати под Далмацијом краља Ст. Првовенчанога. У осталом морам напоменути, да се ова последња реминисценција старог имена Далмације већ у XIII веку колебала[1], јер најближи нашим биографима Доментијан[!], биограф св. Саве, причајући о поласку св. Саве у Јерусалим, вели: **и принђдь на море диоклитииско**, а његов прерађивач Теодосије, који припада XIV веку, има **на западьное же море вь Диоклитию принђдь**. У осталом, пошто смо ово рекли о границама Зете с југоистока и показали разлику између ње и Далмације, да потражимо Рабно.

Једној истој земљи, од које је Немања освојио Пилот, он даје име Арбанаси[2], а син му св. Сава Рабно. И једноме и другоме основа је у северно-арбанаској речи *Ἀρβενί-α* (читај Арбъний-а)[3], само што је Арбанаси ближе оригиналној арбанаској речи, те се, ваљда из тог узрока, до сад и сачувало, а Рабъно има по словенским гласовним законима боље удешен почетак речи, чиме се, међу тим, реч одвојила од првашњег арбанског облика, те је, ваљда за то, и не налазимо после нигде више. Од Рабна, каже св. Сава, узео је Немања Пилота оба. Која су то оба налазимо у Душановој дипломи, којом даде села цркви Ар-

[1] Примера ради да споменем како бугарски патр. Јевтимије (у другој поли XIV века) једначи Далмацију с Арбанаском: **такожде и Далматию, иже и Арьванитьскаа глаголеть се дрьжааа даже и до Драча**. У животу св. Петке. Starine IX. **Арьванитьскь** је ново грчко *Ἀρβανίτης*, арбанаски. У једном византијском списку промењених старих географијских имена пише *Δαλματία ἡ νῦν Ζέτα καὶ Σκλαβουνία*. J. Müller Byz. Analecten, Sitzberichte 1852 IX Bd. 419.

[2] У старо време се често име народно у множини употребљавало, да покаже крај у ком онај народ живи.

[3] Hahn, Alb. Studien I 230.

ханђеловој, и коју пок. Ј. Шафарик наштампа у Гласнику XV, јер се у њој, на стр. 286 и 287, помињу Горњи и Доњи Пилот. По тој истој дипломи можемо наћи са свим поуздано, на ком су крају оба та Пилота. На стр. 286 ређају се два три села и толика, махом српска, имена места и река. Данас је све арбанаско, једва нам се толико сачувало, да се можемо у главном оријентовати. Тако се као Горњега Пилота, помињу села: Шикља, Коштањани, Крсти, Крунмада, Сакато; реке: Дрим, Крупа, Сирик, Исток, Суха река, Бобњи поток; планина Крнор. Данас имамо села Шикљу, Круимаду, Сакато и реку Дрим са сачуваним, и ако донекле онакаженим,назвањима. Шикља је данас Шикје[1], ниже хана и скеле Спаса близу утока Госке и Груме у Дрим на источном крају дримске знамените клисуре; Круимада је данас Кремат, нешто ниже Шикље; Сакато је јужно од Спаса уз реку Госку, и све се може наћи на карти ђен. штаба аустријског; Дрим је такође сачувао име своје. Да ли је у Здрици некадашњи Сирик, а у Госки — Крупа[2] тешко је погодити, премда би се могло претпоставити. Крнор као шикаљску планину мислим да можемо тражити још у именима горских врхова Качњор, Куноре, који се у том крају налазе, ако реч, може бити, што друго не значи. Градиште, које диплома у границама Шикље спомиње, биће без сумње римска развалина (јер се на десетинама познатих нам места по свем народу и данас с тим именом подударају римски остаци), и ја не сумњам да је то останак римске Кревене, коју Хан,

[1] Мих. Н. Илића превод Ханова „Путовања кроз поречину Дрина и Вардара. Београд 1876" 348 стр.

[2] Вук у Рјечн. зове Груму — Крумом. Може бити да је то стара Крупа.

по мери, у том крају очекује, па су може бити развалине од оног времена до данас ишчезле[1]. Довољно, да села ова сва леже у планинама око брода св. Спаса, у Дукађину, западно од Призрена, у оној окуци, коју чини Дрим према северу, и да им граница прелази и на десну страну Дрима (**прѣко Дрима потокомь на светаго Николоу** на стр. 286). У том пределу био је дакле Горњи Пилот. У Доњем Пилоту даде Душан цркви Арханђеловој село Коупѣльникь, по том Гостила, Кадарун, с још некима, уз која се помиње доста месних имена. Одмах за тим помиње се Скадар, у њем кућа, и помиње се доходак св. Богородице Купелничке у светога Срђа. Из тих се места давала свила манастиру. Сви ови знаци упућују нас на скадарско језеро. Мени се чини, да име Купелник још живи искварено у Коплик[2] на аустр. ђен. карти, а у томе ме утврђује, што се ту помиње као планина Гостила, која се сад северозападно од Коплика (Коплик је на југоисточној страни скадарског језера, од Скадра на линији к Подгорици 16—17 километ.) налази као село, што се помињу међе кадарунске (Гласн. XV 288), а Кадрум сад видимо ниже Коплика на самом скадарском језеру. H. Hecquard (Haute Albanie 153) помиње Koplikou као племе, које је некад било сасвим хришћанско, а данас броји међу собом и потурчењака. Од граничних Коплику племена тај писац спомиње племе Loho. И Душан наређује да буду млини његова Купелника **на меги лоховьскои** (288). Без сумње је дакле

[1] Хан у преводу М. Н. Илића 122 стр.

[2] Ami Boué, Itinéraire II, 166: Kopilik au pied de collines rocheuses. Kopilik стоји и на Кипертовој карти. У међама Купелника Душан помиње **камень ис кога ю иꙁрасла Гостила.** Гласн. XV. 287.

овде једно исто племе или место. Да је̂ Гостила такође у том крају сведочи нам писмо св. Саве манастиру Врањинском (M. serb. 18), којим му даје земље у Плавници, па у границама спомиње **Леськовьць, кои потокь ѿть Гостила теүе.**

Пошто смо на послетку с оволико знака доста утврдили, да је Пилот у планинама између Призрена, Зете и Скадра, можемо слободно изрећи, да под тим именом ваља разумевати и данас живо арбанаско племе и његову земљу с додатком јужних притока сједињеног Дрима. Кад погледамо у Хана Alb. Studien I, 182 видимо, да се предео данашњих Пулата доста слаже с нашим старим Пилотом. Али је у старије време то подударање још веће. Из Хана и Хекара видимо, да то племе има и данас католичкога свога бискупа. Да је и у Душаново време ту било католика, показује из његове дипломе место **„и попове латиньсци кои соү оү Шик'ли“** (Гласник XV, 287). Фарлати, Illyr. sacr. VII, 261[1] приповеда, да се бискупији Пулатима пружала граница на исток до Валбоне реке, да су ту у средњем веку била два владичанства, Episcopatus Pulat. major et minor, и да се овај последњи звао и scordensis, scodonensis, scordiniensis.[2] Планина Ндермаина била је

[1] Цитат у Хана, 209.

[2] Прави скадарски владика звао се увек scutarensis. Фр. Рачки, Rad VII, 136 зове мислим тога доње-пилотског (scordensis) владику sardenensis, и приписује га Сардоникији, о којој види ниже. По месту развалина Сарде или Сардоникије таман је ту могла бити владичка столица Доњега Пилота. Пилотски је владика и онај из времена Немањина à Poleto Teodoro, којега помиње Орбини 247. На једном саборском акту од 1199 у првој књизи збирке Тајнерове потписан је пилотски владика Јован. Владичанство горњег и доњег Пилота састављено је у једно 1520, како бележи Hecquard, Haute Albanie 478.

граница тим владичанствима. Том границом, може бити нешто западније, венцем од врха Пуке на Дрим, оним што лучи воде Дринашу (Кири), могла је ићи и граница горњем и доњем Пилоту за владе српске. Како српске границе према југу у Албанији нису ишле далеко, а у ово доба мислим да је линија пута Скадар—Призрен ишла врло близу саме границе, која је могла ћи од Дрима јужно пределом јужних притока сједињеног Дрима, то може бити, да се у српско време под Пилотом и тај предео разумевао, као што нам, нарочито за Душаново време, његова хрисовуља сведочи за предео јужно од брода у св. Спаса. Може се са свим поуздано држати, да је све то још Немања заузео, и да му је тада јужна граница ишла некуд између Леша и Скадра, венцем поврх изворног предела јужних притока сједињеног Дрима на Баштрик, па вододеоним венцем поврх Ђаковице, Дечана и Пећи у старе границе. Од запада граница је ишла морем, на суху је обухватала дубровачку област, а на север је од ушћа Цетиње[1] ишла граница природним границама Неретве или хумске земље, хватајући на Дрини из горњих чланака већ нам познату међу.

Сад нам је на реду прегледати градове, за које краљ Ст. Првовенчани прича, да их је Немања заузео или разорио. Између њих је Дањ на броду Дрима, на путу из Скадра у Призрен. О њему сам опширније писао у Radu XXXVII, 19. Сардоники једначи др. Фр. Рачки са Sarda, Σάρδος (Rad VII, 136), те помиње владику тога места, који се може изједначити са доњо-

[1] Orbini 148 горе поменутог издања тако црта границе хумског једног одметника Немањи. Наравно, да је толико имао и Немања, а ово су крајеви, о којима је Орбини могао бити најбоље извештен.

пилотским помоћу онога, што је мало више за Пилот поменуто. У глави о религиозној подели горње Албаније и Хекар помиње Сарду као столично место. Траг овом месту мислим да се још држи у развалинама Шурду, које су мало више Дања, на једној окуци Дрима, и могу се видети на аустр. ђенер. карти и на карти Кипертовој уз Ханову књигу „Путовање кроз поречину Дрина и Вардара“. Росаф је нарочито име граду Скадарском. Свач је на путу из Улциња у Скадар више језерца, које чини речица, што у том крају са севера у Бојану улази. На аустр. ђен. карти тај је предео нејасно нацртан, те је име тог места покварено. Најјасније се оно види на оној Кипертовој карти Црне Горе, која је уз његову карту Турске од 1870 у дну нацртана. Остали су сви градови већ добро познати.

Као добитак рата од 1184—1185 Ст. Првовенчани помиње пределе и области: Нишевску, Липљан, Мораву, Врању, Призренску област, Полог горњи и доњи. Св. Сава избраја Патково, Хвосно, Подримље; — Кострц, Дршковину; — Ситницу, Лаб, Липљан; — Дубочицу; — Реке; — Ушку и Поморавље; — Загрлату, Левче, Белицу. Немања помиње у хиландарској дипломи: Лаб с Липљаном, Дубочицу, Реке, Загрлату Левче, Белицу, Лепеницу. Ст. Првовенчани помиње на последку осим области градове узете и разорене у рату 1184, поименце: Средац, Перник, Стоб, Земун, Велбужд, Житомитски, Скопље (које помиње и Хонијата), Лешки (Лѣшьскь), Градац, Призрен, Ниш (град славни), Сврљиг, Равни, Козаљ. У њима су тачке операција овога рата Не-

граница тим владичанствима. Том границом, може бити нешто западније, венцем од врха Пуке на Дрим, оним што лучи воде Дринашу (Кири), могла је ићи и граница горњем и доњем Пилоту за владе српске. Како српске границе према југу у Албанији нису ишле далеко, а у ово доба мислим да је линија пута Скадар—Призрен ишла врло близу саме границе, која је могла ћи од Дрима јужно пределом јужних притока сједињеног Дрима, то може бити, да се у српско време под Пилотом и тај предео разумевао, као што нам, нарочито за Душаново време, његова хрисовуља сведочи за предео јужно од брода у св. Спаса. Може се са свим поуздано држати, да је све то још Немања заузео, и да му је тада јужна граница ишла некуд између Леша и Скадра, венцем поврх изворног предела јужних притока сједињеног Дрима на Баштрик, па вододеоним венцем поврх Ђаковице, Дечана и Пећи у старе границе. Од запада граница је ишла морем, на суху је обухватала дубровачку област, а на север је од ушћа Цетиње[1] ишла граница природним границама Неретве или хумске земље, хватајући на Дрини из горњих чланака већ нам познату међу.

Сад нам је на реду прегледати градове, за које краљ Ст. Првовенчани прича, да их је Немања заузео или разорио. Између њих је Дањ на броду Дрима, на путу из Скадра у Призрен. О њему сам опширније писао у Radu XXXVII, 19. Сардоники једначи др. Фр. Рачки са Sarda, Σάρδος (Rad VII, 136), те помиње владику тога места, који се може изједначити са доњо-

[1] Orbini 148 горе поменутог издања тако црта границе хумског једног одметника Немањи. Наравно, да је толико имао и Немања, а ово су крајеви, о којима је Орбини могао бити најбоље извештен.

пилотским помоћу онога, што је мало више за Пилот поменуто. У глави о религиозној подели горње Албаније и Хекар помиње Сарду као столично место. Траг овом месту мислим да се још држи у развалинама Шурду, које су мало више Дања, на једној окуци Дрима, и могу се видети на аустр. ђенер. карти и на карти Кипертовој уз Ханову књигу „Путовање кроз поречину Дрина и Вардара“. Росаф је нарочито име граду Скадарском. Свач је на путу из Улциња у Скадар више језерца, које чини речица, што у том крају са севера у Бојану улази. На аустр. ђен. карти тај је предео нејасно нацртан, те је име тог места покварено. Најјасније се оно види на оној Кипертовој карти Црне Горе, која је уз његову карту Турске од 1870 у дну нацртана. Остали су сви градови већ добро познати.

Као добитак рата од 1184—1185 Ст. Првовенчани помиње пределе и области: Нишевску, Липљан, Мораву, Врању, Призренску област, Полог горњи и доњи. Св. Сава изброја Патково, Хвосно, Подримље; — Кострц, Дршковину; — Ситницу, Лаб, Липљан; — Дубочицу; — Реке; — Ушку и Поморавље; — Загрлату, Левче, Белицу. Немања помиње у хиландарској дипломи: Лаб с Липљаном, Дубочицу, Реке, Загрлату Левче, Белицу, Лепеницу. Ст. Првовенчани помиње на послетку осим области градове узете и разорене у рату 1184, поименце: Средац, Перник, Стоб, Земун, Велбужд, Житомитски, Скопље (које помиње и Хонијата), Лешки (Лѣшьскъ), Градац, Призрен, Ниш (град славни), Сврљиг, Равни, Козаљ. У њима су тачке операција овога рата Не-

мањина, и пошто изнађемо све њих појединце, као што имамо познату тачку, са које су операције (у свези с угарским краљем) почеле, то ће нам бити лако ток целога рата васпоставити. Средац, Перник, Стоб, Земун, Велбужд, Житомитски, Скопље чине један непретргнут низ, у коме је Средац—Софија. Перник је римска Aelea, стоји високо над ждрелом запенушене Струмице и у бугарским ратовима у почетку XI века стекао је глас неосвојљивога[1]. Још се није изгубио, те је забележен на аустр. ђен. карти југоз. од Софије на Струмици, мало више Радомира. Развалине Земуна (Ꙁємльнь) открио је Хохштетер; данас је Земенско-калеси на десној обали Струмице 2 миље северно од Ћустендила: о њега се ослонио бугарски краљ Михаило, пред што ће се побити с краљем Стеф. Дечанским 1330 год., а Стеф. Дечански се ослонио о Велблужд, данашњи Ћустендил, а идући на то место с војском молио се Богу код цркве св. Ђорђа Нагоричког, која је на путу из Скопља (преко Куманова) у Велблужд (Ћустендил) одмах источно од Куманова[2]. Стоб, који је Немања узео, не може бити никоји други, него Стоб на Рилу, ниже Рила села у Рилу планини, јужно од Дупнице, а југоисточно од Велблужда[3]. Даничић у Рјечнику мисли да су то Stobi,

[1] Dr. K. J. Jireček, Die Heerstrasse 27, 81, Dejiny bulh. на више места.

[2] Jireček Dejiny bulh. 253 и д.; Даничић Рјечник Вельблоуждь; арх. Данило у издању Даничића 181 и др. Св. Ђурађ Нагорички забележен је на аустр. ђен. карти. Велбужд се после звао Беобуж (од Веобуж). Упор. Биобушка бања. Гласник XL, 155 и Срп. Летоп. 1847, IV. 36. путопис Петанчића.

[3] Jireček Dejiny bulh. на више места, Heerstrasse 92.

јужно од Велеса на утоку Црне у Вардар, али једно што то место не игра никакву улогу у историји средњега века, а друго, што се оно никако не би могло довести у план операција Немањиних, пошто Стоб Првовенчани меће међу градове око Софије, држим, да то мишљење опстати не може. Стоб, који поменух забележен је на аустријској ђен. карти Истоп. У књизи „Матеріялы для изученія Болгаріи, Букурештъ 1877“, V, 46 стр. међу селима округа Џуме стоји име Стоп. То је са свим исто име које спомиње Ст. Првовенчани, написано само по садашњем изговору тамошњег народа. Освојивши тако Софију, Перник, Стоб, Немања се преко Земуна упутио на Велблужд, који је већ познат у садашњем Ђустендилу, а одакле је даља операциона линија ишла на Скопље. Ту, међу Велблуждем и Скопљем, морао је бити град Житомитьскь. Име његово држим да би сѐ с успехом могло потражити око Егри-Паланке на путу Куманово-Ђустендил. Ту су на аустр. ђен. карти развалине некаква кастела, а један вис северно од тог места зове се Градац. Мени се чини, да се Житомитаск нема где на друго место тако згодно поставити. Где је Скопље, познато је свакоме. Од Скопља пак почиње нов ред, који ћемо исписати у целини, колико га ми у једном географском пределу разумевамо. То је и градъ Скопль — и градъ Лѣшьскь оу дольнемь Положѣ — и градъ Градьць и градъ Призрѣнь. Град Лѣшьскь био је дакле, како нам животопис сам сведочи, у доњем Пологу. Како се под Пологом разумевала долина Вардара више скопљанског предела, на више до изворног предела те реке, а како је доњем Пологу главно место Тетово, то сам тај град у тој линији и тражио. И довста му се траг није изгубио. Јуришић у своме Дечанском Првенцу, Н. Сад 1852, на

стр. 167 пише: „Од Тетова два часа низ реку Вардар у страни има један манастир који се зове Лешок под планином Плоча названом. Испод ове планине налазе се неке зидине од града, на којима види се и једна кула до половине оборена. — — Овде је кнез Лазар начинио био један манастир, који је посвећен био светому Атанасију Александријскому“ итд. У Гласнику XL, 198, у чланку И. Јастребова саопштен је запис од 1565, којим јепископ полошки даје неко лозје у Лешку (оу Лѣшькь) ман. св. Тројице, те исти писац саопштава, да је манастир св. Атанасија или Лешак један сахат од Тетова. По белешци Гризебаха (Reise durch Rumelien und nach Brussa. Göttingen 1841, II, 278) и он је походио манастир св. Атанасија, који меће на сахат и по од Тетова, и помиње уза њ село Lesba, за које ја мислим да је погрешком или Гризебаха или слагача место Lescha или Leska наштампано. Место је дакле манастира на месту тога села, које је на аустр. карти забележено[1]. Свакојако нема сумње, да је то град

[1] Планина Плоча, за коју вели Јуришић, да је под њом Лешок рђаво је забележена и у Киперта и на ђенер. аустр. карти. Тетовски крај на обе те карте цртан је по Гризебаху и Ами Буе. Тако су нацртана сва села која Гризебах спомиње у своме силажењу с Љуботрна, па и Лесба, за које ја мислим да је Лешка, јер се уз њу спомиње манастир св. Атанасија са свим сагласно с описом Јуришићевим. Међу тим оно што говори Јуришић узео је А. Буе у свој Itinéraire, I, 309, и како Јуришићево казивање није онако прецизно, како треба за картографа, повело је томе, да су његову Плочу ставили картографи на десну страну Вардара, те је Киперт Јуришићев Лешок са свим на противну страну Плоче забележио. Погрешка је дошла отуд, што место из Буе (поцрпено из Јуришића) није сарађено с дотичним местом из Гризебаха. Овај описује гору више манастира св. Атанасија овим речма: „Der Vorberg des Scardus, der sich

Лешки или Лешански, који је Немања освојио. Град Призрен зна свак где је. Град Градьць мислим да треба очекивати онако према Скопљу као што је Призрен према Лешкоме. Он је дакле могао бити на северној страни Качаника. Ниже садашњег Качаника налази се на железничкој прузи место Варош. Источно од тога места, северно и недалеко од Старога Качаника правцем пута моравскова, стоји у Хана (и у аустр. ђен. карти) место Београдцa. У тој околини ја држим да је горе поменути Градьць. М. С. Милојевић (Путопис I, 186) управо у тој околини помиње развалине Градац међу градовима у околини Косова. Ако се сад место и не може поуздано утврдити (Хан не бележи да је видео какве развалине), нема сумње да је оно у томе пределу ниже Качаника, негде на раскрсници путова за Рашку и Ниш. Око градова Ниш, Сврљиг, Равни, Козаљ[1] не треба нам се бавити, јер за први зна свако где је, а за друга три може се све што треба наћи у Кнеж. Србији М. Ђ. Милићевића; сва три су у књажевачком округу и могу се видети и на картама.

Кад се размотре међу собом положаји градова, који су горе описани, врло је јасно, да операције војничке нису могле ићи оним редом, којим Ст. Првовен-

unmittelbar über den Kloster erhebt, besteht aus einem weissen dem Glimmerschifer angelagerten Kalkstein. Die breit kuppenförmige Gestalt des Vorberges ist ganz von der Alpenform des Hauptkamms verschieden". Да су Јуришић или Буе забележили на којој је страни Вардара њихов Лешо̂к и Плоча, или да је Гризебах више о старинама говорио, та би се погрешка избегла.

[1] Мислим да је било Козаљ (Козьль) Кожља. Из овога последњега је позно доба развило Кожељ.

чани градове ређа. Ја ћу покушати да нацртам план операција, који се мени чини најближи могућности. За почетак операција знамените су речи Доментијанове прѣподобьныи же отьць нашь приемь оугрьскаго краля (стр. 23 Данич. изд. од 1865). Горе на свом месту наведени изводак из угарске историје показује, да је угарски краљ пошао на Београд и Браничево. Пут из Угарске Софији водио је у време ових догађаја на Београд, низ Дунав на Гроцку, Смедерево, у Браничево (Костолац) на Млави, уз Млаву преко Ресаве на Ћуприју[1]. Тим је путем морао ићи краљ угарски, и томе консеквентно угарски историци и помињу прва два најглавнија места те линије, која су у то време била у власти византијској. Кад су се позније спремали цар цариградски и краљ угарски да сатру Стефана Првовенчаног, и Првовенчани успе, те се помири с краљем угарским, онда су се он и краљ угарски састали и даровима измењали у граду Равном, којим се именом, како видимо из Даничићева Рјечника под Равьныи и из често помињатог дела Јиречкова Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel 86, 87, где су страни извори побројени, звала наша садашња Ћуприја[2]. На томе месту ја мислим, да је Немања, по речима Доментијановим, примио краља угарског и његову војску. Кад узмемо пред око градове Ниш, Козаљ, Равни, Сврљиг, које је ова војска морала освојити пре него што је дошла под Софију, држим, да то није могло друкчије бити, него да је војска пошла пут Ниша Честобродицом на Луково, па одатле косама планинским

[1] Jireček, die Heerstrasse, 104 и др.

[2] Име се то и до сад сачувало у реци и манастиру Раваници. Јоште П. Ј. Шафарик у Jahrbücher der Literatur 1828, XLII осведочио је ово.

Тимоку како су на путу Козаљ и Равни. Одатле би линија ишла уз Тимок на Сврљиг правце у Ниш. Или је дакле нађено, да је тако згодније на Ниш ударити, или је неко крило војске туда оперирало и у опсаду Ниша приспело, докле се друго обичним моравским путем кретало. Од Ниша војска се кренула Софији. Од Софије пут је операцијама, које су одатле у рукама самога Немање остале, био на Перник, Стоб и Земун (може бити двама одељењима), Велбужд, Житомитски, Скопље. Из Скопља је опет ваљало поћи једним крилом на Градац (северно од Качаника), а другим на Лешки, па да се оба, једно прешавши Шар, а друго приспевајући са Косова код Призрена нађу. Овако ја замишљам да је могао тећи поменути рат.

Исто овако прегледаћу и где су били разни предели, које је заузео Немања, узимајући преда се редом извор по извор.

Стефан Првовенчани (гл. VI. Шаф. изд. 8) каже да је Немања овим ратом приложио земљи отачаства **ѡбласть нишевьскоую до коньца, Лыпльнь же и Моравоу и глаголемыи Врани, Призрѣньскоу же ѡбласть и Пологa ѡба до коньца сь мегыми своими.**

Нишевска област била је на истоку очевинскога дела Немањина. У то време изгледа да је она била на десној страни Мораве, и у њу да је припадао предео реке Нишаве, Моравице и осталих мањих притока до ниже Ћуприје, мислим до међа Браничева[1]. Градови Козаљ и Равни мислим да су били на граници према области тимочкој (видинској), која се из

[1] Само тако може се разумети, што су области Браничево и Ниш у XII веку имале каткад једног византијског управника или војводу.

давних времена као засебна водила. На исток граница овој области није ишла даље од Куновице (међу Ак-Паланком и Пиротом) још од римских времена почињући[1], а и предео око Бање (Алексиначке) није извесно куд је припадао, или се граница колебала.

Под Липљаном разумевало се Косово или потоња Приштинска област, или Ситница са својим притокама[2]. У северним границама ове области пресуђивала је јужна граница пређашњих српских земаља; у јужним, источним и западним границама белеге су планински венци.

Мораву и Врањи ваља тражити тако у близини као што се и помињу; обадве те области долазе на исток Липљану или Косову. Врањи су данашња Врања. Још кад је Ами Буе (1837) туда пролазио, нашао је Врању као пашалук, „који обухвата горњи ток Мораве, од прилике до клисуре, што је 3 сах. јужно од Лесковца“ (Дубочице[3]). Тако је она и у Хана забележена, а мало што друкчија да је била њена област и у време Немањино. Између Врање, којој су границе притока Моравиних биле границе источне и западне, и Липљана била је област Морава. Истим редом спомињу се ти предели и у повељи краља Милутина ман. Грачаници од 1322 (Mon. serb. 563), где се два пут спомиње: **по Липлѣнию и по Моравѣ и по Топольници**[4]. И врло

[1] Jireček, die Heerstrasse 23, 107.

[2] Овој се области средиште мењало. За Турака већ у првој половини XVII века средиште је било Вучитрн (Вецтерйн) Види Evliya effendi Narrative of fravels in Europe итд. у преводу Хамера, London 1846. I 90. Ч. Мијатовић у Гласнику XXXVI, 182.

[3] Turquie d' Europe III. 186, меће у тај пашалук Врању, Ново Брдо и Гилан.

[4] Ова Тополница не може бити она ниже Ниша.

је добро већ Даничић у Рјечнику (**Моравa**) опазио, да је то „или град садашњи Гилхан на бугарској Морави или жупа ондје.“ Ни име се још није са свим изгубило, јер Фр. Јукић у своме Земљопису турског царства, штампаном у Bos. prijatelju пише у свесци II, 61: Gjol-han drugčie Morava. Село Жегра у Морави, које горе поменутом повељом краљ Милутин даде Грачаници биће мислим она Segra јужно од Гилана на аустр. ђенер. карти, ако није то име на карти погрешно записано. У Мораву ишло је мислим оно, што је између области Врање и Липљана, а то ће бити изворни предео Мораве, докле је тој реци главни ток пут истока.

Призренска област и оба Полога с међама лако се могу ограничити. Данас се зове Горњи Полог нахија Гостиварска а Доњи Полог[1] нахија Тетовска. У првој је изворни предео Вардара[2]. Да се и у старо време тај исти крај звао Полог, нема се за што сумњати, а међу тим имамо и уверења из дипломе Душанове св. Аранђелу, где се помињу (Гласник XV, 301, 304) обрш Бистрице, Опоље, (предео Призрену на југу, за брдом Цвиљеном[3] као границе Полога — оне му долазе са севера), по том места **Сельце** и **Хттьтово**, **Порон**, која се сва налазе сад у доњем

[1] Фр. Рачки у Radu VII, 118 једначи Полог с Пелагонијом и пелагонијском облашћу. По нашим споменицима ово се не да потврдити, и ако би наличност речи могла имати нешто за себе. Полог (доњи) добро је описао Гризебах, Raise durch Rumelien und nach Brussa. Göttingen II, 244 и д. „То је равница као длан испод Шара, дугачка 10 а широка 2 сахата, коју просеца Вардар у правцу с југа на североисток“ вели тај путник хвалећи обделаност и воћњаке тога предела.

[2] Јуришић Деч. Првенац 105; Ami Boué Itinér I. 308, II 108. Даничић у Рјечнику.

[3] Гласник XLII, 19 у чланку И. Јастребова.

Пологу. Мало пре поменусмо запис од 1565 епископа полошкога, који каже да је у богохранимом месту Хтѣтову (Гласник XL, 198.). Доњем Пологу на истоку налазила се област Скопљанска.

Свети Сава вели, да је Немања узео од грчке земље **Патьково, Хвостно вьсє и Подримиѥ, Кострьць, Дрьжьковиноу, Лабь, Липлꙗнь, Глꙿбоучицоу, Рѣкє, Оушькоу и Поморавиє, Ꙁагрьлатоу, Лѣвьчє, Бѣлицю.**

Пред Патковом поменуо је св. Сава Пилот, освојење првог рата. Иза њега, како видимо, иду крајеви, у којима нам географијски правац даје Подримље, а одмах за њим помиње се Хвосно. Како је **Хвостьно** крај, који је већ добро познат по Пећи, Дечанима и Студеници хвостанској (северно од Пећи), то Патково можемо очекивати међу Дечанским[1] и Пилотским крајем, као што је и Даничић добро опазио (Рјечник, **Патьково**). А то би била садашња нахија ђаковичка. На срећу помиње се **патковьскыи дѣль** и **патьковьско брьдо** у хрисовуљи Душановој Арханђелу Призренском међу границама разних села[2], те отуд можемо потпуно потврдити ово оријентовање. Тако међу међама, у којима се помиње **патковски дѣль** спомињу се и међе Пантократорове, а то су дечанске, помиње се Горожупа, која међу именима села нахије ђаковичке (Милојевић, Путопис III, 125) долази данас поарбанашена као Гражуп, помињу се Домовићи, које у Милојевића читамо Домој (Путоп. III. 325), помиње се Градиште, за које нема сумње да је данашњи Градиш, о коме Милојевић

[1] И. Јастребов каже, како су Дечани потпадали час ђаковачком час пећском суду. Гласн. XL. 236. Пећи су могли Дечани припадати по старом географијском појму Хвосна.

[2] Исти предео и понављање истих имена почиње у Гласнику XV, 282 на дну, па се простире на целу страну 283.

Путоп. III. 128, 131. У Милојевића је **Градиш** код Ошвањског моста, а тај је на Дриму, источно од Ђаковице, на путу призренском. На ђен. аустр. карти стоји **Градеш** нешто северније од тога места. Ами Буе (Itiner. II. 114) спомиње два така моста. Осим тога имамо још једну потврду. И. Јастребов у Гласнику XL, 239, каже, како је сад. Ђаковица (Ђаково) постало средиште тек од пре сто година. У почетку турског времена ђаковичка се нахија звала **Алтинли**, **Алтунели**, те И. Јастребов држи, да је то **Алтинь ӡасельни** Дечанскога хрисовуље (Mon. serb. 94.) и каже, како под тим именом „и данас казују **ријечку нахију** (Река) са Ђаковом“. Али међу међама Алтина Дечанскога спомиње се **Маторьскы Прѣслопь**, а у Душановој хрисовуљи у поменутом пределу, где је **патковьскы дѣль**, има такође **Прѣслопь**. Како се даље види из хрисовуље Дечанскога, да је Алтин невелик планински крај, ја мислим, да га ваља мислити као саставни део Паткова[1]. Све дакле потврђује до извесности, да је Патково — ђаковичка нахија, којој је садашње назвање најпозније, која се у први мах за Турака звала **Алтинли**, а за Срба јој је било име Патково.

Подримље је управо Призренска област, нарочито на источној страни Белога Дрима, јер западна страна те реке мислим да је припадала Хвосну и Паткову. Још Немања је нека села овога предела дао Хиландару. Многа је дао Душан призренском Арханђелу Тако се ради тих **метохија** (*μετόχιον* црква потчињена другој, **властелинство манастирско**) тај крај

[1] Алтин сам тражио и у расправи о Брскову, Rad. XXXVII, 9 и поставио сам га на исти крај (нешто само јужније и западније) не могавши тада употребити Јастребовљеву расправу.

мањина, и пошто изнађемо све њих појединце, као што имамо познату тачку, са које су операције (у свези с угарским краљем) почеле, то ће нам бити лако ток целога рата васпоставити. Средац, Перник, Стоб, Земун, Велбужд, Житомитски, Скопље чине један непретргнут низ, у коме је Средац—Софија. Перник је римска Aelea, стоји високо над ждрелом запенушене Струмице и у бугарским ратовима у почетку XI века стекао је глас неосвојљивога[1]. Још се није изгубио, те је забележен на аустр. ђен. карти југоз. од Софије на Струмици, мало више Радомира. Развалине Земуна (Ꙁемльнь) открио је Хохштетер; данас је Земенско-калеси на десној обали Струмице 2 миље северно од Ћустендила: о њега се ослонио бугарски краљ Михаило, пред што ће се побити с краљем Стеф. Дечанским 1330 год., а Стеф. Дечански се ослонио о Велбужд, данашњи Ћустендил, а идући на то место с војском молио се Богу код цркве св. Ђорђа Нагоричког, која је на путу из Скопља (преко Куманова) у Велбужд (Ћустендил) одмах источно од Куманова[2]. Стоб, који је Немања узео, не може бити никоји други, него Стоб на Рилу, ниже Рила села у Рилу планини, јужно од Дупнице, а југоисточно од Велбужда[3]. Даничић у Рјечнику мисли да су то Stobi,

[1] Dr. K. J. Jireček, Die Heerstrasse 27, 81, Dejiny bulh. на више места.

[2] Jireček Dejiny bulh. 253 и д.; Даничић Рјечник Вельблуждь; арх. Данило у издању Даничића 181 и др. Св. Ђурађ Нагорички забележен је на аустр. ђен. карти. Велбужд се после звао Беобуж (од Веобуж). Упор. Биобушка бања. Гласник XL, 155 и Срп. Летоп. 1847, IV. 36. путопис Петанића.

[3] Jireček Dejiny bulh. на више места, Heerstrasse 92.

јужно од Велеса на утоку Црне у Вардар, али једно што то место не игра никакву улогу у историји средњега века, а друго, што се оно никако не би могло довести у план операција Немањиних, пошто Стоб Првовенчани меће међу градове око Софије, држим, да то мишљење опстати не може. Стоб, који поменух забележен је на аустријској ђен. карти Истоп. У књизи „Матеріялы для изученія Болгаріи, Букурештъ 1877", V, 46 стр. међу селима округа Џуме стоји име Стоп. То је са свим исто име које спомиње Ст. Првовенчани, написано само по садашњем изговору тамошњег народа. Освојивши тако Софију, Перник, Стоб, Немања се преко Земуна упутио на Велбужд, који је већ познат у садашњем Ћустендилу, а одакле је даља операциона линија ишла на Скопље. Ту, међу Велбуждем и Скопљем, морао је бити град **Житомитьскь**. Име његово држим да би сѐ с успехом могло потражити око Егри-Паланке на путу Куманово-Ћустендил. Ту су на аустр. ђен. карти развалине некаква кастела, а један вис северно од тог места зове се Градац. Мени се чини, да се Житомитаск нема где на друго место тако згодно поставити. Где је Скопље, познато је свакоме. Од Скопља пак почиње нов ред, који ћемо исписати у целини, колико га ми у једном географском пределу разумевамо. То је **и градь Скьпль — и градь Лѣшьскь оу дольнемь Покозѣ — и градь Градьць и градь Призрѣнь.** Град **Лѣшьскь** био је дакле, како нам животопис сам сведочи, у доњем Пологу. Како се под Пологом разумевала долина Вардара више скопљанског предела, на више до изворног предела те реке, а како је доњем Пологу главно место Тетово, то сам тај град у тој линији и тражио. И доиста му се траг није изгубио. Јуришић у своме Дечанском Првенцу, Н. Сад 1852, на

стр. 167 пише: „Од Тетова два часа низ реку Вардар у страни има један манастир који се зове Лешок под планином Плоча названом. Испод ове планине налазе се неке зидине од града, на којима види се и једна кула до половине оборена. — — Овде је кнез Лазар начинио био један манастир, који је посвећен био светому Атанасију Александријскому“ итд. У Гласнику XL, 198, у чланку И. Јастребова саопштен је запис од 1565, којим јепископ полошки даје неко лозје у Лешку (оу Лѣшьцѣ) ман. св. Тројице, те исти писац саопштава, да је манастир св. Атанасија или Лешак један сахат од Тетова. По белешци Гризебаха (Reise durch Rumelien und nach Brussa. Göttingen 1841, II, 278) и он је походио манастир св. Атанасија, који меће на сахат и по од Тетова, и помиње уза њ село Lesba, за које ја мислим да је погрешком или Гризебаха или слагача место Lescha или Leska наштампано. Место је дакле манастира на месту тога села, које је на аустр. карти забележено[1]. Свакојако нема сумње, да је то град

[1] Планина Плоча, за коју вели Јуришић, да је под њом Лешок рђаво је забележена и у Киперта и на ђенер. аустр. карти. Тетовски крај на обе те карте цртан је по Гризебаху и Ами Буе. Тако су нацртана сва села која Гризебах спомиње у своме силажењу с Љуботрна, па и Лесба, за које ја мислим да је Лешка, јер се уз њу спомиње манастир св. Атанасија са свим сагласно с описом Јуришићевим. Међу тим оно што говори Јуришић узео је А. Буе у свој Itinéraire, I, 309, и како Јуришићево казивање није онако прецизно, како треба за картографа, повело је томе, да су његову Плочу ставили картографи на десну страну Вардара, те је Киперт Јуришићев Лешок са свим на противну страну Плоче забележио. Погрешка је дошла отуд, што место из Буе (поцрпено из Јуришића) није сporeђено с дотичним местом из Гризебаха. Овај описује гору више манастира св. Атанасија овим речма: „Der Vorberg des Scardus, der sich

Лешки или Лешански, који је Немања освојио. Град Призрен зна свак где је. Град Градьць мислим да треба очекивати онако према Скопљу као што је Призрен према Лешкоме. Он је дакле могао бити на северној страни Качаника. Ниже садашњег Качаника налази се на железничкој прузи место Варош. Источно од тога места, северно и недалеко од Старога Качаника правцем пута моравскова, стоји у Хана (и у аустр. ђен. карти) место Београдца. У тој околини ја држим да је горе поменути Градьць. М. С. Милојевић (Путопис I, 186) управо у тој околини помиње развалине Градац међу градовима у околини Косова. Ако се сад место и не може поуздано утврдити (Хан не бележи да је видео какве развалине), нема сумње да је оно у томе пределу ниже Качаника, негде на раскрсници путова за Рашку и Ниш. Око градова Ниш, Сврљиг, Равни, Козаљ[1] не треба нам се бавити, јер за први зна свако где је, а за друга три може се све што треба наћи у Кнеж. Србији М. Ђ. Милићевића; сва три су у књажевачком округу и могу се видети и на картама.

Кад се размотре међу собом положаји градова, који су горе описани, врло је јасно, да операције војничке нису могле ићи оним редом, којим Ст. Првовен-

unmittelbar über den Kloster erhebt, besteht aus einem weissen dem Glimmerschifer angelagerten Kalkstein. Die breit kuppenförmige Gestalt des Vorberges ist ganz von der Alpenform des Hauptkamms verschieden". Да су Јуришић или Буе забележили на којој је страни Вардара њихов Лешóк и Плоча, или да је Гризебах више о старинама говорио, та би се погрешка избегла.

[1] Мислим да је било Козаљ (Козьль) Кожља. Из овога последњега је позно доба развило Кожељ.

чани градове ређа. Ја ћу покушати да нацртам план операција, који се мени чини најближи могућности. За почетак операција знамените су речи Доментијанове прѣподобьныи же отьць нашь прнѥмь оугрьскаго кралꙗ (стр. 23 Данич. изд. од 1865). Горе на свом месту наведени извадак из угарске историје показује, да је угарски краљ пошао на Београд и Браничево. Пут из Угарске Софији водио је у време ових догађаја на Београд, низ Дунав на Гроцку, Смедерево, у Браничево (Костолац) на Млави, уз Млаву преко Ресаве на Ћуприју[1]. Тим је путем морао ићи краљ угарски, и томе консеквентно угарски историци и помињу прва два најглавнија места те линије, која су у то време била у власти византијској. Кад су се позније спремали цар цариградски и краљ угарски да сатру Стефана Првовенчаног, и Првовенчани успе, те се помири с краљем угарским, онда су се он и краљ угарски састали и даровима измењали у граду Равном, којим се именом, како видимо из Даничићева Рјечника под Равьныи и из често помињатог дела Јиречкова Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel 86, 87, где су страни извори побројени, звала наша садашња Ћуприја[2]. На томе месту ја мислим, да је Немања, по речима Доментијановим, примио краља угарског и његову војску. Кад узмемо пред око градове Ниш, Козаљ, Равни, Сврљиг, које је ова војска морала освојити пре него што је дошла под Софију, држим, да то није могло друкчије бити, него да је војска пошла пут Ниша Честобродицом на Луково, па одатле косама планинским

[1] Jireček, die Heerstrasse, 104 и др.

[2] Име се то и до сад сачувало у реци и манастиру Раваници. Јоште П. Ј. Шафарик у Jahrbücher der Literatur 1828, XLII осведочио је ово.

Тимоку како су на путу **Козаљ** и **Равни**. Одатле би линија ишла уз Тимок на Сврљиг правце у Ниш. Или је дакле нађено, да је тако згодније на Ниш ударити, или је неко крило војске туда оперирало и у опсаду Ниша приспело, докле се друго обичним моравским путем кретало. Од Ниша војска се кренула Софији. Од Софије пут је операцијама, које су одатле у рукама самога Немање остале, био на Перник, Стоб и Земун (може бити двама одељењима), Велбужд, Житомитски, Скопље. Из Скопља је опет ваљало поћи једним крилом на Градац (северно од Качаника), а другим на Лешки, па да се оба, једно прешавши Шар, а друго приспевајући са Косова код Призрена нађу. Овако ја замишљам да је могао тећи поменути рат.

Исто овако прегледаћу и где су били разни предели, које је заузео Немања, узимајући преда сѐ редом извор по извор.

Стефан Првовенчани (гл. VI. Шаф. изд. 8) каже да је Немања овим ратом приложио земљи отачаства **ѡбласть нишевьскоую до коньца, Лыплꙗнь же и Моракоу и глаголюемыи Врани, Призрѣньскоу же ѡбласть и Пологa ѡба до коньца сь мегѣми своими.**

Нишевска област била је на истоку очевинскога дела Немањина. У то време изгледа да је она била на десној страни Мораве, и у њу да је припадао предео реке Нишаве, Моравице и осталих мањих притока до ниже Ћуприје, мислим до међа Браничева[1]. Градови **Козаљ** и **Равни** мислим да су били на граници према области тимочкој (видинској), која се из

[1] Само тако може се разумети, што су области Браничево и Ниш у XII веку имале каткад једног византијског управника или војводу.

давних времена као засебна водила. На исток граница овој области није ишла даље од Куновице (међу Ак-Паланком и Пиротом) још од римских времена почињући[1], а и предео око Бање (Алексиначке) није извесно куд је припадао, или се граница колебала.

Под **Липљаном** разумевало се Косово или потоња Приштинска област, или Ситница са својим притокама[2]. У северним границама ове области пресуђивала је јужна граница пређашњих српских земаља; у јужним, источним и западним границама белеге су планински венци.

Мораву и **Врању** ваља тражити тако у близини као што се и помињу; обадве те области долазе на исток **Липљану** или **Косову**. **Врањи** су данашња **Врања**. Још кад је Ами Буе (1837) туда пролазио, нашао је Врању као пашалук, „који обухвата горњи ток Мораве, од прилике до клисуре, што је 3 сах. јужно од Лесковца" (Дубочице[3]). Тако је она и у Хана забележена, а мало што друкчија да је била њена област и у време Немањино. Између Врање, којој су границе притока Моравиних биле границе источне и западне, и Липљана била је област **Морава**. Истим редом спомињу се ти предели и у повељи краља Милутина ман. Грачаници од 1322 (Mon. serb. 563), где се два пут спомиње: **по Липлянію и по Моравѣ и по Топольници**[4]. И врло

[1] Jireček, die Heerstrasse 23, 107.

[2] Овој се области средиште мењало. За Турака већ у првој половини XVII века средиште је било Вучитрн (Вечтерйн) Види Evliya effendi Narrative of fravels in Europe итд. у преводу Хамера, London 1846. I 90. Ч. Мијатовић у Гласнику XXXVI, 182.

[3] Turquie d' Europe III. 186, меће у тај пашалук Врању, Ново Брдо и Гилан.

[4] Ова Тополница не може бити она ниже Ниша.

је добро већ Даничић у Рјечнику (**Морава**) опазио, да је то „или град садашњи Гилхан на бугарској Морави или жупа ондје.“ Ни име се још није са свим изгубило, јер Фр. Јукић у своме Земљопису турског царства, штампаном у Bos. prijatelju пише у свесци II, 61: Gjol-hań drugčie Morava. Село Жегра у Морави, које горе поменутом повељом краљ Милутин даде Грачаници биће мислим она Segra јужно од Гилана на аустр. ђенер. карти, ако није то име на карти погрешно записано. У Мораву ишло је мислим оно, што је између области Врање и Липљана, а то ће бити изворни предео Мораве, докле је тој реци главни ток пут истока.

Призренска област и оба Полога с међама лако се могу ограничити. Данас се зове Горњи Полог нахија Гостиварска а Доњи Полог[1] нахија Тетовска. У првој је изворни предео Вардара[2]. Да се и у старо време тај исти крај звао Полог, нема се за што сумњати, а међу тим имамо и уверења из дипломе Душанове св. Аранђелу, где се помињу (Гласник XV, 301, 304) обрш Бистрице, Опоље, (предео Призрену на југу, за брдом Цвиљеном[3] као границе Полога — оне му долазе са севера), по том места **Сельце** и **Хттово, Порон**, која се сва налазе сад у доњем

[1] Фр. Рачки у Radu VII, 118 једначи Полог с Пелагонијом и пелагонијском облашћу. По нашим споменицима ово се не да потврдити, и ако би наличност речи могла имати нешто за себе. Полог (доњи) добро је описао Гризебах, Raise durch Rumelien und nach Brussa. Göttingen II, 244 и д. „То је равница као длан испод Шара, дугачка 10 а широка 2 сахата, коју просеца Вардар у правцу с југа на североисток“ вели тај путник хвалећи обделаност и воћњаке тога предела.

[2] Јуришић Деч. Првенац 105; Ami Boué Itinér I. 308, II 108. Даничић у Рјечнику.

[3] Гласник XLII, 19 у чланку И. Јастребова.

Пологу. Мало пре поменусмо запис од 1565 епископа полошкога, који каже да је у богохранимом месту Хтѣтову (Гласник XL, 198.). Доњем Пологу на истоку налазила се област Скопљанска.

Свети Сава вели, да је Немања узео од грчке земље **Патьково, Хвостно вьсє и Подримиє, Кострьць, Дрьжьковиноу, Лабь, Липлꙗнь, Гльбоүницоу, Рѣкє, Оушькоу и Поморавиє, Ꙁагрьлатоу, Лѣвьчє, Бѣлицю.**

Пред Патковом поменуо је св. Сава Пилот, освојење првог рата. Иза њега, како видимо, иду крајеви, у којима нам географијски правац даје Подримље, а одмах за њим помиње се Хвосно. Како је **Хвостьно** крај, који је већ добро познат по Пећи, Дечанима и Студеници хвостанској (северно од Пећи), то Патково можемо очекивати међу Дечанским[1] и Пилотским крајем, као што је и Даничић добро опазио (Рјечник, **Патьково**). А то би била садашња нахија ђаковичка. На срећу помиње се **патковьскыи дѣль** и **патьковьско брьдо** у хрисовуљи Душановој Арханђелу Призренском међу границама разних села[2], те отуд можемо потпуно потврдити ово оријентовање. Тако међу међама, у којима се помиње **патковски дѣль** спомињу се и међе Пантократорове, а то су дечанске, помиње се Горожупа, која међу именима села нахије ђаковичке (Милојевић, Путопис III, 125) долази данас поарбанашена као Гражуп, помињу се Домовићи, које у Милојевића читамо Домој (Путоп. III. 325), помиње се Градиште, за које нема сумње да је данашњи Градиш, о коме Милојевић

[1] И. Јастребов каже, како су Дечани потпадали час ђаковачком час пећском суду. Гласн. XL. 236. Пећи су могли Дечани припадати по старом географијском појму Хвосна.

[2] Исти предео и понављање истих имена почиње у Гласнику XV, 282 на дну, па се простире на целу страну 283.

Путоп. III. 128, 131. У Милојевића је Градиш код Ошвањског моста, а тај је на Дриму, источно од Ђаковице, на путу призренском. На ђен. аустр. карти стоји Градеш нешто северније од тога места. Ами Буе (Itiner. II. 114) спомиње два така моста. Осим тога имамо још једну потврду. И. Јастребов у Гласнику XL, 239, каже, како је сад. Ђаковица (Ђаково) постало средиште тек од пре сто година. У почетку турског времена ђаковичка се нахија звала Алтинли, Алтунели, те И. Јастребов држи, да је то Алтинь ȥасельни Дечанскога хрисовуље (Mon. serb. 94.) и каже, како под тим именом „и данас казују ријечку нахију (Река) са Ђаковом". Али међу међама Алтина Дечанскога спомиње се **Матореськы Прѣслопь**, а у Душановој хрисовуљи у поменутом пределу, где је **патковьскы дѣль**, има такође **Прѣслопь**. Како се даље види из хрисовуље Дечанскога, да је Алтин невелик планински крај, ја мислим, да га ваља мислити као саставни део Паткова[1]. Све дакле потврђује до извесности, да је Патково — ђаковичка нахија, којој је садашње назвање најпозније, која се у први мах за Турака звала Алтинли, а за Срба јој је било име Патково.

Подримље је управо Призренска област, нарочито на источној страни Белога Дрима, јер западна страна те реке мислим да је припадала Хвосну и Паткову. Још Немања је нека села овога предела дао Хиландару. Многа је дао Душан призренском Арханђелу Тако се ради тих метохија (*μετόχιον* црква потчињена другој, властелинство манастирско) тај крај

[1] Алтин сам тражио и у расправи о Брскову, Rad. XXXVII, 9 и поставио сам га на исти крај (нешто само јужније и западније) не могавши тада употребити Јастребовљеву расправу.

прозове Метохијом[1]. Али да се ни старо име **Подримље** још није изгубило, и то управо на источној страни Белога Дрима, као што ми обележисмо, сведочи М. С. Милојевић Путоп. III, 134. Гиљфердинг (Боснія 2-го изд. 150) меће под Метохију нахију ђаковичку и пећску, и говори, како се у народу именом Подрим зове околина призренска, али мало ниже, казујући како се нахија призренска дели на Подгор (уз Шар), Ораховац, Стрецку жупу и Подрим, излази, да се под Подримом разуме северни део призренске нахије. Срећковић у Гласнику XLII, 230 каже: „На Косову је главна варош Приштина, а у Подриму — Призрен.“ Границе старога Подрима јасне су: према северу у венцу планинском што дели воде Ибру, према истоку у венцу планинском, што дели воде Ситници. Мање је јасно, је ли у Подримље улазио и Призрен, макар да св. Сава има **Подримие** место Призренске области брата му краља Првовенчанога, и мање је јасно, је ли граница Подримљу, Хвосну и Паткову ишла Белим Дримом или западније, обухватајући, може бити, целу равницу Дрима, јер се, после основања Дечана и патријаршије, у хвостанским пределима име Метохије могло раширити на даље него што је пређашње Подримље стизало. Кад имаднемо више грађе, него што је сад мени при овом покушају на руци, моћи ће се и то питање расправити.

Кострьць сачувао нам се и до данас. То није предео, него град. Срећковић, у Синан-паши 68, спомиње потурчењачко село **Кострц**, ништа не казујући о положају, али је оно, које је Душан у хрисовуљи призренском Арханђелу поменуо. Милојевић, Путопис

[1] В. С, Караџић у Рјечнику под **Метохија** каже, да је у Метохији Призрен, Пећ и Ђаковица и манастир Дечани.

II. 175, 176, помиње га међу селима пећске нахије и додаје само то, да је „са развалинама старог града." Кад је Душан давао земље призренском Арханђелу, дао им је и катун Кострчанâ. Међе томе катуну показане су на стр. 295. Гласника XV, у ком је поменута хрисовуља Душанова штампана. Оне се по садањим изворима о топографији оних крајева наћи не могу, али се одмах после катуна Кострчана спомиње **катоунь оу Хвостнѣ Синаинци**. Да је то двоје једно уз друго показује то, што се у међама Синаинаца помињу нека места, која и у Кострчана, а помињу нека, која истина не читамо у међама Кострчана, али која су данас позната. Тако се у међама Синаинаца помињу Бело Поље, Исток, Драгољевци, Црнча (Гласник XV, 296, 299, 300), села, којима ми данас положај знамо. Око 15 километара североисточно од Пећи налазимо на аустр. ђен. карти села Исток, Бело Поље, Црнчу. Међу тим истим селима и од прилике у истој даљини и правцу помиње М. Милојевић (Путоп. II, 163, 164, 174, 185) сва та села и Кострц, а на страни 177 спомиње и Сјенаје или Синаје. Нема дакле сумње, да су ту били Душанови Кострчани. А пошто Душан помиње градиште — **гдѣ се рѣцѣ стаюта**, то значи, да је Кострц Немањин остао иза њега разваљен. Но, ако можемо веровати Милојевићу (чему нема никакве сметње, јер се његово казивање с другим поузданим подацима слаже), он помиње једне развалине града уз Кострц, ништа више не спомињући, а даље говори: „Мали Исток. Међу Малим и Великим Истоком стоје огромне развалине од града, веле, некаквог цара, који се звао Исток. Око тих развала има

огромно гробље, али са натписима римским.[1]" Овај се цитат може попунити другим, који вадим са стр. 163. „Даље иде за једно по часа (од Белог Поља, западно од Црколеса) село Велики Исток, кроз које пролази речица Велики Исток; у ову улева се са запада долазећи Мали Исток. Где се Велики Исток стаче са пећском Бистрицом, одатле се обе те воде зову даље Бели Дрим, а пре но што саставе своје воде, у Бистрицу се улева Јабланица и Студеница[2]." По свему дакле изгледа, да је градиште, које спомиње Душан оно исто, које је сад на станцима Великог и Малог Истока. Но има још једна ствар, која се помиње у међама, и која нас највише може утврдити, да Немањин Кострц није никоји други но онај горе поменути. То је што се у међама Синаинаца помиње неколико пута (Гласник XV, 296, 299, 300) цеста или велија цеста с јасним разликовањем од речи пут, која се реч такође помиње и што се на једном месту показује правац те цесте речима **оу цѣстоу коꙗ греде ѡть Истока оу Бѣло Полѥ.** И у хрисовуљи Дечанскога помиње се ова велија цеста, а већ у мојој расправи о Брскову у Radu XXXVII, 8 обратио сам пажњу на оно место које показује правац северу у Недељино, комбинујући, да је туда ишла линија Ниш-Ђаковица-св. Спас-Дањ-Скадар или Леш. Кад на Кипертовој карти погледамо Исток — Бело Поље једно према другом, и кад се на послетку сетимо, да се на станцима Великог и Малог Истока, по

[1] Исти путник, описујући шта је видео у хвостанској Студеници, (северно од Пећи) која је такође у том пределу, на стр. 166 саопштава неке римске натписе Без сумње је камење с натписима с овог места тамо одвучено.

[2] Овако је на Кипертовој карти од 1870; на аустр. ђен. карти нацрт је нејасан.

казивању М. С. Милојевића, налазе трагови римске колоније — онда готово са свим јасно излази, да су се или Кострц или град на станцима поменутих потока (ако не и обадва) налазили на линији Леш-(Скадар)-Дањ-Ђаковица-Раса (Н. Пазар)-Ниш, те да је туда ишла и римска цеста из Леша у Ниш, која се, заједно с осталим цестама римским, у XII веку још држала[1]. Још једну потврду свему томе могу навести и у имену Кострц. Оно је словенски диминутив од римскога Castrum, тако правилан, како само може бити.

За Дрьшьковинѹ најмање сам у стању казати. Она долази међу Кострцем и Ситницом. Није ли се тим именом звао планински предео Девича и Чичавице? Или је Дршковина био град напрема Кострцу, онај може бити на станцима Вел. и М. Истока или мало даље у истој линији? За чудо, да се то име изван дела св. Саве нигде више не помиње. Мени се чини најприличније држати, да је Дршковина неки град у истој линији или у незнатној даљини од Кострца.

Предели, које даље св. Сава помиње, Ситница, Лаб, Липљан добро су познати, а о Дубочици је већ било речи. Мислим само, да је, помињући и Ситницу с Лабом и Липљан, свети Сава под овим другим

[1] И мерење које сам предузимао на карти Кипертовој, потврђује ову поставку. Упореди у осталом Hahn, Reise von Belgrad 332, где се друга линија куша. По мом мерењу разлика настаје од Кревене (св. Спаса), те по Кипертовој карти Gabuleum пада у околину Ђаковице, Theranda у колонију горе поменуту на станцима Истока, Vicianum у околину Трговишта јужно од Н. Пазара, (с чим треба споредити шта пише Гиљфердинг, Боснія 100, о Пазаришту) Vindenae на прелазак Ибра, Ad fines пред Куршумлију, Hammeum пред Прокупље, Ad Herculem пред Мрамор.

мислио не област (потоњу приштинску), као Стефан Првовенчани, него град Липљан.

Рѣке предео су, који нам ваља потражити. И у призренском и у ђаковичком округу има данас предела који се тим именом зову, али једно што су ти предели сви већ заузети другим именом, и друго што се Рѣке спомињу међу Дубочицом, Ушком и Поморављем (Моравом), упућује нас некуд на Источну Мораву. У хиландарској хрисовуљи Немањиној ред је овај: Лаб, Липљан, Дубочица Реке, Загрлата ит. д. У пределу левих притока Моравиних, куда нас ови извори упућују, нисам могао наћи предела, који би се тим именом звао. Десне притоке осим Нишаве и од Нишаве на више, данас су врло мало познате. Но ипак у Милићевића Кнеж. Србији 788 читамо при казивању о св. Стевану или Липовцу, да је то место на 2½ сах. од Алексинца на североисток идући код извора Реке, од које се после сав тај крајић до Мораве зове Река, а то су села: „Липовац, Станци, Добрујевац и Катун.“ Мени се чини, да у овом имамо Немањиним Рекама последњи траг. У оно се време могло више предела северо-западно, може бити до граница Браничева и Тимока, како хватају градови Равни и Козаљ, под тим именом разумевати.[1] Ово се утврђује још боље тим, што ће се одмах ниже показати, да је Загрлата, коју Немања одмах за Рекама помиње, данашњи Бугар-моравски срез округа Алексиначког.

Оушькоу помиње такође само св. Сава, нити о њој имамо ближих података или знака, где бисмо је могли потражити. Како у св. Саве иду редом Дубочица, Реке, Ушка и Поморавље, које се у краља Прво-

[1] Примера ради упућујем на стару и садашњу Мачву.

венчаног зове Моравом, то би Ушка била на северу Морави и Врањи, на истоку Дубочици, на југу Рекама. У том су крају сад на картама знатније реке Нишава, Власидица, Мазурица. Прва је што и околина Ниша, друге две биле би предео, где треба тражити Ушку. На жалост о томе пределу једини је Ами Бује писао. На основу његових бележака цртан је предео Власидице, Власине, Влашине, као што то име карте различито, а тешко је одлучити колико истини верно пишу. Да није ту Ушка? На ово питање моћи ће се одговорити истом, кад тамошњи крај и његова имена боље знаднемо, или кад се из старине још штогод о Ушци нађе.

Загрлату спомиње сам Немања у хрисовуљи хиландарској. Она се спомиње још у писму од 2 Марта 1382, којим Доротеј монах и син му Данило оснивају манастир у Дренчи. Спомињући у Расини село Пуђале, Луkаре, двор у Неупари, Сеземче, Слатину, Шиљеговце, они настављају: **и ѹ Ӡагрьлатои трьгъ на Мораве и сь бродомь и село Врьлиницѹ, и село Брѣӡи, и село Битнио, и рѣкѹ Пѣшьчаницѹ, блато... Бїглѣ... сь всеми сели и ӡаселци и мегѭми, и село Любешѵ више Ӡарве...** Место реке Пешчанице знамо сад село Пешчаницу, Љубеша имамо два, горњи и доњи, све троје у срезу бугар-моравском у округу алексиначком. Село **Врьлиница** може бити да је Рлица у сад. Вел.-Шиљеговачкој општини; трг на Морави с бродом може лако бити садашњи Ђунис. Ову би претпоставку потврђивали останци некакве старе вароши, који се налазе десно од друма алексиначког код Нерића хана (Милићевић, Кн. Србија 787). И ред којим у Немање у хиландарској хрисовуљи долазе Реке, Загрлата, Левче, Белица потврђују ово, јер се Расина, која Немањину Загрлату двоји од јужне стране садашњег јагодинског округа, није могла помињати међу осво-

јеним пределима, пошто је њу Немања још у очевинском делу држао.

Уз Левач и Белицу св. Саве ваља додати још Лепеницу из Немањине хиландарске хрисовуље. Под Левчем ваљаће разумети садашњи Левач и Темнић, јер се још у Карађорђево време место Темнића помиње Доњи Левач[1]. Белица и Лепеница добро су познате у данашњем јагодинском и крагујевачком округу. Овим је Немања помакао границе српске државе северно у београдску област до граница садашње наше Јасенице.

Кад упоредимо казивање наших извора, налазимо неку разлику међу њима у казивању онога, што је задобио Немања. Сам он казује најмање, Сава нешто више, а брат му Стефан Првовенчани више него и отац и млађи му брат. Ове разлике тичу се понајвише предела јужних и југоисточних изван Приморја. У Приморју или у приморском Подримљу помињу сви Зету (с градовима, који се у Ст. Првовенчаног поименце читају) и Пилот (горњи и доњи); те значи, да се после рата 1169—1173, којим је Немања на том крају границе своје по јужним притокама сједињеног Дрима заузео, ништа није мењало. У призренском Подримљу не помиње Немања 1198—1199 ништа, а у Поморављу и Косову помиње Лаб и Липљан, по том Дубочицу, Реке, Загрлату, Левач, Белицу и Лепеницу. Свети Сава помиње што и отац му у Поморављу (осим Лепенице) с додатком Ушке (како ја држим предела на источној обали Мораве спрам Лесковца) и Мораве (Поморавља), а у призренском Подримљу он помиње Патково, Хвосно,

[1] Милићевић Кнеж. Србија 222.

Подримље, што би вукло границу од св. Спаса Дримом до више Градиша (северно од Призрена, источно од Дечана), а одатле у Косово. Имамо сведочанство, да је граница доиста била туда у речима, где се казује како је св. Сава, кад се с моштима Немањиним враћао у Србију: „достигъшоу же благочьстивомоу иеромонахоу кирь Савѣ сь чьстьными моштьми светааго до краи своѥ и грьчьскыѥ земле вь Хвостьно, оусрьдьно оусрѣте светааго сынь ѥго и т. д. (Ив. Павл. Жит. 80.) Краљ Првовенчани помиње још област Нишевску, коју не помињу горе поменута двојица, помиње Врањи, источно од Мораве, помиње област Призренску и оба Полога.

У овим разликама ја бих видео разно доба постања самих ових споменика; другим речима оне показују, да је држава српска унапређенија била у време, кад је писао св. Сава, него у време кад је Немања подизао Хиландар, и да су се границе размакле и већма кад је писао краљ Ст. Првовенчани. Још А. Мајков је опазио, да је при женидби Ст. Првовенчаног Немања изгубио неке земље. То је међу тим било и ради несрећног рата 1193 год., и, као што је горе поменуто, он је тада изгубио све оно, што се у њега не спомиње, а у синова му је споменуто.

Савин животопис писан је за манастир Студеницу, по повратку Савину у Србију, а тај је био око год. 1208, дакле после пада Цариграда под Латине, које се догоди 1204. Од земаља Немањиних могаше се у тај мах повратити оно што Сава спомиње више. У запису Вуканова јеванђеља (1201—1208) помињу се као делови његове области српска земља, зетска страна с приморским градовима и нишевски предели. Под српском земљом мисли се на том месту оно што је у осоју дунавском или рашком. Мисли ли

се под нишевским пределима и Ниш, или само они поморавски предели јужно од њега, које помиње св. Сава, видеће се из овога што иде. Једно по томе, што би Ниш, да је био српски, св. Сава извесно поменуо, друго, што се из говора краља Ст. Првовенчаног о рату краља угарског Андрије и византијског Јериса Филандра (Хенриха) против Србије (ꙗкоже сьстати се имѧ и видѣти оу градѣ Ниши и сьставьшенма се ѡбратити се вь ꙁемлю светаго Сѵмеона и вь ѡтьчьствие моѥ), види да Ниш тада није припадао власти српској.[1] И тако онај вишак, који видимо у св. Саве, према хрисовуљи хиландарској, повраћен је извесно после 1204 или 1207 године, пошто Латини узеше Цариград и пошто се бугарске прилике поколебаше. Срећан успех оног рата или дипломатско-војничке акције, коју Ст. Првовенчани прича у последњој глави свога животописа, где се на њега спремаху краљ Угарске и византијски цар, а он се с краљем угарским изравна и пријатељски саста у граду Равном (сад. Ћуприји, као што је више показано), и тим смрви те планове — повратио је са свим сва Немањина освојења и васпоставио најшире српске границе за Немањине власти, оне од 1184 год. Догађаји ови могли су догодити се тек после 1212, за време

[1] Као што је горе показано Немања је оставио границе већ показане, без Ниша; али чим је он очи склопио, у Србији су настале јадне прилике братскога раздора а народне слабости. Док је брат на брата водио туђинску војску, и док су прилике од стране Византије биле врло повољне, Бугари су имали једнога од најврснијих својих владалаца, Калојована (1197—1207), који је заузео и Ниш. После смрти Калојованове па до настанка владе Асења II (1218—1241) биле су с те стране прилике по Србе повољније, а и одношаји су се домаћи знатно поправили.

Савина боравлења у Студеници и кад је Хенрих (Стефанов Јерис Филандр) добро стајао с Бугарима, без чега не би ни могао доћи до Ниша.[1] Тада је припала Србији област Нишка, Врања, област призренска и Полог, јужно од Шара. С овим земљама постала је она и оноликa Србија, којој је св. Сава још тражио и нашао краљевску круну, те тим исто онако мудро довршио велико дело Немањино, као што га обазриви јунак и државник, отац му, беше започео.

Али знатно је, што се Левач, Белица, Лепеница помињу и у св. Саве и у Немање, а у Стефана Првовенчаног не помињу. Могло би се мислити да је по цену тих крајева морао Првовенчани од краља Андрије угарског задобити мир, кад се та места не би спомињала у дипломи жичкој, јер их краљ Ст. Првовенчани тада даде цркви жичкој (око 1221). Браничево су још пре 1204 зграбили Бугари под Калојованом (1197—1207). После малог прекида дошао је за овим Јован Асењ II (1218—1241), и тек је Урош I, потиснувши Бугаре, заузео овај крај. На овој страни врло је тешко оријентовати се, што је у опште тешко наћи, како се наравнао Стефан Првовенчани с Андријом II после 1212, онда, кад се састадоше у граду Равном (Ћуприји), чим га је т. ј. утишао, и још је теже знати, да ли је само установљење краљевства или је и још што узбунило на Стефана Андрију II после 1221 год. Тога ради остављам то сад на страну, као предмет, који би требало засебице промотрити.

А пошто се у делу краља Ст. Првовенчаног казују ствари, које су могле бити тек после 1212 године, то видимо, да је он после тога времена своје дело и

[1] Jireček Dějiny Bulh. 209.

писао, и да га је писао према политичким приликама тога времена, не помињући свога дêла у том послу једно из смерности, а друго за то, што је те крајеве био узео Немања, па их је он држави само повратио.

Кад се у погледу Босне, Хума и Требиња претресу наши домаћи извори, прво је што пада у очи, да се те земље у њима никако не помињу. Двоје је, дакле, што би се најпре могло мислити. Или, да те земље нису припадале у састав земаља Немањиних, или, да су оне, ма и свака различито, држале се од њега самостално, али према њему пријатељски, или, да су оне још пређе припадале у државу његова оца.

За Босну зна се да је од бана Кулина држала се самостално а пријатељски са Србијом. Немањин син Вукан, владајући, по одступу очину, Зетом као својим делом, у писму папи од 1199 меће Босну у област угарску[1]. По томе је она тада, и раније, била под врховном влашћу угарском. С Угрима је и Немања увек добро стајао, може бити због оних по женидби рођачких свеза, којима се рашки двор беше везао с Угрима. Мавро Орбини (245) назива бана босанског тастом (suocero) Немањиним. Шафарик у Старожитностима (1-во изд. 649) каже, како је Немања год. 1169 завладао Босном, и у њој поставио свога бана. Али не могох наћи откуда је то Шафарик поцрпао; други су ову његову белешку само преписивали. У писмима ватиканског архива, која је тамо писао зетски господар, син Немањин Вукан, помиње се да је Мирослав, синовац

[1] Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium ex tabulariis vaticanis. Romae 1863, 6.

Немањин (од Завида) имао за жену сестру бана босанскога Кулина. Кад је Немања у својој земљи чинио прогонство богомилских јеретика, највише их се склонило у Босну, и од то доба се та јерес у том крају утврдила, те позније онако разгранала. А то потврђује такође самостални положај Босне према Србији. Остало би, дакле, да је права Босна (предео Босне, Раме и Посавље, изван босанске Крајине) била за се, и у сродству с кућом Немањином, а под угарском врховном влашћу. Ближе, нарочито за време пре Кулина, тешко се што по садашњим изворима може казати.

За Хум и Требиње могло би се по стању наших и по ћутању страних извора, обазревши се нарочито на оно, што наши извори говоре о Зети, рећи, да су припадали очевинском делу Немањину, или да су те крајеве држали кнезови исте куће. Сагласно с овим говори Мавро Орбини. По њему отац је Немањин био Деса и он је владао у Хуму, Требињу и у Горњој Зети. У Доњој Зети владао је по М. Орбинију Радослав, а у Рашким пределима помиње он касније као владаоца некаква Владимира. Деса, по Орбинију, по смрти својој би погребен у Требињу у цркви di S. Pietro del Campo, а иза њега осташе синови му: Мирослав, Немања и Костантин, људи мудри, врсни на оружју, и јунаци, те они стадоше мислити, како би задобили Доњу Зету и Рашке земље. Како су они узели Зету, извео сам онде, где сам приповедао о рату 1169—1173; сад ћу навести шта казује Орбини о томе, како су Десини синови освојили Рашку. „Пошто су освојили Зету, прича Орбини, Немања и браћа му кренуше војску на Расију. Тога ради Владимир, други брат Радослављев, који беше у Расији, одупре се са својим људима Немањи и браћи његовој, близу Приштине дође до боја, у коме

Владимир пропадне. Он се спасе побегавши у Бугарску, а Немања с браћом заузме Рашку. И од тога времена, због победе, која се догоди близу Приштине, наредише, да то место постане краљевска столица и да се у њему крунишу краљеви рашки. У то доба Немања узме наслов великога жупана, и предузе владу над Рашком и Зетом горњом и доњом, а Мирослав и Костантин вратише се у државину Хума, пазећи се међусобно и покоравајући се брату своме Немањи."

У овој причи помешане су многе ствари. Да Деса не само није био отац Немањин, него да то није ни могао бити, добро је посведочио Суботић. Византијски извори, они исти који говоре о Немањи, приписују Деси догађаје, које је и по времену и по сведочанству наших извора могао извршити само Немања; они дакле каткад под именом Десе говоре о Немањи. Ово исто можемо овде и за Орбинија казати. За Мирослава знамо, да није брат, него да је синовац Немањин и да је био ожењен сестром бана Кулина, а да је умрьо међу 1190 — 1199 годином. Костантин може бити да је Срацимир, који се у уговору једном, који ћемо ниже поменути, са Мирославом спомиње, и за кога се из наших летописа зна. Опис рата Немањина за престо у Рашкој са свим је изврнут, он се борио са својом, а не с Радослављевом браћом, и бој њихов у то време није ни могао бити код Приштине, него је био, како наши извори говоре, код Пантина више Митровице. Али откуда све то Орбинију, на ком основу прича он, нарочито, да је Немања из Хума кренуо се, да узима рашки престо?

Одбивши географијска одступања на даљину Дубровника од места ових догађаја, одбивши разлике у именима и родословљу на то, што је Орбини знао, да је породица Немањина с Приморја — откуд њему прича

о поразу на Пантину ради рашког престола, о којој у других страних писаца он ништа није могао наћи? Ради размршаја ових питања вредно је погледати, како под копреном легенде наши писци казују о догађајима, који су Немању попели на престо рашки. Ево како гласе речи биографа о сукобу Немање и браће његове. „И дозвавши га себи, место љубави ухватише га и свезаше, и на руке и ноге ставише му железне окове, њему и изабраним слугама његовим, и уведоше га у камениту пећину. Али сам господ крепком руком и високом мишицом изведе га из камените пећине, и господ га од тих веза раздреши и посла с њим с више помоћ своју, и поможе у борби рабу своједу (поб҃ра сь рабомь своимь), и расточи непријатеље оца нашега по туђим странама[1].“

Оволико легендарна средњевековна прича, а наше је да запитамо, куд се уклонио Немања, пошто се опростио тамнице? Да ли у Топлицу? Наши биографи казују, како је он после те борбе „опет примио исток свој, на коме га је Бог испрва прославио, и сав запад и север и југ и сву земљу отачаства свог.“ То значи, да је срећна борба повратила му и његов део и делове браће његове, и то значи још, да после тамнице није имао куд бежати у Топлицу. А није ли са свим и природно, да он војску против браће није могао купити у пределу тако блиском њиховој средишњој власти, где су они за рана, у исти мах кад су га затворили, могли предузети све мере обазривости и предохране. Ову загонетку одгоненуо бих ја оним, што се још бистро налази у замућеном причању Орбинијеву. Што Орбини бележи, да се Немања кренуо из Хума да осваја Рашку, ја бих

[1] Ив. Павл. Житија 6.

то примио за поуздано[1]. Само је у Хуму и Босни он могао потражити војске, којом ће браћи мило за драго вратити. Отуда се одношај његов с Хумом и Требињем могао сматрати уређен још пре него што се попео на очевински престо у Раси; отуда и може бити оно, што се Хум и Требиње нигде не помињу.

Још остаје питање, шта би с браћом Немањином? Откуд Орбини једнако меће уза њ браћу, кад се по нашим изворима они после нигде више не помињу?

И овде ће Орбини имати право, те ћемо из њега и из аркива дубровачког сазнати, да се Немања или после помирио с браћом (бар с једним јесте), или да су још у почетку распре неки пристали уза њ, као што би то могао бити Срацимир, и синовац му Мирослав[2]. Ово би схватање имало доста веројетности спрам догађаја, које бележе историци далматински, али га је тешко позитивно потврдити при садањој непоузданости података, нарочито где се тиче личности. Не би ли му било у потврду, што би може бити отуда Дубровчани толико знали за Мирослава, и што би се отуда он у њих свуда уз Немању помињао, јер је већ горе у причању о освајању Зете и о опсади Дубровника помињано име Мирослављево као једнога од првих људи Немањиних? Ово ће нам осветлити догађаји, које ћемо сад изређати.

У причању како је прогнана пређашња владалачка лоза зетска, и како је освојена, те с осталим земљама Немањиним сједињена Зета, казано је како је

[1] Троношац. Гласн. V, 27 каже, да је Немању св. Ђурађ, извадивши га из рова, оставио у Котор.

[2] Троношац, Гласник V, 30, каже: **Захолмїю же раздѣлилъ синовомъ братїи своеа.**

било сукоба с Дубровником, и то сукоба по Немањине људе несрећна. Но пошто је зетски кнез Радослав уклонио се из Дубровника, то је распра тиме престала, ма да, како каже Орбини, Немањини људи не бејаху своју мржњу заборавили. За тим је настала борба с Грцима, наравнавање с царем Манојлом и крајња потреба, да се земља одмори, као што је то све горе казано, око 1173 године. То је био први рат с Дубровником. О другоме, који је после тога настао, Орбини сам наставља причу, на стр. 246 овако: „Године 1177 месеца Августа сиђе Немања сам с војском у Жупу (Breno), и ту потре.и сасече воћњаке и винограде из мржње према Дубровнику, ма да је износио, да то чини са неких размирица међу дубровачким архијепископом Трибунијем Венетом и његовим суфраганом бискупом которским, којега архибискуп беше због непокорности екскомуниковао.“ У кратко казавши поменути екскомуниковани владика которски отишао је Немањи, а овај је од архибискупије дубровачке одузео све булом папином потчињене јој бискупије у српским земљама (cavò dalla soggettione dell' Arcivescovo di Rausa). „А седам година после тога (то би било 1184[1]) Дубровчани, под предвођењем Михаила Бобалића, онога што је разбио босанског бана Борића на Требињу, сукобише се у морској битци с Мирославом, братом (треба: синовцем) Немањиним, у пристаништу Пољицу у Албанији, које се данас зове пристаниште Дубровачко, над-

[1] Ова година, међу тим, била је испуњена ратом с Грцима. С обзиром на њ морала би се критички определити година овога рата. Један мир закључили су Дубровчани са Срацимиром, Немањом и Мирославом 1186 год. Те би године могао бити и рат, и тада би се ови догађаји на догађаје рата с Грцима од 1184 згодно настављали.

бише га, и осим бродова које су му упропастили, узеше му три галије, два чамца и седам лаких бродова (saettie). На годину по том дође Мирослав са 30.000 коњика и стане опсађивати Дубровник и туђи га из неких махина. Издржавши у томе осам дана без престанка и не могавши ништа учинити, запали махине, па се врати од куд је и дошао. Мало по том крене се Костантин (? Срацимир) с војском на острво Корчулу, који беше уз његову државу Хум, а не покораваше му се. И превозећи своје људе из Коношевице на острв, пљачкаше и опустошаваше по њем. А Корчулани саберу се у чету, па му уклоне чамце. Тако он остане на острву као заробљеник, те не могући се више вратити на суху земљу, пристане на послетку на мир, и угоде, да Корчулани пропусте Костантина и све његове људе кући, а да он, Мирослав и Немања, његова браћа, ослободе то острво и изузму га испод власти кнезова хумских. — Мало по том умре Костантин, не оставивши иза себе мушкога порода. Није прошло дуго времена, а за њим оде и Мирослав, иза кога остане син од десет година, по имену Андрија“. За сведоџбу овога рата сачува нам се и акт мира у архиву дубровачком, који као да је и Орбини имао пред очима. Године 1186, дакле са свим сагласно с причањем Орбинијевим, у Септембру, на св. Кузму и Дамјана, уговорише мир кнез Гервасије од стране дубровачке властеле и народа, а кнезови (comites) Срацимир и Мирослав од стране великога жупана Немање у двору архибискупском у Дубровнику пред архибискупом и краљевским коморником, којим се заборављају све штете у виноградима, галијама итд. и као обично оставља се Дубровчанима и Хумљанима слобода рада и трговине[1].

[1] Ljubić, Listine I, 11.

Тако се свршио тај рат. Узрок његов наводи Лукарић друкчије, говорећи, да је Немања ишао на то, да се владике по Србији, које су биле потчињене архибискупу дубровачком, потчине митрополији св. Петра у Раси. „Дубровачка господа, бојећи се својој држави, бише принуђена, да молбама и новим обавезама траже помоћи на све стране, те не хотећи одлучити ствар, пре но што би је приопћили Риму, стараше се да добију времена, еда би се улучила прилика за какав добар лек. Али Немања навали охоло, тражећи одговор, те му Дубровчани одговорише, да одговорити може само папа, а Немања на то отпочне рат. Али како нашу ствар као праведну помогоше Тодор Падијата, па после и сам собом цар Манојло, Немања и Мирослав бише побеђени и узмакоше у планине“.[1] Тицало се ово првога, како би изгледало по Лукарићу, или другога рата, како се види по Орбинију, ја мислим, да се из овог њихова причања толико језгре може извући, да је Немања с Дубровчанима био у толикогодишњој мрзости, и да је с њима војевао управ због питања религиозних, у реду оних брига о јединству религиозном своје државе, које нам његова синови и биографи на ум доводе причом о прогонству јеретика. То нам се потврђује једним писмом самога папе Александра III кнезу захумском Мирославу, у коме, у Јулу 1181 г., моли Мирослава, да не узнемирава његове цркве и црквене људе, из кога се, даље, види, како га је папин изасланик у том крају пређе био екскомуниковао, и у коме му се говори, како није хтео примити папине изасланике нити је хтео поступити према папском писму, нарочито у ствари запле-

[1] Не имајући Лукарића послужио сам се цитатом Диканжевим из Кинама, ed. Bon. 394.

њених новаца архибискупа спљетског, и како не допушта, да се слободно духовни ред одржава у оним местима, за која се зна, да су некад у њима столичне цркве биле[1]. Ово ме са свим поуздано утврђује у сматрању, које сам по дубровачким писцима већ нацртао.

Но белешке Дубровчана о овим ратовима Немањиним сачувале су нам јасан лик енергичнога војводе Мирослава, кога Дубровчани сви из реда зову братом Немањиним. Срећом сачувао се у српским старинама, међу најстаријима, запис с јеванђеља писана кнєзю великославномоу Мирославоу, сыноу Завидиноу. Вредно је навести речи, којима И. И. Срезневски описује тај рукопис. Он га назива „великолепним, узимљући на ум његову спољашњост, прекрасни, танки и нежни пергамен, прекрасна крупна почетна слова изреднога посла, сликана разним бојама, каквих нема ни у једном старом ћириловском рукопису међу онима који су до сад откривени“.[2] Од овог Мирослава има још уговор с Дубровчанима од 17 Јуна 1190, где се Дубровчани обричу, да ће му дати уточиште, ако би дошло, да га он потражи. На томе уговору је потпис крьсть кнєза Мирослава (т. ј. те су речи уписане у четири угла крста). У то доба дакле није већ било кнеза Срацимира, с којим је он пређе управљао хумском земљом, и прилике су се очевидно почеле колебати, сигурно византијским мутњама. Мало после тога и Немања је, иза једне несрећне битке с Византинцима, изгубио добар део пређашњих својих освојења, а хумску земљу је том приликом, како Орбини прича, заузео самостално некакав Петар. Оваки немио окрет судбине предвиђао је Ми-

[1] Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium ex tabulariis vaticanis. Romae 1863, 1.

[2] Мој извештај С археол. изложбе у Кијеву, 33.

рослав, и он му је могао ускорити смрт, јер год. 1199 и њега помиње Вукан, син Немањин, као мртва, пошто му се те године удовица, сестра Кулина бана, већ на банову двору налазила.

Али је сва та недаћа била за кратко. Дело Немањино обећавало је напредак, и срећне су потоње прилике учиниле, те га је доиста и донело. Хумском земљом су опет завладали Немањићи, и свети Сава је поставио своје владике и на Стону (за Хумску земљу) и на Превлаци код Котора (за Зету).

СЛИКЕ ИЗ ВРЕМЕНА РЕФОРМАЦИЈЕ

У оно доба када су наши стари јуначким отпором заустављали небројене хорде Монгола Татара и Турака, заметнула се на западу борба другог значаја.

Овамо, на истоку и југу Јевропе, у пределима Волге, Дона, Дунава, Марице, Мораве и Јегејског мора ломила се коцка: да ли ће хришћанско-грчка и словенска култура на вратима двају географских и историјских светова одржати претегу? Или ће преко пустоши и развалина њених азијски варвари као оно некада Вандали, Хуни и Авари, поново поплавити Јевропу и поништити основе цивилизације индо-јевропских народа.

Онамо пак на западу, у срцу латинско-ђерманског света распалио се пламен борбе међу двојицом љутих противника сасвим друге врсте. На једној страни свемоћна и необуздана римпапина владавина, која је под знамењем крста и рајских кључева св. Петра некада припитомљавала и уједињавала народе; но доцније се толико осилила и избезумила, да је на постање своје заборавила, па лаковерне народе као стада оваца водила и стригла располажући душом и телом, небеским и земаљским њиховим спасењем, судила кра-

љевима и царевима, и старала се да у огњу и крви својих противника угуши сваку сумњу о божанском постању, о правичности своје власти. А на другој страни, противу ове големе и страшне римпапине силе лагано је дизала главу критика, будило се неповерење, ширио се покрет и протест слободне људске мисли, који се из почетка јављао тек у некима ретким и смелим умовима, гласницима и мученицима човечанског напретка, па после све више узимао мах, док није у средњој и западној Јевропи захватио и масе народне.

Добро је проучавати обе ове борбе, ону физичку и културну источних и јужних Словена (и Срба) противу азијских номада, и ову другу напредних умова на западу противу црквеног и државног деспотизма. Стање света, стање нашега народа сада би са свим друкчије било, да нису варвари устављени грудима и костима наших дедова, а тако исто да римпапина светска и црквена моћ на западу није великим мислиоцима и реформаторима у своје границе сузбијена. Да није онога првог било, по свој прилици још би муезин са витких мунарета у Будиму а може бити и у Бечу оглашавао сваки дан правовернима, да је један Бог и да је Мухамед његов пророк; а из Рима би папа грмео анатемама противу царева, кнезова и философа, сипао би муње одлучења од цркве противу вароша и покрајина, а давао индулгенције (милост, опроштај) за све грехове онима, који би св. Петру у Рим највише побожних дарова слали.

Нама се учинило, да ће спомену онога коме је ова „Годишњица“ намењена, бити са свим прилично, да изнесемо неколике историјске слике из знаменитога и по развитак човечанства пресудног доба реформације. Он, унук змаја од Ноћаја, волео је и једну и другу

физичку и умну борбу за напредак човечанства, за слободу и просвету свога народа. Јуначка слика његовог деде зацело му је пред очима лебдела, кад се у младости својој одао војној струци, спремајући се да унуке Мехмед-капетана од Зворника потражи преко Дрине. А благодарно осећање морало га је подузимати свагда, кад је бавећи се на западу и проучавајући богату културу ђерманских и латинских народа наилазио на светла имена бораца за слободу савести и ума, који су животом и радом својим покидали окове црквеног и светског деспотизма и означили у историји свога народа и човечанства нову епоку.

Да је Никола Чупић овако мислио и осећао, најлепша му је сведоџба посмртно завештање, на које би се, да је среће многи Србин угледати могао.

I

„БОГ ЋЕ ПОЗНАТИ СВОЈЕ“

Великом сеобом народа од 3 до 5 века после Хр. порушена је царевина римска.

На место моћне руке господарâ света, која је најпре из Рима а после из Цариграда достизала по свима познатим земљама Јевропе, Азије и Африке, и свуда римски ред, римске законе и римску културу уводила, — на место тога прекрилише западну јужну и југоисточну Јевропу нови народи ђерманског и словенског порекла.

У областима на далекој Рајни, где је некада Јулије Ћесар Гале и Ђерманце у шкрипу држао, и на Дунаву где су легије цара Трајана за одбрану царства противу „варвара“ градове, путове и мостове градиле и чувале, наместише се полу-дивљи но крепки народи, који државне везе с Римом и Цариградом са свим покидаше, али у накнаду за то поклонише се другој мање видној но тим јачој и трајнијој сили, духовној и црквеној власти оних двеју престоница света.

Хришћанство на измаку римскога царства поста државна вера, државна установа, па доби урсђење и управу налик на државну. Оно је мало по мало потиснуто, оно је скренуло с путова по којима је у прва апостолска времена вршило своје високо посланство.

Оно је хтело да регулише, да по извесним калупима (обрасцима) уреди веру и науку, морал (наравственост) и политику, да овлада не само црквом, но и државом, општином, породицом, целом привредом и имањем својих стада, — да располаже небеским и земаљским благом. Мерило (критерија) наравственим и научним истинама није се тражило у унутарњем уверењу поједине личности, но у одлуци већине црквених и светских чиновника, којима су цар и папа председавали. А кад се овим путем у питањима савести и науке пође, онда се глас мањине претњом и тамницама, па и мачем и огњем угушује.

Пут благе јеванђелске речи, пут слободне проповеди, пут љубави и трпљења, патње и мукâ видео се најпосле званичном хришћанству сувише дӯг и заовитан, јер се губио у недоглед. Спаситељеве тако просте и тако дивне речи: „царство моје није од овога света“ — учинише се државном хришћанству заносне, тајанствене, срцу и страстима људским неразумљиве, недостижне.

С тога Константин, Теодосије, Јустинијан а за њима доцније Карло велики и Отони обрну улоге, па сугласно с папама и владикама и доследно самовладарским својим намерама учине, те гоњени постану господари, проповедници постану заповедници, мученици постану судије. Хришћанство добије моћ и значај државни, и на место уверења и одушевљења којим је пре дух и срца људска покретало, ставе му се на расположај слуге, страже, војска и полиција. Тако оно корак по корак ућутка не само све верозаконске разлике и осећања, све непокорне струје ума и живота људског, но се почне нагло међу новим варварским народима ширити, колико по унутрашњем значају и

наравственој сили својој много јачој но у старих многобожачких верâ, толико по спољним формама и приликама. Ако је Сократовим, Платоновим и Аристотеловим Грцима, па и Цицероновим и Сенекиним Риљанима ваљало више векова да појме и усвоје хришћанство; Аларикови Готи и Клодовикови Франци, Карлови Саксонци, Симеонови Бугари и Владимирови Руси па и Арпадови Угри примају га од првог огледа. Зашто? За то, што је хришћанство у време свога постања, у првој простој форми и појави својој крчило себи пут оздо од најнижих слојева народа, па му није било ласно борити се противу моћних редова племића и богаташа, који су у њему видели не другога бога и друго царство на небу, но пропаст своје власти и губитак свога блага на земљи; јер је хришћанство прогласило ослобођење робова, братство и једнакост међу људима и народима. А после, кад према измењеним околностима и лакшим моралним условима хришћанство постане царска и државна вера, ширило се и код „варвара“ простим чином крштења, које је по краљевој или кнежевој заповести одмах и над великашима и над народом извршено. Кипови су ломљени и бацани у воду, а народ је плакао за својим старим боговима.

Каква се чудна слика ствара пред нашим очима за неколико векова?

У прво доба радници и рибари проносе мисао хришћанства и умиру за јеванђелске истине. А после цареви и краљеви, папе и кардинали, силни и богати овога света оглашују се за праве последнике и наследнике св. Петра, па мачем и огњем прете онима, који им не верују.

Но да ли због тога да не признајемо благодети, које је хришћанство доиста донело човечанству? Да

ли да поричемо сретне појаве припитомљења, зближења, реда и културе, које је црква намерно или узгредно произвела међу народима Средњега века? Зар да затварамо очи пред великим послетцима духовног јединства, које је православна црква својом народном и општинском основом донела источним и јужним Словенима?

Истина, источно хришћанство под утицајем византијског деспотског система за хиљаду година свога трајања и развијања у Средњем веку врло је мало за човечанство у умном погледу привредило; оно није за то време науку готово ни у колико у напред покренуло, оно није никакве научне ни уметничке проналаске ни узоре изнело; оно нема за тако дуго време да покаже никаквог философа од вредности једнога Платона и Аристотела, никаквог физичара, математичара и астронома који би се приближио Евклиду, Архимеду и Птоломију; никаквог историка од значаја једнога Тукидида и Ксенофона, Тит-Ливија, Салустија или Тацита; а још мање беседника налик на Демостена и Цицерона, или песника по угледу Омира и Виргилија, или драматских писаца какви су били у старој Грчкој Есхило, Софокло и Еврипид, ни уметника врсте Фидијеве и Праксителове. Средовечно хришћанство на истоку као и на западу зачамало је у верозаконској спољној побожности, и под троструким притиском црквене, краљевске и племићске владавине задовољавало се мршавом храном коју су му давале молитве и животи светаца, или кронике дворске и ратне белешке неколицине образованијих владика и министара, док су у исто време узорита дела старих писаца лежала по манастирима у прашини запретана. Но за оваки застој или назадак умнога развитка човечанског у Средњем веку не треба тражити узрока у самој цркви, источно

па ни западној, већ у свима културним и политичким приликама, догађајима и мéнама, које су настале од велике сеобе варварских народа. А у тим догађајима црква је ипак била права стена, на којој је оснивана нова културна зграда јевропског човечанства. „Окружено си-„лесвом зала онога доба право хришћанско начело, вели „Дрепер, које је било у основи, непрестано се држало „у снази и оставило небројене благодети, негледајући „на поквареност и неваљалство људско[1]."

А још ће мо додати што смо у почетку овога чланка о источној цркви напоменули, да су народи под њезиним крилом стојећи а на име источни и јужни Словени, као и Грци, насељени па раскршћу између Азије

[1] „Грађански је закон имао само спољашњу власт над људ-„ским делима, а Хришћанство је произвело унутрашњу и мо-„ралну мéну. Осећање опште милости исказивало се не само „у личним делима којима се спомен брзо губи, него у вечитој „институцији заводâ за помагање несретнима, за распрости-„рање знања, за проповедање истине. Многи од великих ду-„ховника попели су се с најнижега ступња у друштву, и ови „људи верни својим демократским (народским) инстинктима „(тéжњама) често су бивали непоколебиви браниоци прâва „против силе. Поставши потом чувари знања што га је онда „било, они су често с успехом истицали разум против грубе „силе; а примером црквене организације која је у почетку „била скроз републиканска, они су показали, како се пред-„ставнички систем може увести и у државу... И осим свега „тога, црква је подигла и изједначила с човеком жену ње-„гову која је пре стојала мало више од робиње, и забранила „му да има више од једне, а у награду за то нашла је у њој „постојану пријатељицу у сваком дому. Устајући на сваку „нечисту љубав она је искупила у том дому децу једне ма-„тере, а матер учинила готово светом у очима њиним. У доба „незаконитости и отимања, код народа који су једва за један „ступањ измакли из дивљаштва, она је учинила своје храмове „прибежиштем очајницима и страдаоцима."

и Јевропе, морали кроз све време средњих векова па и до најновијег доба да се за одржање физичког и народног живота свога боре готово не прекидно с небројеним хордама дивљих Хуна, Авара, Монгола, Татара и Турака, који су узастопце једни за другима као бујица плâвили ове питоме земље и сатирали сваку културу коју су ту налазили. Па у таким приликама није било народима источне цркве могуђно да ураде што више за науку и умни развитак. И та иста црква, кад се све прилике у рачун узму, довољно је за напредак човечанства учинила, кад је умела кроз све тешке кризе одржати међу повереним јој народима а нарочито међу источним и јужним Словенима духовно јединство.

Нити би истини и историјској правди угодно, ни нашим народним тежњама корисно било, кад не би смо узимали на ум и за поуку такве значајне појаве, као што су н. пр. различни хиљадугодишњи утицаји и правци источне и западне цркве у културним и државним тежњама двеју тако сродних грâна једнога истог народа, као што су Срби и Хрвати? Или с друге стране кад би смо превиђали сличност живота, сличност историјског развитка и народних тêжња код Срба у Србији, Црној Гори, Херцеговини и Босни. И зашто се старо српско племство у Босни с једним дêлом народа истурчило, а у Србији, Црној Гори и Херцеговини на против, бранећи земљу и веру своју изгинуло и раселило се? Зар није поред других народних прилика и неприлика томе узрок поглавито, што у Босни није било утврђено јединство цркве, него су са земљописним положајем ове српске покрајине а уз често политичко мешање суседних католичких држава врата Босне из одавна стојала отворена власти папиној и пропаганди латинске цркве,

па и јеретичким Богумилима (Патаренима), које је Немања из својих земаља прогнао!

Све су ово појаве и догађаји, који имају дубока корена у верозаконском и државном развитку народа. А колики им је значај још и данас, и колику силу има јединство вере готово код свију а особито код нових или туђим јармом притиснутих народа, о томе се можемо на сваком кораку уверити, ако пажљиво и критичким упоређењем историјских прилика пратимо садање велике догађаје. Отуда се даје у многоме објаснити неједнака судба херцеговачког и босанског устанка, па и огроман домашај борбе која се тим поводом између источног и јужно-словенског света с једне стране, а Турака с друге стране распламтела.

Каква горка иронија историје, каква загонетка за наше потомке, кад после неколико векова буду проучавали оваке чудне појаве, као што су руске симпатије и жртве а хрватске антипатије и мржње према делу српскога ослобођења и уједињења!

Тиме не мислимо бацати грех и жиг на братски нам хрватски народ, но само хоћемо да означимо оне предрасуде и интересе партајске, који у данашње доба опште просвете и слободе хоће још да раздвајају, да завађају рођену браћу, и под покривалом различне цркве, различне азбуке и књиге да одржавају супротне у старо мрачно доба одпочете културне и државне тежње. Код срећних народа н. пр. код Француза и Инглеза помешала су се и у току векова претопила неколика веома различна племена у једну велику моћну и напредну народност. А код нас, један исти чист народ, са два случајна имена, но у несрећним околностима подељен у две непријатељске Цркве и две државе од хиљаде година, и дан данас тегли на две стране; па док

му поглавари једне Цркве оружје у борби с Турцима благосиљају, дотле га они друге Цркве из Рима куну, а желе успеха Турцима....

Папство се попело на вршак своје моћи. Још од половине 9 века оно се отргло од заједнице источне Цркве у Цариграду, а од половине 11 века прекинуло је сваку везу с њом. Крунисањем франачких краљева и привидним поновљењем западног римског царства под Карлом великим и Отонима изгледало је, да се пређашња светска владавина повратила Риму, и да уз римског цара може и мора бити римски првосвештеник духовна а после и светска глава хришћанству. Чинило се да би Цариград са својим споменицима од Константина и Јустинијана и својим народним Црквама и успесима на истоку бацао сенку на Рим, кад би обе Цркве, источна и и западна, остале и даље у заједници.

А и шта би се од ове заједнице имало даље очекивати за властољубље и грамзивост римских папа? Источна црква поред свију својих незгодâ, несрећâ, слабостû и мрачних дана остала је ближе првобитној хришћанској мисли, скромнија, много мање себична а много више народна, саборна и апостолска, него ли западна, римска Црква. И што је још значајно: источна Црква није никада толико долазила у сукоб с науком и умним напретком човечанства[1], нити је од покорних јој на-

[1] В. Geschichte der Conflicte zwischen Religion und Wissenschaft, von John William Draper, Professor an der Universität zu New Jork, Autorisirte Ausgabe. Leipzig, 1875.

Чувени амерички научник у овом делу у предговору на стр. X вели: „Одкако су науке поновљене, источна (грчка)

рода тражила политичку послушност и плаћање данка као римска Црква[1]. Нити је од државних поглавара у својој земљи тражила ни могла добити толика права, да се уздигне над државном влашћу и да ради своје силе и господства приграби сва средства и све изворе државне у своје руке, да раздаје и одузима круне и престоле, да диже крсташке војне не само противу неверника но и противу хришћанских владалаца и народâ, који би јој непослушни били.

„црква није управо никада према напредујућем знању заузимала непријатељски положај . . . Истину, долазила ова од „куда било, она је с поштовањем предусретала. И кад би „њено тумачење „Одкровења“ (св. писма) дошло у сукоб са „проналасцима науке, она је увек чекала даља објашњења и „изравнања, која нису изостајала. Па новој цивилизацији „било би зацело од користи, да је и римска црква тим путом ишла.“

[1] B. G. Fr. Kolb. Culturgeschichte der Menschheit Zweite Auflage II B. S. 92. Leipzig 1873. — Силни папа Гргур VII (Хилдебранд) у другој половини 11 века тражио је од француског краља спахијски данак (десетак) од сваке куће из целе Француске, кнезови од Апулије и Калабрије морали су му се уговором обвезати на плаћање извесне таксе од свакот пара волова у земљи; исти такав данак наметнуо је хрватском и далматинском бану, а тражио је то и од краљева угарских и инглеских. Иначе овај папа, који се од простог ковачког сина памећу и срећом својом умео попети на престо првосвештеника западне цркве, био је чистих нарави и водио строг калуђерски живот, но у прекомерном частољубљу и властољубљу хтео је да оствари свештеничку (теократску) владу у целој Јевропи, и као калифа на истоку, да заповеда хришћанском свету на западу. С тога је и уредио свештенство као војску, забранио му женити се, и отпочео с царевима и краљевима страшну борбу због права инвеституре, т. ј. због власти да из Рима поставља и збаца владике и друге црквене старешине без питања земаљских поглавара а често и у пркос њиховој вољи.

На против, римски првосвештеници приграбише не само неограничену црквену власт над свима народима западне Јевропе, него са земљом добивеном од франачких краљева у Италији постадоше и светски господари, па мало по мало силом духовне власти а средством моћнога црквеног чиновништва (јерархије) почеше да заповедају краљевима и кнезовима јевропским, сматрајући их као своје вазале, који су им плаћали данак и на позив њихов дужни били с војском поћи куда би им се рекло. А ко би се показао римпапи упоран, на њега су пуштани громови проклетства и одлучења од цркве. Свака папина заповест, одлучење и проклество (анатема) морало се прочитати јавно по свима црквама, и њом се народ позивао, да не слуша проклетог краља или кнеза, већ да устане противу њега.

Како је страшно било овако папино проклетство у које су глупи народи Средњега века потпуно веровали, и колика је према томе била моћ Цркве и свештенства, може се судити кад се зна, да је немачки цар Хенрик IV да би ублажио гњев римпапе Гргура VII у 1077 години морао зими преко Алпа отићи у Италију, и 3 дана у оделу покајника, бос и гладан чекати у ходницима папиног двора, док се св. отац није смиловао и грешника пустио преда се да пред њим у прашину падне. Но све то грдно понижење није цару помогло. За време његова бављења у Италији великаши дигну буну, и цар на жалост доцкан увери се да му у борби са стоглавом аждајом римском нема другог спасења осим мача. Срећа му послужи, те узбије своје противнике па и папу Гргура зароби; но међу тим и син његов Хенрик V устане противу оца, а нови папа опет прокуне цара, који и по смрти у гробу од гоњења цркве не имаде мира, него су му као проклетом

кости из земље вадили и дуже времена не сахрањене остављали.

У оваким приликама а још више услед крсташких ратова, у које су западни краљеви и кнезови са стотинама хиљада војника по заповести папиној ишли у Азију да од Сарацена отму Јерусалим и св. гроб, власт римске Цркве и моћ свештенства расла је без мере и краја. Све западне римокатоличке земље а највише Францеска и Инглеска плаћале су римпапи тешке намете и подносиле од свештенства терете, који су им кад што тежи били и од самих властелинских (спахијских) намета. Верозаконска струја и побожни занос на западу после крсташких ратова тако се умноже, да су племићи и прости људи завештањем уступали црквама и владикама све своје имање, а децу и наследнике своје остављали у сиротињи, верујући, да тиме чине богоугодно дело и да ће им се деца без имања лакше од зла сачувати и на службу Богу упутити.

„Латинско је хришћанство, вели Дрепер, одговорно за стање Јевропе, њен назадак и напредак од 4 до 16 века,“ — јер је оно готово за све то време имало у рукама неограничену моћ над краљевима, племићима и народом, над духом и телом, над имањем и животом послушног му и верног стада. А како је оно ту своју моћ употребило, може се видети, кад се друштвено и умно стање света, како се затекло у почетку, упореди са стањем које видимо после више од хиљаде година, на измаку Средњега века, кад се реформациони покрет јавио. Овај покрет настао је не у смислу и духу латинске Цркве, нити по жељи римпапе, но на против, у љутој борби противу њих. Вредност и ваљаност свакој установи мери се по последцима који су човечанству у део пали за трајања и дејствовања њезина. Па кад

се по овоме римпапска влада и њезин систем проуче, излази већином суд, да је латинско хришћанство свој прави задатак промашило; и гласници реформационог покрета почев од 12 века, као и вођи његови, који су у 13, 14 и 15 веку у борби попадали, па и они који су у 16 и 17 веку успели, имали су право, што су установу духовне и светске владе римпапине са свима њезиним огранцима и поворкама, средствима и путовима сматрали не као божанску установу, но више као сплет насиља, неправде и преваре. Јер шта су друго Исидорске декреталије[1], шта ли гроб и наследство св. Петра у Риму? Шта је друго целибат (нежењено стање) свештеника, шта одвојено судство и суверенска власт римске Цркве над највишом земаљском и државном влашћу? Шта су крсташки ратови противу хришћана јеретика, шта св. Инквизиција с небројеним шпијунима и џелатима, са хиљадама згаришта од спаљених мученика слободне мисли и речи, са прогонством и истребљењем њихових породица и отимањем њихових добара у корист кардиналâ, владикâ и инквизиторâ? Шта је трговина с индулгенцијама и опраштање грехова за новце свима, који хоће себе или своје покојне из пакла да одкупе, или себи самима унапред да осигурају милост код Бога за зла која ће још починити у животу?

[1] Око половине 9 века изнесене су лажне уредбе и укази црквени, на име заборављених и изгубљених саборских одлука из првог времена хришћанства, којима се постање и власт римпапства изводило и објавило као дело божје установљено самим Христом и апостолима. Збирка ових лажних уредаба да би задобила више веровања, подметнута је на име деститом шпанском свештенику Исидору из Севиле, који је живео у 7 веку и заслужио поштовање као светац.

Ако хоћемо вредност и заслуге римпапства за човечанство да оценимо, морамо измерити добро, шта је оно за себе а шта за народе учинило, који су му покорни били. Па и ако се може рећи да је природна борба за опстанак дала Цркви јераркиско-деспотски облик, и да је покрштење јевропских народа било нужна основа за њихов даљи културни развитак[1]; опет је Римпапство на последњем ступњу изашло као злоупотреба и наказа Хришћанства.

У том погледу значајне су речи философа Еразма: „Ако господ Исус Христос не избави своје људе од ове преплетене црквене тираније, лакше би било подносити турску тиранију.“ Или као што други један писац из времена силне Инквизиције вели: „Готово већ није могућно, да човек буде прави хришћанин а да умре на својој постељи“ — (јер је такав обично на мукама и у огњу душу испуштао).

Од свију папа, који су после Гргура VII. дрмали хришћанским светом на западу и раширили моћ Цркве до невиђене силе,[2] најзнатнији је Инођентије III. (1198—1216 год.) Он је подстицао свађу и борбу с јеретицима, племићима и краљевима, нарочито с немачким царем Фридрихом II и инглиским краљем Јованом; он је грмео на све стране са одлучењима од Цркве и анатемама; он је газио по крви несрећних француских јеретика (Албигојаца) и сладио се грозним

[1] B. Friedrich v. Hellwald. Culturgeschichte in ihrer natürl. Entwicklung, zw. Afl. II B. S. 230—231. Augsburg 1877.

[2] Још Фридрих I (Риђобрада) моћни немачки цар, по што је дуго противу ломбардиских слободних вароша и партије Велфа у Италији ратовао, морао је приликом измирења с папом Александром III у Венецији 1177 год. овоме да пољуби скут и ногу и да пешице поред њега ходи, а папа на коњу.

сликама пламена од изгорелих селâ и људи; он се није устезао ни од какве свирепости, па ни од самог срамоћења и убијања женâ и деце; он је под хиљаду изговора гулио Јевропу, пустио небројене чете просјачких калуђера, износио непрестано лажна чудеса, уредио Инквизицију и оскрнавио светињу приватног живота изумењем тајне исповести[1]. Он је поставио начело као закон: да Црква стоји над државом, духовни поглавар над светским, те да краљевска и кнежевска власт истиче из римпапске; а о одношајима тих власти овако у својим повељама говори: „Као што је Бог, творац света, две „велике свеће на небеском своду поставио, једну већу „која дању, и другу мању која ноћу влада, тако је и „на своду опште Цркве хришћанства утврдио две ве„лике власти, једну већу да влада душама, а другу „мању да влада телом народа, — то су папско вели„чанство и краљевска власт; па као што месец од сунца „своју светлост прима, тако и краљеви од папе власт „и сјајност своју имају.“

Дело и мисао Инoћентија III наставили су достојни му последници: Гргур IX (1226—1241), Иноћентије IV (1241—1254), и Бонифације VIII (1294—1303) Гргур IX строг и фанатичан калуђер трудио се да угашено одушевљење хришћана распали по ново на крсташки рат за ослобођење Јерусалима од неверника, и у свађи са слободоумним и просвећеним царем Фридрихом II проклео је овога као „звера који је из мора „изашао и који је хулио на Бога говорећи, да су свет „обмануле три варалице — Мојсије, Христос и Муха„мед“ —. А цар опет јавним прогласом оптужи папу

[1] Џ. В. Дрепера, Историја умног развића Јевропе, превео М. Ракић. Књ. II стр. 59.

пред свима краљевима и народима Јевропе „као недо-„стојна намесника Христова на земљи, који седи у своме „двору као какав трговац и продаје опраштање грехова „на земљи, у сред Цркве фанатик пророк, лажов човек и прљав свештеник.“ Оваке грдње наравно шкодиле су угледу и достојанству папе и цара, и помогле су да се противу обојице подигну и осиле други нови фактори, нови представници народног и човечанског живота.

Папа Инођентије IV јавно је тврдио и огласио, да је сâм Христос поставио и свештеничку и краљевску власт у једно, па св. Петру предао кључеве небеског и земаљског царства с препоруком, да их после њега његови последници Рим-папе приме, чувају и с њима располажу. Папа Климентије IV у једној повељи (були) од 1265 год. наређује, да се са свим поруши и никада више не подигне кућа у којој се какав јеретик нађе, а добра те куће да припадну онима који јеретика пронађу и добра му разграбе. Бонифацијe VIII био је човек без икакве вере, и после смрти узиман је на суд за разне грехове, којом се приликом сведоцима доказало, како је покојни папа говорио, да нема никаква божја закона, но да је то само измишљено, да се прост свет застраши вечном казном,.. даље, да ни тело ни душа не ће по смрти васкрснути, и да Христос није био син божји, но човек који је јео и пио као и ми, и да није из мртвих васкрсао, и најпосле, да је он — папа — силнији од Христа, јер он раздаје круне, поставља и скида краљеве и т. д. У свађи с францускиим краљем Филипом IV (лепим) исти папа писао је краљу овако: „Нека ти је знано да си како у духовним тако и у светским стварима потчињен нама (папи), и свакога који друкчије мисли оглашујемо за јеретика.“ На то му је мудри и смели краљ одговорио: „Нека је

„твојој великој будалаштини знано, да ми (краљ) у свет-„ским стварима нисмо никоме потчињени, и свакога ко „другчије верује, оглашујемо за будалу и луду.“ Најпосле краљ Филип није могао папу Бонифација другчије опаметити, докле му није послао у госте свога канцелара Ногарета (коме је Инквизиција оца спалила), те овај покупи чете војника од старе гибелинске партије у Италији и ухвати папу, који ускоро после од гњева и муке умре.[1] За тим под утицајем француског краља биране папе француског порекла пренели су столицу у Авињон (у јужној Француској), а противна (талијанска и немачка) странка бирала је другога папу, те је тако у једно исто време бивало по два и три папе, који су узајамно један другога ружили, анатемисали и прогонили, те и тим путем углед и достојанство своје у очима света понижавали. А на двору француских папа у Авињону проводио се тако раскалашан и блудан живот, да то не би веровали, кад не би имали сведоџбе савременика и очевидаца, као што је између осталих и славан талијански песник Петрарка († 1374), из кога ћемо навести неколике црте. Тако вели Петрарка: „Никога нема овде (на папином двору) коме „би се могла без опасности казати једна истинита реч; „овде нема станка ни побожном духу, ни хришћанској „љубави ни вери. Овде се само зли примају, и свака

[1] По гласу повеља папе Јована XXII (1314—1334) имао је папа власт по смрти немачког цара располагати намесништвом престола. А папе Павле IV и Пије VI (1537—1558) наређују, да сви краљеви који од латинске цркве одпадну или буду оглашени за јеретике, губе одмах своја достојанства и државу, и поданици су дужни да им одреку послушност; а ако се покају, папа ће их помиловати затвором у манастиру о лебу и води до смрти.

„протува која донесе новаца, хвали се и уздиже, а сиромах и праведан гази се и гони. Простота назива се „лудост а лукавство мудрост. Бог се презире а новац „се обожава, закони се газе, добрим људима подсмевају се... Овај одлични двор Христов, овај узвишени „град богопоштовања, сада је узроком наших грехова „од Бога остављен постао пећина страшних разбојника. „Све што је добро, овде пропада, а по најпре слобода, „па онда спокојство душе, веселост, поверење, љубав „и т. д. Но у царству грабљивих не мари се ни за „каквим губитком, само кад се новац добија. Нâда на „потоњи живот сматра се овде као празна прича... „истина као лудост, уздржавање од греха као суровост, морална крепост као велика срамота; на против, „безочност у греху сматра се као душевна крепост и „слобода, и живот што прљавији тим одличнији, што „већма грешан то славнији. По томе сматра се хришћанство као нужна басна" и т. д.[1]

У оваком стању Цркве западно хришћанство морало је одпочети морални и умни па и политички отпор свој противу страшне покварености, противу изопачености и насиља свештеничке владе, која је из Рима ширила видљиву и невидљиву мрежу своју по целој Јевропи. Политички и морални отпор противу римпапства јавио се најпре са севера из Ђермание, а за тим из Француске, Инглеске и Чешке; а умни отпор дошао је прво с југа и југоистока, од мусломанских Сарацена и шпанских Арапа (Мавра). Арапска култура била је онда најсјајнија у свету, арапска наука и индустрија привлачила је од 10—13 века све мисаоне

[1] G. Fr. Kolb, Culturgeschichte der Menschheit, II B. Zw. Afl. 102.

и образовања жудне људе из хришћанске Јевропе, и мавританске велике школе у Кордови и Гранади као и сараценске у Сицилији славиле су се својим математичким, физичким и медицинским штудијама, које су се отуда кроз јужну Француску и Италију проносиле по средњој и западној Јевропи.

Арапски напредци и проналасци у географији, астрономији и медицини, и упознање са узоритим делима старих грчких научника продрмало је хришћанску Јевропу иза сна, у коме је са верозаконским заносом под црквеним притиском кроз хиљаду година готово непомична стојала. Овде и онде у образованијим редовима друштва, на великим школама у Француској Инглиској и Италији, па и међу самим свештеницима и племићима почну се јављати сумње о истиности црквених установа, о непогрешности и законитости римпапства. А уз то се природно навежу критике раскалашног живота, богатства и силе, које се све на римпапином двору као и на дворовима осталих владика и игумана често у великој мери виђало, и није се ни мало подударало са моралом и проповедима, претњама и казнама, што су народу као безазленом христовом стаду немилице дељене. Од сумње, потврђене злим примерима из живота оних који веру и морал проповедају, само је један корак до неверице, а одавде до отвореног протеста и буне још ближе. Људски ум кад се једном на мишљење и изтраживање покрене, више се лако не уставља. Сила која га је за дуго као мòра притискивала, која га је у маглу водила, труди се да угаси сваку искру огња који у њему тиња. Но у залуд! Варнице пробијају све јаче, док на послетку не букне пламен, који се шири све даље, рушећи старе зграде мрака и насиља из детињског доба човечанства. Оно

који су вековима притезали ланце умнога и политичког ропства народâ, хтели не хтели раде свуда под једнако да угасе пожар, који прети да и њих с њиховим делом прождре. Они хватају, муче, даве, секу и убијају све који им се противе. Они мећу локоте на уста онима који умни живот човечанства распаљују. Они предају огњу тело а ђаволима душу свију оних, који њиховој лажи истину, њиховој превари уверење своје на супрот стављају. И борба ако је у почетку и не једнака, опет се не уставља, но све јаче пламти. Једни борци падају, други их замењују; једни мученици нестају, други у застопце за њима иду, док се најпосле силе противника не изједначе. И онда борба постаје измерена, правилна, једнаким оружјем вођена, по будућност човечанства бујно родна и корисна.

Да видимо неколике слике из те величанствене, грозне и дивне борбе!

Око половине 11. века бејаше на гласу у Францеској проповедник Беренгар из Тура. Он је објашњавао неке црквене тајне (крштење мале деце, причешће и венчање) у другом смислу, а не онако како их је римска Црква утврдила. Он је доказивао да се црквено тумачење не подудара са смислом и значајем тих установа у првобитног хришћанства које су апостоли и њихови најближи последници проповедали. Он је тврдио, да се доцнијим црквеним догмама одступило од јеванђелске основе и да се тиме иде на руку ширењу заблудâ и празноверицâ.

У то доба већ су се у Италији, Швајцарској и јужној Францускoj почеле јављати и са одвојеним ве-

розаконским и друштвеним уређењем ширити секте, које су доводиле постање и везу своју од источних секата Манихејаца, Павлићана и Патарена (Богомила), прогнаних из грчких бугарских и српских земаља. Те секте наставиле су на западу под другим именима и у згоднијим околностима рад својих преходника на истоку, а постале су познате нарочито под именом Катара, Валдеза и Албигојаца. Но у 11. веку кад је Беренгар у Францеској проповедао, римска Црква још није била смислила страшно оружје светих судова (инквизиције), којим је у идућим вековима сваки и најмањи покрет слободне мисли, сваки умни и верозаконски отпор противу своје владавине немилице у зачетку угушивала. У 10. и 11. веку још нису биле тамнице владика̑ и игумана пуне јеретика, и у случајима кад се који слободоумнији проповедник осмелио да подвргне критици коју установу или коју тајну римске цркве у тежњи за поправком, папе и митрополити западни пуштали су се често у писмену препирку са таким проповедницима, а притицали су кад што и црквеним саборима на којима су се трудили да противника разлозима склоне да порече своју науку, или кад то нису могли, онда да му списе и учење осуде. Лично пак још се мотрило на неке обзире човечности, и оваки јеретички проповедници у то старије доба и ако су били гоњени, опет су кад што пуштани слободни са сабора, и ретко им се кад догодило онако насиље какво се виђало доцније у време истребљења Албигојаца, у време инквизиционог суда над Арнолдом из Брешије и Савонаролом, у време спаљења Јована Хуса, па још и у ратовима француских католика противу Хугенота на свршетку 16. века, а особито о грозном клању у Вртоломијевој ноћи у Паризу, или после битке на Белом брду у Чешкој, када су са

уништењем словенско-чешке народне (хусовске) цркве од стране Аустрије и пропаганде римске погажена права и слободе чешкога краљевства. Изгледа као да је римска Црква у оно старије доба осећала боље моћ и предвиђала дуготрајност своју, па тим више била мудра и трпељива; и сам силни рим-папа Гргур VII. давао је Беренгару личну заштиту и старао се да га благим начином склони да одустане од своје јереси. А доцније у 13. па све до 17. века а готово и до најновијег времена римпапска власт са разним огранцима и органима својим постала је као пред смрт жестока, осветљива, тиранска, те је најпосле у II. половини 19. века усрећила своје верне новом догмом непогрешности св. оца папе. —

За означење верозаконских појмова и умног стања код западног хришћанства у 11. веку поучно ће бити, да поменемо легенду која је у Француској постала о Беренгару. Покрет и радња великих људи на црквеном, умном па и на политичком пољу у Средњем веку доводили су се обично у везу са тајним божанским или демонским силама. Па ево како народна прича осветљује прво време слављеног проповедника.

Беренгар је био ученик чувеног духовника и ректора богословије у Шартру, доцнијег владике Фулберта. Овај је још из рана познао у младом ученику критички дух и велики проповеднички дар, па се старао да га упути правим путем Цркве и спасења по предању св. отаца. Ученици су Фулберта веома волели и поштовали, па га обично називали својим Сократом. И Беренгар је делио то опште осећање према свом учитељу. Али се једном ректор-владика разболи од неке тешке болести од које му лекари не могоше наћи лека; па кад поред свега тога из ненада и брзо оздрави као чудом,

почне у побожном заносу мислити, да му је помогла сама Богородица задојивши га у сну својим млеком. Па да покаже своју благодарност за ову небеску помоћ, владика установи у својој епархији нарочиту светковину поводом тога случаја. Беренгар поред свега поштовања према ректору и учитељу свом није могао да верује у чудо којим је онај тврдио да је од смрти спасен, него се још подсмевао таквој празноверици и јавно говорио противу нове светковине. На такво понашање ражљути се владика на свога смелог ученика и искључи Беренгара из школе. Овај се за тим врати у Тур и буде примљен у ред свештенички, где постане архиђакон цркве Анжерске, и бавећи се све више и озбиљније богословском науком трудио се да проникне у основе црквеног стања и духовног покрета на западу, а нарочито да истражи узроке незнању и покварености која је у свештенству владала, те Цркву, веру и морал све већма подривала. Душа Беренгарова као што вели један биограф[1] колебала се између предрасудâ и заблудâ детињства, и између истине коју је он у зрелије доба критичким својим духом угледао. Његова унутрашња (душевна) борба, његове узбуђене недоверице, жаоке и раздирање његовог испитачког духа, — на кратко борба противу онога, што нам је навикама, предањем и гајењем из детињства у душу усађено а не подудара се са основама стварног суђења у зрелије доба, све је то дало материју за легенду, која се овако наставља:

Архиђакон бејаше једном у оном расположају душе у коме би дао свој живот да дозна истину. Ту прилику употреби нечастиви који непрестано вреба душе, па науми да улови и Беренгара у своју мрежу. Једно вече

[1] Camille Mafre, histoire populaire de reformateurs, Paris 1861.

седео је овај дубоко замишљен у својој ћелији у помрчини, кад од некуда зачу се промукли глас сотоне:

— Учитељу, где је истина?

Беренгар се стресе и погледа око себе, но не виде ништа.

— Хоћеш ли да ти ја покажем где је истина? Настави исти глас.

— То је задатак мога живота, одговори ђакон престрављен.

— Хајде за мном, па ћеш видети.

Беренгар угледа руку црне слике која му махну да иде за њом. Он се сети какво се чудо с њим збива.

— Куда ћеш да ме водиш, одговори слободнијим гласом. — Ха, знам те ко си, зли демоне што тргујеш душама. Но ја ти моју не дам. Иди и понуди другоме твој пазар.

— Вараш се ђаконе, о мојим намерама према теби; одговори сотона благим и готово умиљатим гласом, који улови Беренгара. — Не мислим зло ни теби ни твојој души. Пођи за мном до некле, а можеш се слободно вратити кад год будеш хтео. Ја нисам тако црн ни зао као што ме људи износе.

— Зар ми остављаш пуну слободу, да се могу вратити? упита Беренгар.

— Од мене си слободан, и нећу те дирати као у највећег свеца.

Беренгар пристане да пође за сотоном, и овај га успава, па задовољно смејући се пренесе га у Рим, где га невиђено уведе у двор папин и отвори му сва врата да види тајне које дотле нико није видео, и да чује речи, које дотле нико није чуо.

— Видиш ли сад истину? Упита демон.

— Истина, ни правда ни светиња нису у овом дому, одговори ђакон.

— Може бити, настави сотона, ти не умеш да погодиш истину. Ти не видиш да ће се у скоро у овом двору подићи сила, од које ће дрктати народи и краљеви. Ти не видиш, како ће се цео свет клањати једном човеку у овом двору и примати његове наредбе као да долазе од Бога. Хоћеш ли ти да будеш тај човек? Хоћеш ли да ти дам ту силу?

— Сила није истина ни правда, одговори ђакон.

— Сва земаљска блага биће твоја. На једну твоју реч све ће пред тобом падати у прашину. Хоћеш ли?

— Срећа и благо овога света није истина ни правда.

— Људи и народи долазиће да се поклоне овоме престолу који ће сијати у злату и слави; они ће душу и тело своје ставити на расположај ономе ко буде седео на том престолу, и овај једини човек дрмаће светом, он ће имати кључеве од земаљског и небеског царства, он ће једини објављивати на земљи вољу божју. Хоћеш ли ти да будеш тај човек?

— Све то није истина ни светиња коју ја тражим. Одговори Беренгар.

Узалуд је нечастиви изводио пред очи архиђаконове још и друге чудне слике силе, власти и славе земаљске, мамећи га свакојако у своју златну мрежу. Али се Беренгар крепко бранио и остао чврст да тражи праву истину којом се свет од греха и пропасти спасава.

Најпосле сотони се досади, па изјави ђакону да га не ће вратити натраг у постојбину, ако му се не покори и не прими понуде. Но Беренгар тек сада покаже сву крепост и величину своје душе. Он се одупре црном цару пакла свом снагом мудраца и светитеља,

те га после дуге љуте борбе нагна да га врати у постојбину одакле га је невиђено однео, и да га остави на миру. Демон видећи да је нашао мајстора коме не може доскочити, хтеде опет да се освети. Он порази муњом једнога ђаконовог ученика, но Беренгар науми да казни сотону тако како му не ће више лако пасти на памет, да лови свете људе. Он га нагна да уђе у тело ученика муњом опаљенога и да оде у цркву где је морао да пева у кору.

Сад сотона призна да је побеђен и почне молити Беренгара да га пусти. После тога није га никад више узнемиривао. —

Највећи противник Беренгаров у Францеској био је Ланфранк, игуман једног манастира у Нормандији, доцније владика Кентербершки (које место добије у награду од норманског херцега Виљема, кад овај освоји Инглиску). Легенда опет казује, како је Ланфранк као син богатог оца из Италије чудом божијим доведен да прими духовни чин, бранио срећно римокатоличку цркву и њене установе од јеретика. Он је био светски научник, и у једној мањој вароши Нормандије имао је своју нарочиту школу; па кад је једном путовао у главну варош Руан, нападну га разбојници у шуми, оплене га и вежу, па оставе тако сама. Мрачна ноћ спусти се, вуци почну урлати, а Ланфранк у страху стане сам себи певати „свјати Боже“. Хтео је да се моли Богу, но не знадијаше ни једне молитве, јер је пре слабо марио за цркву. У очајању чинило му се да ће га дивљи зверови за који тренутак наћи и растргнути. Горко се кајао што није пре мислио о Богу и о спасењу своје душе, па у овом страшном часу заветује се, да ће цео остали живот свој посветити на службу Цркви и кајању, ако га Бог сада избави од смрти. Тако страхом и му-

ком уморен заспи, а кад се пробуди, бејаше већ свануло, и из далека чуше се гласови путникâ. Ланфранк викне што га је глас доносио, у помоћ, и путници дођу, одреше га и изведу из шуме. Избављени философ за тим изврши свој завет, оде у манастир и у скоро постане игуман и на гласу проповедник. Као такав бранио је Цркву и установе св. отаца речју и писмом од јеретика а особито се истакао противу Беренгара, кога је и код папе и на саборима оптужио.

За живота Беренгарова и поводом његове реформаторске радње сазивано је неколико црквених обласних сабора у Францеској, а један у Риму. Беренгар је на трима од тих сабора сâм собом бранио своју науку, но сва три пута био је осуђен, и као што су његови противници тврдили, приморан је да призна своје заблуде и да их се одрече. Но Беренгар се и у дубокој старости јављао као неуморан радник и проповедник, и ако је којом приликом нашао за добро да ућути и да се испред непријатељâ уклони, то му се не може замерити, кад се зна, да су већ и за његова доба почела јавна краљевским судом наређена спаљивања јеретикâ, и да је једном и сâм могао из далека гледати грозну светлост пламена, који је у Орлеану а пред краљем Робертом прогутао неколицину затврдлих одметника Цркве[1].

---

[1] Том приликом францеска краљица Констанција својом је руком (штапићем) ископала око духовнику Стевану, који је био одпре њезин исповедник, но после одпао од Цркве и постао јеретик, због чега је са још десеторицом у Орлеану спаљен.

У првој половини 12. века други знатан проповедник и философ бејаше се прочуо не само у Француској но и по свему западном хришћанству. То је био Петар Абелар, познат и са несрећне љубави са Хелоизом, ученицом и последницом својом. Велики проповеднички дар Абеларов и смелост његових мисли о догмама и установама римске цркве као и тужна слика његове верне философске заручнице пунила је за дуго ум и фантазију мистичко-романтичког света у 12. и 13. веку.

Абелар[1] је био ученик знаменитог професора Росцелена у Компијењу. Још овај почео је да истиче разум и слободно испитивање као најпоузданију основу за сазнање црквених и светских истина, божјих и људских закона, и припадао је научној школи Номиналиста који су настављајући Платонову науку тврдили, да извесне првобитне урођене идеје од искони постоје одвојено од ствари, и да се овим идејама одговарајући појмови доцније стварају; њихови противници били су Реалисте који су се држали више Аристотелове методе доказујући да су идеје нераздвојне од ствари и да са стварима постају појмови и мисли. И једни и други губили су се најпосле у празним логичким и нелогичким формулама, које су познате под именом Сколастика, а овом се римска црква у Средњем веку вешто служила, да задржи сваки озбиљнији покрет и развитак позитивног знања.

Из Компијења дође Абелар у Париз и стане у философско-богословску школу, где је био најзнатнији професор Виљем од Шампоа, реалиста. Абелар нагињући номиналистима дође у сукоб с многим друговима

[1] Родио се 1079. год.

па и с професором, те се уклони и проведе неко време у Бретањи на одмору код своје к ће, где му родитељи беху наумни да приме монашки чин, што и учине. А кад исти Виљем Шампоа постане владика у Шалону, Абелар се врати у школу, где поче опет својом даровитошћу да светли. Но владика га стане по ново гонити, те Абелар оде у Лаон и уђе у школу знаменитог Анзелма номиналисте. Самосталност и смелост Абеларовог духа привуче на се пажњу свију ученика и учитеља. Он отпочне јавне препирке о тумачењу извесних места у Св. писму и удиви своје слушаоце огласивши, да је за разумевање Св. писма довољно само св. писмо, т. ј. да га свак може тумачити, и обећа се да ће он као новајлија објаснити најтамнија места из књиге пророка Језехиља. Но владика Анзелмо уплашен смелошћу младог проповедника забрани му даље јавне препирке, а Абелар остави за тим варош Лаон и клупе школске за навек и дође у Париз, где на брду св. Геновеве отвори своју нарочиту школу.

То је било око 1110 год. и глас о необичној речитости и мудрости младог проповедника пронесе се скоро по свој Јевропи. Не прође много, а око Абелара искупе се до 5000 ученика из различних земаља Јевропе. Међу њима је био и знаменити Арнолдо из Брешије, талијански политички и црквени реформатор, а за цело и још многи доцнији вођи слободоумног покрета југозападне Јевропе у 12 веку.

По свима извештајима који су нам остали о Абелару, можемо рећи, да он није био човек потпуно спреман и неодољиво одлучан за дело реформе којој је у то време зора заплавила. У њему је радило више уображење, више срце него ум, више лични понос и у неку руку сујета него ладно уверење и оданост истини

за коју се животом плаћа. Па и поред тога он је био и остао најугледнија личност на пољу богословско-философијског покрета у 12 веку.

У сред својих сјајних успеха и кад му је било већ преко 35 година, упозна се са Хелоизом, синовицом игумана Фулберта; овај је сматрао за срећу да своме братучеду добије за учитеља тако славна професора, као што је био Абелар, па прими овога у кућу на стан и издржање. Девојка је показивала необичну вољу и дар за науку, и мало по мало почела је поред великог поштовања да осећа према свом учитељу нешто чудно, тајно и мило, што ју је к њему неодољиво привлачило. Отуда се развију скоро прави љубавни односи, за које је већ сав Париз знао, само што су још за стрица Фулберта били тајна. И кад Хелоиза после неког времена јави Абелару, да осећа чедо под грудима, онда он да би је сачувао од светског оговарања а још више од стричевог гњева, утече с њом својој сестри у Бретању, где су склоњено живели и где им се чедо родило, коме даду значајно име Астролабије. Сирота Хелоиза мислила је да би могла бити целога свога живота срећна са својим драгим у тој самоћи, давши се само на домаће и материнске бриге. Али частољубивост и радни дух Абеларов не даде им мировати. Он се са заручницом својом врати у Париз и измоли у њезиног стрица опроштај обећавши да се с њом венча. Хелоиза се с почетка затезала, слутећи да Абелар није створен за добра мужа и домаћина, но само за научника и проповедника. Она му говораше:

— Како ћу да будем твоја жена, кад је жена само забуна и сметња за човека који мора да живи за своју школу и науку. А и одкуда би жена имала право тражити да јој припада и да за њу живи човек који има

позив да припада свима и да ради за свет. Зар ја да сметам божјим намерама?

Најпосле на стричево и Абеларово наваљивање она се склони и венча се, и Абелар одпочне опет своја предавања нашав одзива и радосна дочека свуда где год се јавио. Но Хелоиза није била срећна. Морала је да крије дете пре венчања рођено, а стриц јој је свакојако досађивао и прекорима је мучио. С тога је Абелар без његовог знања уклони у један манастир, што опет калуђера тако разгњеви да науми осветити се Абелару. Једне ноћи кад је Абелар спавао у дубоком сну, он га преко плаћених људи лиши извора сполног осећања. Ово се злочинство прочује, власт предузме истрагу, стрицу досуде јаку новчану казну, а непосредне вршиоце грозног дела осуде да претрпе онаку исту наказу какву су они учинили Абелару.

Цео свет дозна за несрећу Абеларову и он не могаше више остати у Паризу, но науми да иде у манастир; па жалећи зар и завидећи да му остане млада и лепа жена затражи од ње да се и она покалуђери.

Хелоиза је љубила и поштовала Абелара преко сваке мере. Она за његову љубав жртвова своју младост и будућност, па оде у манастир и обуче црне ризе које није волела; она је то доцније у својим тужним писмима Абелару отворено исповедала, и одричући се света а посвећујући себе на службу Богу зарицала се да вечито љуби свог драгог Абелара. Приликом црквене свечаности о ступању свом у калуђерство примајући црни превез овако је пред олтаром говорила стихове из Лукана:

„О племенити заручниче, достојан много срећније свадбе! Зар несрећа могаше да свали сву своју освету на твоју светлу главу? То је моја кривица, што сам

те заволела и пошла за те на твоју пропаст! Но бар ћу да испаштам за то. Прими од мене ову драговољну жртву!“

Хелоиза је радила као каква Римљанка из старог доба, напојена духом Стојичке философије. Но да ли је Абелар заслуживао толику безграничну оданост? Хелоиза је и после непрестано о њему мислила, а он је њу често сасвим заборављао у заносу узбуђеног реформаторског живота и славе која га је до смрти пратила.

Абелар се повукао у манастир св. Дениса. Презирући сплетке и груби живот својих другова калуђерâ он се бавио само науком и за то време написао је знатну књигу о св. Тројству.

Овим делом изазове противу себе хуку и вику за осветом свега католичког свештенства. Са одобрењем самог Рим-папе сазове се црквени сабор у Соасону, да претресе начела и доктрине Абеларове и да овоме суди. Абелар сам дође да брани своју ствар. Па и ако га је до некле заштићавао миролубиви владика од Шартра, Жофроа, опет сабор великом већином гласова осуди науку и списе Абеларове, и овај буде приморан да их баци у ватру. Непријатељи његови радили су, да и њега пламену предаду, а кад им то не изађе за руком, они узбуне светину по улицама противу њега, те Абелар једва измакне жив из вароши.

После тога живео је неко време опет у манастиру. А кад му се кињења и гоњења од стране калуђерâ и владикâ досаде, дигне се с једним својим учеником да тражи склоништа далеко у пустим шумама Шампање. Ту на брегу једног бујног потока мислећи да је сигуран од освете и славе, од мржње и љубави људске, науми да сагради себи пустињички стан, па благодарећи Богу што ће једном да се смири од рђавог света

почне са учеником својим градити од дасака и гредâ једну малу богомољу, храм посвећен св. Тројици а нарочито св. духу утешитељу (Параклит).

Но не прође много, а пустињички Абеларов стан прочује се не само у Шампањи, но и по целој Француској па и по околној Јевропи. Од свуда потеку ученици и народ, жељни да чују реч слављеног проповедника, и у скоро Параклит постане големо насеље, окићено на брзу руку саграђеним колибама и кућицама, и напуњено хиљадама слушалаца жељних душевне хране.

За не пуну годину дана Абеларов Параклит постане готово цела варош. Стотинама и хиљадама ученика из близа и из далека стекоше се око проповеднице св. Духа, па и многи научници, верозаконски и политички реформатори и општински беседници као и путници долажаху да виде и чују славнога францеског философа и богослова. И у овим приликама појави Абелар сву снагу свога великог духа, сву силу свога проповедничког дара, која је у оно доба мрачне умове осветљавала и бујно за собом повлачила. Он се остави пређашњег често софистичког мудричења и ситничарског препирања око ове или оне догме црквене; он не напада више никога и не обара више ништа, већ дубоким погледом и пространим срцем својим обухвата велико дело хришћанства, које је на завршетку исказивао у три вечито истините речи: Бог је сама милост, сама љубав и правда. Но хришћанство овако проповедано није привањало толико за масе народа, но више за образованије слојеве. Народу је требало видних знакова црквене поправке, крупних изменâ у установама и спољним обредима црквеним, а дух и прави нравствени значај измицао је испред невештих му очију, испред његовог детињског разума. Абелар је више спре-

мао реформаторе, више показивао правац реформи, а није сâм истакао извесне јасно постављене основе за нову науку, или нову Цркву.

Могло се запитати онда, као и сада по негде:

Од куда једном човеку власт, да проповеда реч божју? Ко му је дао право, и одкуда му освећени значај, да претреса основе духовног и верозаконског живота људског, да по свом нарочитом мишљењу објашњава догме и упућује на поправке и измене установа црквених? Зар може и сме когод други то да чини, мимо званичних представника вере, мимо папе и владикâ римских? И ако се то допусти, шта ће онда бити од Цркве и свештенства римског?

Нек буде што му драго! Абелар се о томе не брине. Црква и свештеник утрпали су се између њега и Бога. Он их уклања с тога светог места, у колико му се види, да они положај свој на зло обрћу, да му сметају.

Абелар проповеда верозаконску слободу. Он подрива духовне повластице и потврђује делима личну самосталност хришћанина.[1]

До овога доба римска Црква није гонила Абелара, но се задовољила да мотри на његова кретања и да помаже његовим противницима, сматрајући ту ствар у неку руку као калуђерске свађе. Но од како се огласише његове проповеди и чудан успех његов у Параклиту, Црква се узбуни. Она позна опасност и прозре у последице његова рада за њезину владавину. Па не оклевајући пусти на њега своје слуге. Ловци угледају дивљач, и њихови керови нањуше траг из далека.

Противу Абелара устане св. Бернар из Клервоа, слава римске Цркве у 12 веку, калуђер који је

[1] В. Camille Mafre, Histoire populaire des reformateurs. T. II.

строгим животом и наравима својим привлачио и заносио гомиле света које су га слушале и следовале му, а гласом и моћу духовном надмашао и самога Папу, те у Францеској и Италији црквеним и духовним пословима дрмао, како је хтео. Утицај и сила његове речи на саборима, по црквама и улицама бејаху толики, да су мајке синове, сестре браћу а жене мужеве своје криле и у кућама затварале од страха, да ови чувши проповед св. Бернара одмах не пођу за њим. И често се догађало, да се многи после таких проповеди није дома враћао, но за проповедником као за чудотворцем неким право у манастир одлазио, свлачећи са себе светске а облачећи на се црне калуђерске ризе, и поклањајући све имање своје манастирима. За св. Бернаром ишла је трагом права епидемија (зараза) и лудило одметања из светског у калуђерски живот.

С оваким противницима ни Абелару није ласно било да наставља борбу. Као бесомучни дигну на њега хајку са свих страна. Увреде и клевете њихове већ му напуне душу горчином, а претње њихове престраве га. Он почне мислити, како би се из Француске уклонио у другу земљу, н. пр. у Мавританску Кордову, где би нашао бар веће верозаконске слободе.

Но из ненада дођу му калуђери из једног далеког манастира у Бретањи, људи неотесани, мрачног и прљавог изгледа, па му јаве да су га изабрали за свога игумана. Може бити да је црквена власт удесила тај посао, е да би противника уклонила с поља рада на коме јој се чинио најопаснији, а могла се надати да ће Абелар у дубини бретањских шума скоро доћи у заборав код света, или ће му тамо пусти и необуздани калуђери прекратити живот.

Абелар не знајући шта би друго боље чинио, прими

се позива, с намером да дотера у ред необуздано манастирско братство и да још полу дивљи народ у околини учи верозаконским и наравственим истинама Хришћанства. Но како се љуто преварио? Калуђери су у том манастиру водили распустан живот, да се није могло горе помислити, држали су у околини пуно женâ наложницâ и с овима децу изродили, опијали се сваки дан, варали, крали и отимали као разбојници, па хтели да и Абелара привикну својим обичајима. А кад им се овај није дао, они су га свакојаким начином кињили, претили му, злостављали га, па најпосле смишљали, да га смакну ножем или отровом.

Спромах философ-игуман био је на мукама тежим него у тамници. Горак живот, телесно и душевно ропство!

У то му стигне глас, који га још више ожалости. Хелоиза пошто је постала игуменија манастира у Аржантељу, буде одатле отерана, јер моћни игуман св. Дениса парницом добије Аржантељ као земљу која припада његовом манастиру.

Абелар похита у Париз, понуди Хелоизи и њезиним сестрама калуђерицама насеље у Параклиту, које је после њега остало пусто, и пренесе ово законским путем у својину на њезино име. Сад Параклит с Хелоизом по ново оживи, и свет из околине и из даљине почне долазити да види слављену игуменију и да чује њезине проповеди. А Абелар се врати опет у свој мрачни манастир, где му се тужан и мучан живот кад што разведрио писмима, која је он Хелоизи и она њему писала. Његови противници мислише већ, да су га жива сахранили. Св. Бернар могао је мирно спавати, не бојећи се чувеног јеретика-философа и држећи да се је овај помирио с Црквом.

У то време (око 1134 год.) појаве се Абеларови списи: **Историја мога страдања**, и **Хелоизина и Абеларова писма**. Садржина ових списâ узета је из њихова живота, но облик и појединости смислио је и удесио други писац овога философског романа.

После неког времена Абелар једне ноћи тајно измакне из манастира и дође у Париз. Ту на брду св. Геновеве отвори опет школу и одпочне предавања као и пре неколико година, ставивши слободно истраживање за основу својих проучавања, а не марећи за опомене и претње црквених цензора.

На глас о томе св. Бернар спреми се да опет започне борбу с Абеларом. Прилика за ово скоро му се јави. Распра се заподене о тумачењу речи „Хљеб наш **насуштни**" у молитви „**Оче наш**". Абелар и Хелоиза учили су, да се тим речима не мисли прави леб за свакидашњу телесну храну, но храна духовна, крепост у наравствености. А св. Бернар огласи такво објашњење за јерес, и отуда се отвори жестока верозаконско-философска полемика међу њима.

Абелар напише за тим књигу под насловом **Етика** или **Познај самог себе**. У овом делу писац изводи, да је човек од природе добар и способан да стече заслуге код Бога, и да се свако дело добро или зло суди по намери с којом је учињено. Мало доцније угледа света други Абеларов спис „**О богословији.**" Ово дело изазове буру и све громове Цркве. Св. Бернар потражи помоћ од највише црквене и светске власти да угуши јерес. У 1140 години састане се сабор у Сансу, на који се искупе све владике и црквени достојници Француске, не да суде но да осуде Абелара. Овај дође на сабор с намером да се сам брани. Но видећи по

првим знацима да би му сва мука била на празно, уклони се бојећи се за живот свој.

Тада изнесу дугачку тужбу противу науке и списâ Абеларових. И сам св. Бернар пусти свој моћни глас противу јеретика. А како је тај сабор изгледао и којим се начином ствар расправљала и судила, можемо мислити, кад чујемо, како о томе говори један ученик Абеларов, који и ако где што наравно претерује, и ако му је спис сама сатира пуна горке ироније на судије и старешине саборске, опет му казивање као очевидца има голему вредност.

Ево како говори Абеларов Апологиста[1]:

„Најпосле, по ручку, донесу Абеларову књигу. „Један од присутних почне читати јасним гласном, „раздражен тајном мржњом на Абелара, а и накwашен „соком лозе, не лозе небеске која је сама о себи сведочила речима: Ја сам права лоза, но оне која је „свалила оца Ноја на земљу и појавила му наго тело. „Да сте видели, како се владике после неколико тре„нутака почеше љуљати на својим столицама, смејати „се и ногама тапкати, чашама куцати се и наздрављати, „сетили би се Хорацијеве песме у славу Бахуса.

„А кад би глас читаоца (извештача) додирнуо из „Абеларове књиге коју дубоку и узвишену мисао, нову „и храпаву за њихове уши а љуту за срце њихово, они „би заурлали претњама противу Абелара, па згледајући „се избуљеним очима као кртице и машући главом као „Јуде повикали би: Зар ћемо пустити овог звера да „живи? Ха, ево онога који руши храм божји!

[1] „Historie populaire des reformateurs, par Camille Maffre. — Gustav Struve's Weltgeschichte, Geschichte des Mit„telalters, siebente Auflage, II Buch. S. 173—18?.

„Тако суде слепци беседу истине, тако пијани „осуђују трезнога ... Тако вуци (пси) раздиру пророка, „и бисер смрвљен је зубима свињâ ...

„Па кад им винска пăра још јаче замагли мозак, „почеше дремати на столицама, и многи већ у сну захр„каше. А тужилац читаше спис Абеларов и даље, па „наишав на које место које би му се чинило јеретич„ког значаја, повикао би глувим ушима владикâ и чла„нова сабора:

„Дамнатис (Осуђујете ли)?

„А она тргнувши се иза сна и тресући главом у „бунилу одговарају:

„Дамнамус (Осуђујемо)!

„А неки пола будни а пола у сну за њима изго„варају само половину речи: „Намус (пливамо)."

„Јест, пливате по таласима пијанства, и брод вам „се топи у вину."

„Но да се тешимо речима Јеванђеља: Првосвеш„теници и Фарисеји искупише се и рекоше: Шта да „чинимо? Овај човек говори истину. Ако га пустимо, „свет ће му веровати."

„А један међу њима, по имену Бернар који пред„седаваше сабору, устаде и проговори: Боље је за нас „да се један човек избаци из црквене заједнице, него „да цео народ пропадне."

И тако сабор осуди науку и списе Абеларове и изрекне, да се и он има према кривици да казни. А кад Абелар чује за пресуду, обрати се апелатом самоме Папи у Рим, и пође изнемогао и слаб пешице да своју ствар представи првосвештенику римском. Но св. Бернар преухитри га и писмом изради, те Папа преко свог легата (изасланика и заступника) потврди саборску од-

луку противу Абелара и овога осуди на затвор до смрти (1140 год.).

Кад глас о томе стигне Абелару у путу, он клоне од труда, бриге и очајања и устави се у манастиру св. Клињија, где га игуман, пречасни Петар, човек добра срца, прими милостиво, склони га и дâ му потребне неге, па се заузме код св. Бернара и Папе, те се Абелар опрости затвора. Но за измучена и болна филосова све је то било већ доцкан. Он умре у истом манастиру (1143 год.), а кости му пренесу на насеље Хелоизино у Параклиту.

Хелоиза је живела после њега још 20 година, и својим разумом, својом за оно доба веома високом образованошћу, својим проповедима, а особито својим чистим и угледним животом стекла је дивљење и поштовање код савременика и потомства не само у Француској но и у осталом хришћанском свету. Достојанство и висину њезиног духа можемо измерити по овим речима из њених писамâ:

„Жена која воли да пође за богатога но за си„ромашнога младожењу (и ако би овај други личним „особинама надмашао онога првог), и која код мужа „гледа више на његов положај и чин, него на њега „сама, треба да зна да је и она сама на продају т. ј. „да се може купити! И така која с овим рачуном у „супружни живот улази, има право да тражи куповну „цену (која се о пазару угађала), али нема права на „истиниту узајамну љубав; јер она иде за благом а не „за личношћу свога мужа, а тим показује да јој је жао, „што није могла наћи још богатијег купца.“

Колики је био научни и проповеднички значај Абеларов код његових савременика, може се од при-

позив да припада свима и да ради за свет. Зар ја да сметам божјим намерама?

Најпосле на стричево и Абеларово наваљивање она се склони и венча се, и Абелар одпочне опет своја предавања нашав одзива и радосна дочека свуда где год се јавио. Но Хелоиза није била срећна. Морала је да крије дете пре венчања рођено, а стриц јој је свакојако досађивао и прекорима је мучио. С тога је Абелар без његовог знања уклони у један манастир, што опет калуђера тако разгњеви да науми осветити се Абелару. Једне ноћи кад је Абелар спавао у дубоком сну, он га преко плаћених људи лиши извора сполног осећања. Ово се злочинство прочује, власт предузме истрагу, стрицу досуде јаку новчану казну, а непосредне вршиоце грозног дела осуде да претрпе онаку исту наказу какву су они учинили Абелару.

Цео свет дозна за несрећу Абеларову и он не могаше више остати у Паризу, но науми да иде у манастир; па жалећи зар и завидећи да му остане млада и лепа жена затражи од ње да се и она покалуђери.

Хелоиза је љубила и поштовала Абелара преко сваке мере. Она за његову љубав жртвова своју младост и будућност, па оде у манастир и обуче црне ризе које није волела; она је то доцније у својим тужним писмима Абелару отворено исповедала, и одричући се света а посвећујући себе на службу Богу зарицала се да вечито љуби свог драгог Абелара. Приликом црквене свечаности о ступању свом у калуђерство примајући црни превез овако је пред олтаром говорила стихове из Лукана:

„О племенити заручниче, достојан много срећније свадбе! Зар несрећа могаше да свали сву своју освету на твоју светлу главу? То је моја кривица, што сам

те заволела и пошла за те на твоју пропаст! Но бар ћу да испаштам за то. Прими од мене ову драговољну жртву!“

Хелоиза је радила као каква Римљанка из старог доба, напојена духом Стојичке философије. Но да ли је Абелар заслуживао толику безграничну оданост? Хелоиза је и после непрестано о њему мислила, а он је њу често сасвим заборављао у заносу узбуђеног реформаторског живота и славе која га је до смрти пратила.

Абелар се повукао у манастир св. Дениса. Презирући сплетке и груби живот својих другова калуђерâ он се бавио само науком и за то време написао је знатну књигу о св. Тројству.

Овим делом изазове противу себе хуку и вику за осветом свега католичког свештенства. Са одобрењем самог Рим-папе сазове се црквени сабор у Соасону, да претресе начела и доктрине Абеларове и да овоме суди. Абелар сам дође да брани своју ствар. Па и ако га је до некле заштићавао миролубиви владика од Шартра, Жофроа, опет сабор великом већином гласова осуди науку и списе Абеларове, и овај буде приморан да их баци у ватру. Непријатељи његови радили су, да и њега пламену предаду, а кад им то не изађе за руком, они узбуне светину по улицама противу њега, те Абелар једва измакне жив из вароши.

После тога живео је неко време опет у манастиру. А кад му се кињења и гоњења од стране калуђерâ и владикâ досаде, дигне се с једним својим учеником да тражи склоништа далеко у пустим шумама Шампање. Ту на брегу једног бујног потока мислећи да је сигуран од освете и славе, од мржње и љубави људске, науми да сагради себи пустињички стан, па благодарећи Богу што ће једном да се смири од рђавог света

почне са учеником својим градити од дасака и гредâ једну малу богомољу, храм посвећен св. Тројици а нарочито св. духу утешитељу (Параклит).

Но не прође много, а пустињички Абеларов стан прочује се не само у Шампањи, но и по целој Француској па и по околној Јевропи. Од свуда потеку ученици и народ, жељни да чују реч слављеног проповедника, и у скоро Параклит постане големо насеље, окићено на брзу руку саграђеним колибама и кућицама, и напуњено хиљадама слушалаца жељних душевне хране.

За не пуну годину дана Абеларов Параклит постане готово цела варош. Стотинама и хиљадама ученика из близа и из далека стекоше се око проповеднице св. Духа, па и многи научници, верозаконски и политички реформатори и општински беседници као и путници долажаху да виде и чују славнога францеског философа и богослова. И у овим приликама појави Абелар сву снагу свога великог духа, сву силу свога проповедничког дара, која је у оно доба мрачне умове осветљавала и бујно за собом повлачила. Он се остави пређашњег често софистичког мудричења и ситничарског препирања око ове или оне догме црквене; он не напада више никога и не обара више ништа, већ дубоким погледом и пространим срцем својим обухвата велико дело хришћанства, које је на завршетку исказивао у три вечито истините речи: Бог је сама милост, сама љубав и правда. Но хришћанство овако проповедано није приањало толико за масе народа, но више за образованије слојеве. Народу је требало видних знакова црквене поправке, крупних изменâ у установама и спољним обредима црквеним, а дух и прави нравствени значај измицао је испред невештих му очију, испред његовог детињског разума. Абелар је више спре-

мао реформаторе, више показивао правац реформи, а није сâм истакао извесне јасно постављене основе за нову науку, или нову Цркву.

Могло се запитати онда, као и сада по негде:

Од куда једном човеку власт, да проповеда реч божју? Ко му је дао право, и одкуда му освећени значај, да претреса основе духовног и верозаконског живота људског, да по свом нарочитом мишљењу објашњава догме и упућује на поправке и измене установа црквених? Зар може и сме когод други то да чини, мимо званичних представника вере, мимо папе и владикâ римских? И ако се то допусти, шта ће онда бити од Цркве и свештенства римског?

Нек буде што му драго! Абелар се о томе не брине. Црква и свештеник утрпали су се између њега и Бога. Он их уклања с тога светог места, у колико му се види, да они положај свој на зло обрћу, да му сметају.

Абелар проповеда верозаконску слободу. Он подрива духовне повластице и потврђује делима личну самосталност хришћанина.[1]

До овога доба римска Црква није гонила Абелара, но се задовољила да мотри на његова кретања и да помаже његовим противницима, сматрајући ту ствар у неку руку као калуђерске свађе. Но од како се огласише његове проповеди и чудан успех његов у Параклиту, Црква се узбуни. Она позна опасност и прозре у последице његова рада за њезину владавину. Па не оклевајући пусти на њега своје слуге. Ловци угледају дивљач, и њихови керови нањуше траг из далека.

Противу Абелара устане св. Бернар из Клерво а, слава римске Цркве у 12 веку, калуђер који је

[1] В. Camille Mafre, Histoire populaire des reformateurs. T. II.

строгим животом и наравима својим привлачио и заносио гомиле света које су га слушале и следовале му, а гласом и моћу духовном надмашао и самога Папу, те у Францеској и Италији црквеним и духовним пословима дрмао, како је хтео. Утицај и сила његове речи на саборима, по црквама и улицама бејаху толики, да су мајке синове, сестре браћу а жене мужеве своје криле и у кућама затварале од страха, да ови чувши проповед св. Бернара одмах не пођу за њим. И често се догађало, да се многи после таких проповеди није дома враћао, но за проповедником као за чудотворцем неким право у манастир одлазио, свлачећи са себе светске а облачећи на се црне калуђерске ризе, и поклањајући све имање своје манастирима. За св. Бернаром ишла је трагом права епидемија (зараза) и лудило одметања из светског у калуђерски живот.

С оваким противницима ни Абелару није ласно било да наставља борбу. Као бесомучни дигну на њега хајку са свих страна. Увреде и клевете њихове већ му напуне душу горчином, а претње њихове престраве га. Он почне мислити, како би се из Француске уклонио у другу земљу, н. пр. у Мавританску Кордову, где би нашао бар веће верозаконске слободе.

Но из ненада дођу му калуђери из једног далеког манастира у Бретањи, људи неотесани, мрачног и прљавог изгледа, па му јаве да су га изабрали за свога игумана. Може бити да је црквена власт удесила тај посао, е да би противника уклонила с поља рада на коме јој се чинио најопаснији, а могла се надати да ће Абелар у дубини бретањских шума скоро доћи у заборав код света, или ће му тамо пусти и необуздани калуђери прекратити живот.

Абелар не знајући шта би друго боље чинио, прими

се позива, с намером да дотера у ред необуздано манастирско братство и да још полу дивљи народ у околини учи верозаконским и наравственим истинама Хришћанства. Но како се љуто преварио? Калуђери су у том манастиру водили распустан живот, да се није могло горе помислити, држали су у околини пуно женâ наложницâ и с овима децу изродили, опијали се сваки дан, варали, крали и отимали као разбојници, па хтели да и Абелара привикну својим обичајима. А кад им се овај није дао, они су га свакојаким начином куњили, претили му, злостављали га, па најпосле смишљали, да га смакну ножем или отровом.

Сиромах философ-игуман био је на мукама тежим него у тамници. Горак живот, телесно и душевно ропство!

У то му стигне глас, који га још више ожалости. Хелоиза пошто је постала игуменија манастира у Аржантељу, буде одатле отерана, јер моћни игуман св. Дениса парницом добије Аржантељ као земљу која припада његовом манастиру.

Абелар похита у Париз, понуди Хелоизи и њезиним сестрама калуђерицама насеље у Параклиту, које је после њега остало пусто, и пренесе ово законским путем у својину на њезино име. Сад Параклит с Хелоизом по ново оживи, и свет из околине и из даљине почне долазити да види слављену игуменију и да чује њезине проповеди. А Абелар се врати опет у свој мрачни манастир, где му се тужан и мучан живот кад што разведрио писмима, која је он Хелоизи и она њему писала. Његови противници мислише већ, да су га жива сахранили. Св. Бернар могао је мирно спавати, не бојећи се чувеног јеретика-философа и држећи да се је овај помирио с Црквом.

У то време (око 1134 год.) појаве се Абеларови списи: **Историја мога страдања**, и **Хелоизина и Абеларова писма**. Садржина ових спиcâ узета је из њихова живота, но облик и појединости смислио је и удесио други писац овога философског романа.

После неког времена Абелар једне ноћи тајно измакне из манастира и дође у Париз. Ту на брду св. Геновеве отвори опет школу и одпочне предавања као и пре неколико година, ставивши слободно истраживање за основу својих проучавања, а не марећи за опомене и претње црквених цензора.

На глас о томе св. Бернар спреми се да опет започне борбу с Абеларом. Прилика за ово скоро му се јави. Распра се заподене о тумачењу речи „Хљеб наш насуштни“ у молитви „Оче наш“. Абелар и Хелоиза учили су, да се тим речима не мисли прави леб за свакидашњу телесну храну, но храна духовна, крепост у наравствености. А св. Бернар огласи такво објашњење за јерес, и отуда се отвори жестока верозаконско-философска полемика међу њима.

Абелар напише за тим књигу под насловом **Етика** или **Познај самог себе**. У овом делу писац изводи, да је човек од природе добар и способан да стече заслуге код Бога, и да се свако дело добро или зло суди по намери с којом је учињено. Мало доцније угледа света други Абеларов спис „**О богословији.**“ Ово дело изазове буру и све громове Цркве. Св. Бернар потражи помоћ од највише црквене и светске власти да угуши јерес. У 1140 години састане се сабор у Сансу, на који се искупе све владике и црквени достојници Францеске, не да суде но да осуде Абелара. Овај дође на сабор с намером да се сам брани. Но видећи по

првим знацима да би му сва мука била на празно, уклони се бојећи се за живот свој.

Тада изнесу дугачку тужбу противу науке и списâ Абеларових. И сам св. Бернар пусти свој моћни глас противу јеретика. А како је тај сабор изгледао и којим се начином ствар расправљала и судила, можемо мислити, кад чујемо, како о томе говори један ученик Абеларов, који и ако где што наравно претерује, и ако му је спис сама сатира пуна горке ироније на судије и старешине саборске, опет му казивање као очевидца има голему вредност.

Ево како говори Абеларов Апологиста[1]:

„Најпосле, по ручку, донесу Абеларову књигу. „Један од присутних почне читати јасним гласном, „раздражен тајном мржњом на Абелара, а и наквашен „соком лозе, не лозе небеске која је сама о себи све„дочила речима: Ја сам права лоза, но оне која је „свалила оца Ноја на земљу и појавила му наго тело. „Да сте видели, како се владике после неколико тре„нутака почеше љуљати на својим столицама, смејати „се и ногама тапкати, чашама куцати се и наздрављати, „сетили би се Хорацијеве песме у славу Бахуса.

„А кад би глас читаоца (извештача) додирнуо из „Абеларове књиге коју дубоку и узвишену мисао, нову „и храпаву за њихове уши а љуту за срце њихово, они „би заурлали претњама противу Абелара, па згледајући „се избуљеним очима као кртице и машући главом као „Јуде повикали би: Зар ћемо пустити овог звера да „живи? Ха, ево онога који руши храм божји!

[1] „Historie populaire des reformateurs, par Camille Maffre. — Gustav Struve's Weltgeschichte, Geschichte des Mit„telalters, siebente Auflage, II Buch. S. 173—182.

„Тако суде слепци беседу истине, тако пијани „осуђују трезнога... Тако вуци (пси) раздиру пророка, „и бисер смрвљен је зубима свиња...

„Па кад им винска пара још јаче замагли мозак, „почеше дремати на столицама, и многи већ у сну захр„каше. А тужилац читаше спис Абеларов и даље, па „наишав па које место које би му се чинило јеретич„ког значаја, повикао би глувим ушима владика и чла„нова сабора:

„Дамнатис (Осуђујете ли)?

„А она тргнувши се иза сна и тресући главом у „бунилу одговарају:

„Дамнамус (Осуђујемо)!

„А неки пола budни а пола у сну за њима изго„варају само половину речи: „Намус (пливамо).“

„Јест, пливате по таласима пијанства, и брод вам „се топи у вину.“

„Но да се тешимо речима Јеванђеља: Првосвеш„теници и Фарисеји искупише се и рекоше: Шта да „чинимо? Овај човек говори истину. Ако га пустимо, „свет ће му веровати.“

„А један међу њима, по имену Бернар који пред„седаваше сабору, устаде и проговори: Боље је за нас „да се један човек избаци из црквене заједнице, него „да цео народ пропадне.“

И тако сабор осуди науку и списе Абеларове и изрече, да се и он има према кривици да казни. А кад Абелар чује за пресуду, обрати се апелатом самоме Папи у Рим, и пође изнемогао и слаб пешице да своју ствар представи првосвештенику римском. Но св. Бернар преухитри га и писмом изради, те Папа преко свог легата (изасланика и заступника) потврди саборску од-

луку противу Абелара и овога осуди на затвор до смрти (1140 год.).

Кад глас о томе стигне Абелару у путу, он клоне од труда, бриге и очајања и устави се у манастиру св. Клињија, где га игуман, пречасни Петар, човек добра срца, прими милостиво, склони га и дâ му потребне неге, па се заузме код св. Бернара и Папе, те се Абелар опрости затвора. Но за измучена и болна философа све је то било већ доцкан. Он умре у истом манастиру (1143 год.), а кости му пренесу на насеље Хелоизино у Параклиту.

Хелоиза је живела после њега још 20 година, и својим разумом, својом за оно доба веома високом образованошћу, својим проповедима, а особито својим чистим и угледним животом стекла је дивљење и поштовање код савременика и потомства не само у Француској но и у осталом хришћанском свету. Достојанство и висину њезиног духа можемо измерити по овим речима из њених писамâ:

„Жена која воли да пође за богатога но за си-„ромашнога младожењу (и ако би овај други личним „особинама надмашао онога првог), и која код мужа „гледа више на његов положај и чин, него на њега „сама, треба да зна да је и она сама на продају т. ј. „да се може купити! И така која с овим рачуном у „супружни живот улази, има право да тражи куповну „цену (која се о пазару угађала), али нема права на „истиниту узајамну љубав; јер она иде за благом а не „за личношћу свога мужа, а тим показује да јој је жао, „што није могла наћи још богатијег купца.“

Колики је био научни и проповеднички значај Абеларов код његових савременика, може се од при-

лике измерити по овим речима из кронике једнога калуђера онога доба, из писма писаног самом Абелару:

„Рим ти је послао своје синове на науку, а тиме „је град који све науке обима, показао, да твоје знање „надмаша његово. Ни далеке земље, ни висока брда, „ни дубоке долине, ни све тегобе и опасности пута „нису могле задржати омладину из свију крајева Јев„ропе, да к теби похита. Далека Бретања и Анжуја по„слаше ти своје полудивље синове да чују твоју науку. „Поату, Гаскоња, Иберија, Нормандија, Фландрија, „Тевтони (Немци) и Шведи кâде те тамјаном и хвале „твој високи дух. А и да не говорим о грађанима Па„риза ни о другима ближим и даљим становницима „Францеске, који сви жељно слушају реч твоју!“

Три главне личности јављају се на пољу духовног и реформаторског покрета на латинском западу у 12 веку.

Беренгар из Тура са тежњом црквене поправке у границама римпапских установа.

Абелар с верозаконско-философијским правцем,

и Арналдо из Брешије са значајем верозаконско-политичког реформатора.

Она прва двојица продрмали су зачамили духовни живот народа у Францеској, а овај трећи хтео је да крене Италију новом стазом ослобођења из окова црквене и светске римпапине власти. У тој намери Арналдо из Брешије мислио је да основу целе зграде римпапства потресе, да ову установу у срце згоди. Радио је да Цркву поврати у просте установе првих апостолских времена, и да Италију ослободи саму собом;

мислио је да реформу и револуцију пренесе у сâми Рим. Па зато је и главом платио. Арналдо из Брешије умрьо је мученичком смрћу.

Свршетком једанаестог века две јаке струје кретале су северну Италију а на име њезину област Ломбардију у напред. Својим независним унутрашњим уређењем, својим слободњачким духом у политичким и црквеним одношајима велике и богате ломбардијске вароши одликовале су се чудно од суседних немачких и краљевских општина и покрајина. А да ту своју слободу и независност ујемче, радиле су да склопе и утврде међу собом савез за одбрану од спољних непријатеља, па за ову цељ нису жалиле крви ни блага својих грађана и синова. И победоносне заставе њихове на позлаћеним убојним колима истакнуте често су задавале страх силним царско-немачким војскама.

Међу свима ломбардијским слободним варошима Брешија се одликовала постојанством и родољубљем талијанским. У њој се родио и одгајио Арналдо, у њој је с материним млеком посисао онај дух независности и смелости, којим је после са изменама црквених установа тражио и изводио напредне демократске измене у ломбардијским варошима, па и у самој римпапиној престоници.

Још као младић (око 1110 год.) Арналдо дође с још једним другом по имену Петром у Париз, куда их је глас чувеног Абелара вукао. Петар се доцније одвоји од смелих Абеларових и Арналдових мисли, прилагоди се црквеним уредбама и постане париски владика под именом Петар Ломбардо. У то доба и још раније проповедао је на југу францеском (у Лангдоку) знаменити Петар из Бриса[1], први реформатор, коме

[1] Petrus Broussianus (Pierre le Broussien) Pierre de Bruys. Брус или Брис била је мала варош у Лангдоку.

није требао ни свештенички чин ни калуђерска риза, но само дубоко уверење и одлучна воља човека и хришћанина, те да узме на се право слободног истраживања и практичког преображаја на верозаконском пољу, и да раскине са свима предањима, обичајима и установама римпапске Цркве. Њему дође Арналдо, да се поучи и утврди у начелима и намерама реформе. И то је био учитељ, на кога се Арналдо доиста угледати могао. Петар из Бриса није имао уређену школу; он није никакве богословске системе ни научне доктрине постављао; он је као и први апостоли проповедао народу Јеванђеље, и у томе се јако разликовао од Беренгара и Абелара. Беренгар је говорио богословима и свештенству; Абелар философима и образованим сталежима. Петар из Бриса скупљао је око себе народ, па беседама и животом својим разгревао и покретао душу народну, показујући и вршећи у животу праву хришћанску љубав, једнакост и братство. Петар и његов ученик Хенрик из Бриса, а с њима Арнолдо из Брешије, ставили су себи задатак, да не само речима но и делом остваре хришћанство, како је у време Христа и Апостола на извору своме потекло. Петар избере за земљиште свога рада јужну, Хенрик северну Францеску, а Арналдо Ломбардију и Италију. Петра после неког времена фанатички калуђери у једном манастиру ухвате и без суда спале; Хенрик допаде под старост затвора у коме и умре. А Арналду је било суђено да Цркву и власт папину из основа zaљуља и да падне тек после дуге борбе, у којој се царев мач и папина анатема здружише противу њега.

По повратку у постојбину Арналдо се појави прво у Брешији као угледан проповедник. Слободоумна општина прими га раширеним рукама, а Арналдо поће

одатле да проповеда реформу и по другим ломбардијским варошима. Кремона, Милано и Павија гостољубиво му отворе врата, и народ слушаше глас одушевљеног проповедника с дубоким поштовањем и дивљењем. Свуда где год је Арналдо дошао, излазиле су преда њ и дочекивале га гомиле света као каква пророка, и глас о неодољивој сили његове речи, глас о чистоти и светињи његова живота пронесе се брзо на све стране.

Одлучна и видна црта Арналдовог дела нарочито је осуда против светске римпапине власти и противу земаљског блага, које је свештенство приграбило у своје руке, а тиме увело у Цркву клице распада, отворило широко поље злоупотребама и изопачењу правог задатка хришћанства. Арналдо је учио, да би било добро и богоугодно дело, одузети од папе и владикâ римских светску власт и укратити им грдно имање и приходе које су негде силом а негде хитрином и преваром задобили у своје руке.

С тога су се Арналдовим тежњама одупирали кардинали, племићи, богаташи и сви они који су народ за оскудице и патње овога света тешили нâдом на бољи живот на небу. С тога су га мрзили и свакојаким начином гонили га. Но за чудо, нису му могли ничим наудити. И сами најжешћи противници његови морали су умукнути пред општим гласом народа, који је поштовао Арналда као каквог свеца. Па и по смрти његовој нико није могао ни смео изнети ма какву пегу на његов карактер и живот. И сам св. Бернар, његов најљући непријатељ, говорио је и писао:

„Дао би Бог, да је Арналдова наука тако чиста, као што му је карактер и живот чист.“

Замерали су Арналду, што је с тежњама верозаконске реформе помешао рад свој за политичку сло-

боду свога народа. Но то му се може више уписати у заслугу а не у прекор. Прâво хришћанство не пориче и не угушује осећања и прáва народности; оно их још бȗди, уздиже и општим човечанским духом крепи. Човек и хришћанин може да изврши задатак свога живота тек као син једнога извесног народа, развијајући своје мôћи и особине на језику и у духу тога народа.

У 12 веку више него икада пре и после тога имали су Талијани да бране своју земљу и слободу од туђинског царско-немачког јарма. Арналдо је био пре свега Талијанац и патриота. Речима Бог и Слобода које су дотле биле застава свима реформаторима Средњега века, он је додао још једну крупну и сјајну реч: Отаџбина[1].

Видећи да ће сви напори и средства талијанских вароши и покрајина у љутој борби противу царсконемачке силе као и противу римпапске владе остати немоћни и без користи, ако им се не нађе средиште одакле би се мудро и снажно кретали, смисли, да верозаконску реформу и политички преображај Италије доврши из Рима, из срца Италије, из саме столице римпапине.

Пријатељи и ученици Арналдови плашили су се његових смелих намера, показивали су му све тегобе и немогућност таквога великог предузећа, и одвраћали га од започетог дела. Но он се није дао ничим поколебати, и одговарао је, да ће бар другима прокрчити пут, ако њему неби пошло за руком да изведе до краја свету ствар за коју је уложио свој живот.

Талијански племићи већином желели су да се ослободе царско-немачког јарма. Но видећи куда смера

[1] В. Histoire populaire des Reformateurs, par Camille Maffre. T. V.

Арналдова радња која се ослањала на народ, и поплашени његовим одлучним демократским струјама почну га и сами гонити. С тога се проповедник уклони за неко време у Швајцарску, а упути једнога свог ученика, калуђера Арнулфа у Рим, да огледа не би ли се могло тамошње грађанство и народ покренути и задобити за предузето дело реформе.

Арнулфо дође у Рим и почне из најпре као обичан калуђер просјачког реда говорити по улицама о томе, како свет треба да се по јеванђелској науци клони неправде и непоштења, раскоши и богатства, и како је особито католичко свештенство дужно да се покаје за своја грешна дела и поврати на пут апостолског живота.

Испрва римпапине власти нису узимале на ум проповедање овога чудног калуђера. Но кад се он отворено огласи као ученик и последник Арналда из Брешије, па стреле својих огњених речи управи и на самога св. оца папу, онда се упрепасте сви видећи јерес и буну на прагу Ватикана, у срцу католичког света. Арнулфа брзо ухвате и у тамници погубе (1128 године).

Скоро за тим Арналдо се опет врати у Италију. По смрти папе Хонорија III настане у Риму метеж. Странка кардиналâ кријући од народа изабере за папу Иноћентија II који је био угодан да послужи као оруђе туђинским сплеткама и кардиналској самовољи. А странка народна изабере другога папу, Петра од Леона, под именом Анаклета II.

Иноћентије II уклони се са својим присталицама у Француску и скупи у Рајмсу црквени сабор, који прокуне папу Анаклета II. Готово сви краљеви и кнезови Јевропе, сви аркибискупи и бискупи изјаве се за

Инонентија II, а св. Бернар био му је управо десна рука. Немачки цар Лотар II пође с војском на Италију да Иноћентија посади на папску столицу.

Но Арналдо из Брешије с народном странком науми, да подигне народ на оружје противу туђинског папе и цара.

Одушевљена реч Арналдова и његових ученика заталаса родољубље грађана вароши Милана и остале Ломбардије, који се почну скупљати у чете. Цар на брзу рукуројури у Рим надајући се да ће тамо моћи да оживи Иноћентијеву странку, па да раздвојеним Римљанима наметне своју вољу. Но превари се у рачуну. Анаклет одбије понуде изравнања, затвори се у градић св. Анђела, и одупре се с народном странком на оружје; а цар поплашен да му ломбардске чете с леђа не зађу, повуче се нагло и оде у Немачку. На то се папа Иноћентије II склони у варош Пизу која му је с Ђеновом још остала верна, и сазове велики црквени сабор, на коме је мислио да пресуди спор с Анаклетом и да утврди власт своју.

Арналдо и народна странка мишљаху до некле да ће с Анаклетом моћи да изврше реформу коју су за Цркву и за отаџбину своју спремали. Но преваре се. Папа је папа, а Анаклет и ако може бити бољи од других, омахне опет наде које су у њега полагане; почне да влада самовољно и обрне сву бригу на то, како ће да се нагута блага и да напуни кесе својим сродницима, пријатељима и кардиналима. С тога Арналдо одпоче да ради против саме установе папства. Он је летео из Милана у Павију, одавде у Кремону, у Брешију и т. д. и свуда је слободио грађане и народ, уређивао општине, призивао и настављао нове ученике. Неодољива снага његове речи и брзина којом се свуда

где је требало јављао и свуда по Ломбардији духовно и политичко ослобођење проповедао, па и оружану борбу спремао — све то учини, те народ почне веровати, да Арналдо располаже неком чудотворном, мађиском снагом, и легенда говори, да се у исти мах могао кад је хтео створити у два различна места, у две вароши, да је чинио чуда као светац.

Али је тешко, веома тешко одучити људе од навика дуговечног ропства, а још теже научити их да вољно приносе све моралне и материјалне жртве које тражи слобода. Тако Талијани 12 века па и они који су потребу реформе признавали, који су Арналда поштовали и дивили му се, почну о успеху његовог дела двоумити и оклевати. И Мојсијеви Израиљани на 12 векова пре Христа у Арапској пустињи, видећи како је тешко задобити и бранити своју слободу, хтели су да се врате по ново у Мисир и да робују Фараонима.

Папа Инођентије II, да би уставио Арналдов покрет, огласи варош Милано да је одлучена од Цркве, и забрани да се у њој не смеју вршити ни црквена служба ни обреди ни било која црквена церемонија. Услед тога свака богомоља престане, причешће и исповест прекрате се, мртваци се неопевани сахрањиваху. С друге стране стигоше гласови, да се и цар немачки Лотар спрема, да с великом војском крене на Италију.

У таким приликама народни вођи клону и пријатељи Арналдови умукну. Грађани милански потраже пут како би утишали гњев папин. Св. Бернар јави се као посредник и обећа им опроштај и милост, ако се врате под крило законитом папи.

У то време (1134 год) васеленски сабор римокатоличке Цркве у Пизи расправљаше спор између двојице супарника папе, но главна му намера бејаше да

осуди појављена јеретичка учења. Више од хиљаде аркибискупа, бискупа и игумана запада огласе Иноћентија II за правог папу, а Анаклета, Арнолда из Брешије и све њихове последнике и браниоце прокуну и одлуче од Цркве. После тога св. Бернар на молбу грађана миланских изради им опроштај код папе и донесе сам собом опроштајно писмо. Небројене гомиле народа с општинским представницима изађу му далеко на сусрет, падну пред њим на колена и љубили су му скутове и ноге, а многи су скидали по које влакно од његових хаљина верујући да ће то бити лек од разних болести. А легенда даље вели, да је том приликом сам живи светац многе болне исцелио. Праћен хиљадама људи, женâ и деце прође св. Бернар у слави сву Ломбардију, враћајући свуда одпаднике под власт Иноћентија II а проклињући Арналда и његове ученике. Све вароши ломбардијске изјаве свечано да се одричу јеретика, само просвећена Брешија и моћна Кремона узпротиве се и даље и узму под закриље реформу и револуцију Арналдову.

Но борба међу народном талијанском и туђинском странком била је неједнака. Арналдо није имао на руци чаролијску снагу ни чинио чудеса, нити се служио празноверицом народном као св. Бернар. У то се још и цар Лотар (1136 год.) појави с војском у Италији, да доказима мача и тамницâ потврди одлуку Пизанског васеленског сабора, да речима Иноћентија II и св. Бернара прибави већу силу, и да упорне и слободоумне ломбардиске грађане поврати у послушност. Он дође с немачким четама пред сами Рим и науми да га јуришем освоји. Но св. Бернар одврати га од намере, надајући се да ће се Римљани и сами покорити, пошто нису били сложни но раздвојени на противне странке. У

скоро за тим цар се врати у Немачку због тамошњих унутрашњих послова, и пошто је већ био остарео и ослабио, умре 1137. Мало доцније умре и папа Анаклет. А кардинали који су били у Риму, изберу једнога између себе по имену Виктора за папу. Овај се постара пре свега за своју личну корист, одпочне преговоре с Иноћентијем, прими његове понуде и новчане накнаде и преда му својевољно варош и папску столицу.

Сада почну прогонства јеретика̂ и Арналдових последника на све стране, и дело црквеног и политичког преображаја које је талијански патриота спремао, устави се. Многи том приликом платише крвљу и слободом својом, бивши погубљени или на тамницу осуђени. А многи се уклоне испред бесне силе преко Алпа у Швајцарску и јужну Француску, где још већом снагом наставе свој проповеднички посао, те тако рашире реформу, коју је тек крсташки рат у крви многих хиљада албигојских јеретика угушио.

Папа Иноћентије да крунише свој успех, сазове други Латрански сабор у Риму (1139 год.). Више од хиљаде католичких владика и калуђера искупе се на папин позив, и прва им је брига била, не да пронађу основе зла и несреће у установама и практикама римске Цркве, но да истребе јерес, да угуше у зачетку сваку мисао о разумној поправци. Сабор понови проклетства пређашњих сабора противу свију јеретика, и нарочито осуди Арналдово учење; а папа Иноћентије II од силе и обести толико се занесе, да је својом руком истрзао пастирски штап (палицу) и знаке одличија неколицини владика̂, који су сматрани као присталице пок. папе Анаклета а дошли су на сабор.

За то време Арналдо се бавио у Француској. Но и отуда га подстицањем св. Бернара прогнају като-

личке владике. Тада он потражи склоништа у Цириху, где је могао мало слободније душом дахнути. Али и ту му не би дугог станка. Инођентије II разашље свима западним владикама заповест, да се Петар Абелар и Арналдо из Брешије као покретачи нове превратне науке и као противници католичке вере имају затворити, где год се ухвате, и да им се књиге спале. С тога се Арналдо уклони у Немачку, и тек у 1146 год. видимо га опет на позорници његовог правог рада, у Италији, у Риму.

По смрти Инођентија II би изабран за папу кардинал странац, под именом Виктор III. Племићи и грађани римски успротиве се и не хтедоше му признати власт, а нови папа с кардиналима склони се у Витербо, одакле је пуштао црквене и светске стреле на побуњене Римљане. У то се јави и Арналдо у Риму; народ га прими одушевљено и по његовим саветима уреди општину и власти по угледу старе републике римске. У таким приликама развије Арналдо сву моћ свога реформаторског духа, свога талијанског родољубља и самопрегоревања. Он је могао да буде прави политички вођ и старешина римски, и то је био у време опасности; а кад је ова прошла, задовољио се улогом простог калуђера проповедника, а световао Римљанима, те изберу једнога племића, који је са сенатом био највиша власт у Риму.

На глас о замашним догађајима и преображајима који се у Риму извршише, папа прокуне Арналда и све који су подстакли и извели револуцију. А Арналдо с народном странком одговори на то прогласом, који позиваше у слободан савез све талијанске вароши и области са столицом у Риму.

Ова смѣла и велика мисао многе је пријатеље Ар-

налдове застрашила. И кад су питали реформатора, шта ће бити од папе, ако се оснује слободна талијанска конфедерација, он је одговарао, да ће у Риму бити места и за папу, с погодбом, да се он и свештенство врате првобитним апостолским установама.

Но папа је хтео да се врати у Рим с пуном црквеном и светском влашћу, како је и пре било. Он покупи у околини оружане чете под најам, пође на Рим, и пошто се општина није бранила, продре у варош и заузме Латрански двор; но тек што се намести у столици својој, народ се узбуни и протера папу и његове чете преко Тибра. На глас о томе св. Бернар управи Римљанима једну посланицу којом их је позивао, да се врате у послушност према поглавару Цркве; но Арналдо је био у Риму, и народ слушајући њега одбије савете и понуде св. Бернара, па настави да уређује слободну римску општину.

Арналдо је после тога више година провео у Италији бавећи се проповедањем црквене реформе. И за ово време све до 1154 год. кронике не помињу никакав особити догађај о њему. А тада се обрне коло његова живота и за њега приспе кобни час.

По смрти папе Евђенија III нови папа Адријан IV вештим начином задоби један крај Рима, таконазван Леонински део вароши у своје руке, и ту се с кардиналском колегијом смести, а у другом већем дѐлу Рима управљала је републиканска општина под утицајем Арналдове странке; но папини људи, чиновници и свештеници могли су и у ове друге крајеве Рима долазити и с грађанима мешати се исто као и Арналдови проповедници. Међу обојим противним странкама владало је неко примирје, а ово ће се прекинути до прве прилике, која се ускоро јави.

Једног кардинала кад је по улицама римским ходао, нападне светина, из освете или другим којим поводом, и обрани га. За то папа прокуне варош Рим и одлучи грађане од црквене заједнице, забранивши да се никаква црквена служба ни обреди не врше у Риму, док се општина не покаје и не покори.

Ова у оно доба веома тешка казна застраши народ у Риму. Арналдова наука и дух његове реформе не могоше још довољно да замêне код народа дуготрајну навику и практику католичке Цркве и папиног свештенства. Народ се дивио узвишеним мислима и дубоким наравственим истинама Хришћанства које је Арналдо проповедао; но у исто доба народ је тешко осећао празнину, која се у његовом животу стварала без уређене и сјајним церемонијама окићене Цркве и службе. А Арналдо није сматрао за нужно, да на место римпапске власти и католичко-црквених установа које обара, подигне друге видне знаке и представнике божије воље на земљи.

Народ се поче кајати што је увредио папу и кардинале. Противници Арналдови и папина странка добију опет мах у Риму; општина се поплаши од гњева и освете власти, која је већ толико векова муњама и громовима својим народе и краљеве под уздом држала, а благим осмехом кад је требало милост и срећу им делила.

Цео Сенат римски дигне се у двор папи, падне пред њим на колена и заиште опроштај, обећавши да ће протерати Арнолда и његове присталице. Св. отац учини се, да је задовољан овим кајањем; Арналдо се уклони из Рима у Кампанију, али га по наредби тамошњег владике кнез те области ухвати и у тамницу баци.

У то доба (1155 год.) и силан немачки цар Фридрик Барбаруса (Риђобрада) крене се из Ломбардије Риму, пошто је упорне ломбардијске вароши (осим моћног и богатог Милана) у покорност довео и гвозденом ломбардијском круном у Павији крунисао се. Фридрику је требало још да се круните и римском царском круном. У такој прилици паметни људи лако се погоде. Св. отац папа заиште, да му се изда Арналдо и да царска војска заузме Рим, па ће он за тим крунисати цара; Фридрик пристане и заповеди кампанском кнезу, своме вазалу, да изда јеретика. На свечаном састанку у Сутрију пред многим народом и војском цар је држао подножје (узенгије) папином коњу, а првосвештеник католичке Цркве за тим пољуби цара по обичају у образ и обећа му римску круну.

Тако оба поглавара западног хришћанства, духовни и светски, уђу свечано у Рим, водећи за собом и везаног Арнолда поглавара јеретика. Цар се круните у цркви св. Петра ($^6/_{18}$ Јуна 1155), а за тим папа с кардиналима осуди Арнолда, да се распне на крст и жив у огањ баци. Глас о овој грозној пресуди разне се се по вароши; народ почне жалити свога омиљеног проповедника, оружане чете грађана брзо се искупе и навале на тамницу да ослободе осуђеника; но папине страже и царска војска одбију их и растерају.

За тим Арналда изведу и јавно спале на брегу реке Тибра, а пепео му баце у воду, бојећи се да народ не покупи ту светињу и да с њом не сачува спомен и науку јеретика. Великодушан талијански проповедник, достојан првих апостола Хришћанства, славан борац за слободу свога народа, јуначки је претрпео мученичку смрт. А мисли и тежње његове васкрсле су у потоњим вековима, и помогле су много, да се одгаје они умни

и политички вођи народни којима је тек у наше доба пошло за руком, да покидају окове духовног и грађанског ропства, домаћег и туђинског деспотизма, у коме је Италија, њихова и Арналдова дивна отаџбина до скора пиштала.

У 12 веку јужна Францеска била је поред талијанских (ломбардиских) вароша у свој Јевропи једина покрајина, где је верозаконска и политичка слобода могла за неко време наћи угодно земљиште за развијање.

Краљевска власт у Паризу још није била довољно јака, да би могла код јужних кнезова и властелâ вршити право мешања у њихове унутрашње послове. Моћ и углед папе и римских владикâ бејаху такође у тим крајевима ослабили. А просвећени племићи Лангдока и Прованса, пространих областѝ од реке Роне до Пиренеја и Атланског океана видели су за се користи у томе, да заштићују верозаконске и општинске слободе својих вредних поданика. Те тако становници ових пределâ угледајући се на суседне Талијане у Ломбардији и на Мавре у Шпанији подигоше у својим родним долинама богату индустрију, којом многобројне њихове вароши и села процветаше тако, да је јужна Францеска према северним областима изгледала као неки рај. На све стране видело се живо кретање, рâд и напредовање. Провансалска појезија, весела песма Трубадурâ мешала се с беседом албигојских проповедника. Племићи се надметаху, ко ће више да закриљује рâд и трговину, ко боље на своме двору да прикупља песнике и књижевнике. Давнашњој девизи Бог и краљ, вера и отаџбина, додадоше витезови јужне Францеске још једну значајну реч: љубав.

Римска Црква гледаше по преко на појаве слободе и благостања, што се у овим јеретичким крајевима с дана на дан све више виђаху. Она са страхом позна, да се смрћу Петра и Хенрика из Бриса моћ њезина тамо није утврдила, и да слободоумни обитници францеског југа све већом мржњом предусретају веру којој за доказ истинитости служе тамнице и муке, мач и ватра. С тога она вребаше прилику, када ће једним ударцем да истреби противне секте и да поврати под власт своју богате области, које од ње бејаху готово са свим отпале и тиме јој голему материјалну и моралну штету нанеле. А вођи отпавших секата опет са своје стране познаду, да им за успешну борбу противу тако моћног непријатеља треба боља организација, и на место римске Цркве коју обарају, да мора доћи друга нова у формама и у практици јасно обележена установа.

Какво је било из ближе уређење нове реформоване Цркве у јужној Францеској, није јасно познато. Све њезине споменике, књиге, преводе св. писма, посланице, извештаје и летописе уништила је Инквизиција. И све што о томе знамо, доводи се од записа̂ и извештаја које су бесни противници, борци римске Цркве оставили.

Толико се може узети за извесно, да је било више секата. које су се у отпору противу римпапске владавине саглашавале, но у замашају тражене поправке, у догмама и обредима нове Цркве мање или више разликовале. Једни су хтели радикалније а други умереније измене. Једни су мислили да прочисте и уреде Хришћанство по угледу првобитних апостолских времена; а неки су се више обзирали на промењене културне и политичке прилике, па су радили да намеру

реформе изведу према нарочитом стању народа и времена у коме су живели. Но већином су познати под именом Албигојских јеретика, стога, што кад је на њих римска Црква мач истребљења потегла, средиште њиховог покрета и отпора бејаше варош Алби. Те и крсташки рат, који је римпапа у почетку 13 века противу њих огласио, назван је рат противу Албигојаца.

Уређење албигојске Цркве, што се тиче управе и узајамне везе, узето је више по угледу на прве Цркве Хришћанства, а нешто је примило и од званичне римокатоличке Цркве. У долинама Тулузе, Албија, Каркасоне и др. албигојске владике вршиле су дужности своје Цркве поред римских бискупа, имајући своје нарочите епархије; но у већим пословима нису примали наредбе ни од које главне власти, но су се договарали писмима преко посланика. А овим начином држали су везе и са даљим јеретичким Црквама у Ландоку, Италији, Чешкој, Бугарској и Босни. Владике су биране и постављане на зборовима у којима су имали гласа духовни и грађански (светски) изасланици. Сваком црквеном општином управљао је изабрани ђакон. Поред њих радили су и слободни проповедници, који су сами без ичијег другог одобрења узимали на се позив, да уче своју браћу и да међу њима шире јеванђелске истине; они су ишли од села до села, од цркве до цркве, и свуда су примани као прави свештеници и ђакони.

Народ који је пристао уз нову Цркву, био је подвојен у две врсте: једни и то већина звали су се верни, а други у мањем броју савршени: ови последњи пре тога примали су од владикâ, или ђаконâ и проповедникâ нарочитом церемонијом (Consolamentum) чин. Многи племићи пристану уз нову Цркву и обећају јој своју заштиту, а неки приме још и чин Савршених.

А папа и римокатоличко свештенство видећи, да с овако уређеним противницима неће лако свршити ствар, огледају, не би ли их могли савладати истим путем и сретствима којима су се јеретици служили, проповедима и јавним препиркама на сабору; па ако ово не помогне, онда да се лате жешћих мерâ.

Пре но што би означили радњу главнијих албигојских вођâ и саборâ, добро ће бити да кажемо неколико речи о једном особитом проповеднику, кога је живот мало познат, но утицај и последак тога живота оставио дубока трага у секти коју је основао, и која није била најслабија међу јеретичким сектама онога доба. То jѐ Петар Валдо, вођ Лионских сиромаха. Он се родио око 1130 године од богате куће. Кад је у младости једном седео за трпезом у веселом друштву, један од другова падне мртав на земљу. Сви се остали престрављени разбегну, а Валдо остане код мртваца, и тим чудним догађајем покренут обрне мисли своје од земаљских свакидашњих појава к небу и вечитости. Он почне мислити о спасењу своје душе, и као некада Буда у Индији позна да је грамзивост за богатством сметња правој срећи на земљи и спасењу на небу. С тога одмах разда сиротињи све своје имање, задуби се у проучавање св. писма Старога и Новога Завета и одпочне као и први апостоли да проповеда јеванђеље, позивајући оне који су га слушали, да се на њ угледају, да раздаду своје имање сиромасима и да проповедају Христову науку. Тако брзо стече многе ученике и последнике, који пођу примером учитеља и нарочито се обрну противу раскоши и богатства римских свештеника. Кад римска Црква види опасност, која јој од Лионских сиромаха прети, почне их свуда гонити. Валдо се уклони у Фландрију а после у Не-

мачку и Чешку, где му се траг изгуби, а његова секта растури се међу осталим сектама у јужној Француској.

За означење догматичког правца албигојске Цркве да наведемо нека питања из претреса црквенога збора, који је 1163 год. по жељи обојих страна, римских и албигојских свештеника, држан у Ломберу.

— Признајете ли, питао је католички владика албигојске проповеднике, вредност Мојсијева закона и других књига Старога Завета?

— Не признајемо, одговорише ови. Једино свето писмо које ми признајемо, то су Јеванђеља и књиге Новога Завета.

— Верујете ли, да се деца крштењем спасавају?

— Ми се у томе држимо Јеванђеља и Апостолâ. Био је одговор.

— Ко је властан да освети тело и крв Христову, и да ли се спасава свак' ко прима причешће?

— Само се онај тим чином спасава, ко је достојан, ко је чистог живота, ко се истински каје.

— Шта мислите о тајни брака? И може ли се хришћанин исповедити у нужди и другоме осим свештенику?

— Гледајте у писма св. Павла. Одговарили су Албигојци. Он означује особине које треба да имају владике и свештеници, и ако нису такви, какве их тражи апостол, то су онда грабљиви вуци, лицемери и варалице, који се отимају о сјајна места и богатства, који хоће да буду великаши, и траже да им се свет клања.

После овога наравно католичке владике и чланови збора огласе Албигојце да су искључени из црквене заједнице, а племићима се запрети да их не узимају у заштиту.

Но та забрана није нашла одзива ни послушности. Албигојци су и даље слободно проповедали, а племићи

се томе невешти чинили и у појединим приликама уз њих пристајали. Па још више, у 1167 год. држан је у Караману (у јужној Францеској) нарочити сабор јеретичке цркве, на коме су били посланици сродних секата из Италије, Византије, Бугарске и Чешке. Овај сабор дао је већу снагу Албигојцима, пошто им је општине и епархије боље уредио и у везу довео, а тиме и одпорну моћ њихову умножио. Од овога времена народ почне да се јавно противи наредбама римокатоличке Цркве, па и племићима који су њу бранили. Гроф тулуски Рајмонд V већ је тражио од папе и краља францеског овлашћење, да јеретике силом покори.

Папа се задовољи за овај мах, те пошље само једну комисију у Тулузу, да помоћу домаћих грађанских старешина извиди немир и непослушност у Цркви и да стане на пут даљем ширењу јереси. Ова комисија ухвати једнога од најзнатнијих албигојских проповедника по имену Петра Морана, кога су звали другчије св. Јован златоуст. Њега науми папин изасланик да казни за пример другима. Но Моран је волео живот, и бојећи се мука и смрти, одрече се јеретичког учења и обећа послушност римској Цркви. Комисија му остави живот, но осуди га, те је морао само у кошуљи и босоног јавно у цркви пред народом да искаже своје кајање, а док је до цркве дошао, шибали су га непрестано уз пут. После тога сва му добра одузму и наморају га да иде у Јерусалим на кајање.

По другим местима Албигојци се успротиве папиној комисији. У градићу Бирасту близу Кастра заповедала је грофица Аделајида, жена Роџера II властелина од Албије и Каркасоне; ова лепа и просвећена племићка узме под своје закриље Албигојске проповеднике, којима је и своју децу на васпитање дала.

Папини изасланици скупе крсташку војску, но за тај мах (1180 год.) стиша се ствар обећањем племићâ, да ће они сами радити да у својим областима угуше јерес. А после опет слабо су о томе бригу водили.

На измаку 12 века и у почетку 13 појави се нов проповедник и вођа Албигојаца, по имену Гилабер из Кастра. Он је најпре био католички калуђер и веома учен човек онога доба; једном приликом ишао је као посланик тулуског кнеза на двор инглеском краљу, а после су му нудили владичанско место. Но он није марио за части и звања силних овога света. Душа његова обрне се народу и гоњеној албигојској секти, коју својом моћном речи на ново покрене, уреди и оснажи тако, да папа Иноћентије III у договору с францеским и енглеским краљем почне смишљати, да огласи противу упорних јеретика прави крсташки рат. У овој намери утврдио је папу нарочито шпањолски калуђер св. Доминик (који је основао калуђерски ред Доминиканаца). Овај је сам собом неколико година провео у јужној Францеској и радио да поврати јеретике католичкој Цркви. Једном приликом пустио се с чувеним албигојским проповедником Гилабером у распру на јавном збору. И кад умни разлози не помогоше, огледају неће ли им прибавити доказа пут чудесâ којим су се у Средњем веку често служили. Св. Доминик баци своју књигу три пута у ватру, и сваки пут пламен је избацивао светињу целу неповређену. А албигојски свештеник чим баци своју књигу, одмах сва изгори у ватри.

Но све то као и друге божје, папине и краљеве претње не могоше обрнути затврдле душе јеретикâ. Папа и римске владике, а још више францески и инглески краљеви видоше, да ће се оружаним покорењем Лангдока и Прованса обогатити, блага и земаља на-

грабити. Папин легат Петар од Кастелноа одлучи од Цркве и прокуне тулуског грофа Рајмонда VI што је заштићавао јеретике; а кад затим у 1208 године исти легат буде од непознате руке у Тулузи убијен, силна војска од више стотинâ хиљада крсташа, „варвара са севера“, поплави јужну Францеску, робећи, палећи и убијајући све пред собом.

Грозно би било појединце описивати а тешко и веровати све ужасне догађаје, који су за трајања Албигојских ратова (1209—1229) на срамоту човечанства, на вечито проклетство римпапској владавини, срећна села и напредне вароши у јужној Францеској претворили у пустош и развалине. Вандали и Хуни у своје доба нису страшније пустошили по римским и византијским земљама, него што су ови христови борци, синови једне земље, с благословом св. оца папе и с допуштењем францеског и инглеског краља беснели противу своје јеретичке браће на југу.

Други папин легат, Арноддо од Цитоа с многобројним четама фанатичких калуђера, добивши од папе и краља неограничену власт да немилостиво истреби јеретике којим било начином, предводио је страшну силу војника и разбојника, који су пошли да униште једину онда развијену и богату хришћанску културу на францеском југу. Свуда куда су ови варвари прошли, остављали су за собом згаришта од попаљених села и сагорелих људи, женâ и деце. А св. судови (инквизиција) ишли су за њима узастопце, па хватали, убијали и у ватру бацали оне несрећне Албигојце, који су се где год од прве погибије скрили.

Кнез (гроф) тулуски видећи да се од ове поплаве не може одбранити, изјави покорност папи и краљу и потпише тешке услове мира, заједно са још дванаес-

торицом својих главнијих племића. Но код насилника̂ какви су тада Црквом и краљевином управљали, тај му уговор после опет не поможе.

Само један велики властелин, кнез Роџер од Безијера науми да с браћом својом брани свој и њихов живот и слободу. Но Крсташи под управом грознога Симона од Монфора и папитог легата Арнолда од Цитоа освоје варош Безијер на јуриш (1212 год.) и метну све под мач и огањ што живо затеку. Том приликом неки од заробљеника повичу да они нису јеретици, но су се случајно затекли у опсађеној вароши. Џелати који су вршили заповести папиног легата, обрну се овоме и запитају га, како ће распознати правоверне од јеретика, праве од кривих.

— Убијајте све, одговори папин заступник. Бог ће познати своје на оном свету...

На црквеном сабору у Риму (1215) буду озакоњена и за света оглашена дела крсташког варварства противу Албигојаца. Папин изасланик Арнолдо од Цитоа постане аркибискуп од Нарбоне. Добра кнеза Роџера од Безијера и осталих бунтовних племића разграби Симон од Монфора и његови помагачи. А за тим дође ред и на старога тулуског кнеза Рајмонда. Позивање на уговоре, апелата на опроштај Цркве, на милост краља не поможе му. Филип Август и његов син Лудвик VIII отму му све земље и наставе рат противу Албигојаца (1219—1226 год.) Ови су се још очајнички бранили у неколико утврђених места: у Монсегиру и Авињону. Но и ови последњи бедеми слободоумног покрета на југу Францеске падну. Инквизиција с Доминиканским калуђерима овлада потпуно у Францеској; и краљ Лудвик IX (свети) који је као младолетан албигојске ратове

упамтио, а био веома побожан и правичан владалац, сматрао је за дужност да ову грозну установу у својој земљи подржава. Умни мрак покрије Францеску за неколико векова, и тек се почео по мало растурати са реформацијоном струјом у 16 и 17 веку, док се са гласницима револуције, Волтером и Русоом у 18 веку није са свим дигао.[1]

Ст. Бошковић.

[1] У наставку ових чланака за идућу Чупићеву Годишњицу имале би да дођу слике реформацијоног покрета у Чешкој (Јан Хус и Јероним прашки, или цар и папа са триста владика противу једнога човека Словенина); даље у Немачкој (Лутер и сељачке буне); у Швајцарској (Цвинглије и Калвин, или Ослобођење Женеве — мала земља, велики људи), и најпосле у Францеској (Хугеноти и Вртоломијева ноћ).

ПЕТАР ПЕТРОВИЋ ЊЕГУШ

ПЕСНИК СРПСКИ

(1813 † 1851)

> Благо томе ко довијек живи,
> Имао се рашта и родити.

Јулија 1. године 1813, у земљи у којој је јунаштво „најслађе пиће душевно, којијем се пјане покољења“, у кући Тома Маркова Његуша, заплака се мушко чедо. Али то не бејаше плакање, већ „пјесна са сузама“, којом поздрави свет велики српски песник. И као да је слутио кум, да он не ће бити радост само оцу Тому и мајци Ивани, даде му име Раде. То бејашеваљда једино уздарје несрећне 1813 године за толике крваве српске дарове.

У Црној Гори владаше старац владика, Петар I Петровић Његуш. Светом животу његову примицаше се крај, а наследника још не имађаше. Имао је три брата: Стјепана — старијега од себе; Сава и Тома — млађе. У њихову породу гледаше да нађе себи наследника. Прво избра, по старештву, Стјепанова сина Димитрија, и произведе га за архимандрита манастира Стањевића; но он умре још за живота његова. Онда узе Ђорђа,

сина Савова, и посла га у Русију да се изучи; али он заволе војнички живот, и стаде у руску службу као официр[1]. Коме ли беше суђено, да се крунише „круном од олова“?

До 12-те године живљаше Раде као и друга деца његушка. Али његови природни дарови не могоше остати неопажени. 1825 г. узме га владика к себи у манастир на Цетиње, да га као ђак слуша. За годину дана Раде готово самоучки, уз играње и скакање с другим манастирским ђацима, и мало поред неког писара владичина, Јакова Цека, научи подобро читати и писати. Кажу, да би владика почесто својој браћи рекао: Ово дијете, ако не умре, биће одличан јунак и паметан човјек; и камо срећа да ми је он мјесто Ђорђија на науке отишао.

Прва самостална употреба Радова од писања беше преписивање неких чувенијих народних песама црногорских. Ове песме после на памет учаше и уз гусле певаше, премда особити гуслар није никад био. У 13-ој години поче сам песме градити. Прва му песма беше сатирична песма о неким ћеклићким сватовима. Ту песму певаше уз гусле ђацима крадом од владике. Чујући га из ћелије владика би се и сам у сав грохот смејао. То рано певање беше прво знамење великога песника.

1827 г. пошље владика Рада калуђеру манастира Савине, у Боци, Јосипу Триповићу, који је онда учио оне, који су се спремали за монашки чин. Као да га већ беше наменио себи за наследника, ма да то никоме не казиваше. Отац Јосип беше чувен и хваљен са своје честитости, али не имађаше никакве правилне науке.

[1] Доцније се Ђорђе вратио у Црну Гору и био је за владике Петра II потпредседник сената.

Код њега остане Раде две године и мало више — и ту му је била сва богословија. Тада већ беше силно израстао. У 16-ој години беше као други момак од 25 година. Упоредо и под једнако рано развише му се и душевни дарови. Беше још врло веселе и живе нарави; и сваки га вољаше. У то доба поче и опет беснички посао, а ко зна да ли га је и у школи оца Јосипа прекидао. Тада спева песму о рату царице Катарине II с турским царем, по некој руској књизи. Онда се та песма по свој Црној Гори уз гусле певала, а може бити да се и данас у народу помиче [1].

1829 г. уплете се у живот Радов рука, која нави песничку жицу у њему. Дошавши с богословских наука на Цетиње, састаде се Раде с човеком сасвим друкчијим од оца Јосипа. То је Сима Милутиновић, песник српски. Можда је ова друга песма и потекла услед познанства са Симом. У животу Симином као што има доста неразумљивога, тако има и доста непознатога. Извесно је, да је неко време учио Рада, потоњега Петра II Његуша. У Лучи Микрокозма, коју је њему посветио, он му то сам признаје:

Да, свагда ми драги наставниче!

И на другом месту [2]:

Ја сам теби много дужан, дужности су ове свете,
Ка олтару признаности нека вјечно оне лете!
Ти м' уведе поглед први у зрачнијем просторима.

У својим делима Сима је оставио спомена о бављењу свом у Црној Гори, али онако по његовски [3]. О

[1] В. Врчевић Životopis Vladike Crnogorskoga Petra II. Dubrovnik, zabavnik Štionice dubrovačke, IV godište 1874.

[2] Подунавка 1848, „Спровод праху С. Милутиновића."

[3] У трагедији „Обилић", у Лајпцигу 1837, у песми што је као предговор, казује, да је 1827 био у Трсту, пошавши у Црну

своме учитељевању готово ништа. Као да се стидио поносити се понајбољим својим радом, који је у Црној Гори радио[1]. Само је о једној, али веома занимљивој, својој учитељској лекцији оставио спомена[2]. Ученик — вели — Црногорац, младић од 16 година (дакле 1829) препирао се с учитељем својим, Србином из Србије, о јунаштву српском. Ученик је хвалио Црногорце нада све Србе, учитељ, или боље да речемо Сима, признавао је јунаштво црногорско; али није могао допустити, да се не призна јунаштво и оној земљи, чије је јунаке он у Сербијанци опевао. Ево, божја ти вјера, — рекне на послетку — ја сам можда најгори Србијанац, а изићи ћу слободно на мегдан свакад најбољему Црногорцу, нити ћу се препанути, ни побећи; па ко не верује, нека обиде. Кад то рекне, изиђе на двор. Мало после зовне га ученик у собу. Ја ти — вели — немам кад звати најбоље јунаке црногорске, него ево ти мене, па да скрешемо сад дим у дим по црногорски, да познаш што је и дијете црногорско. Сима се најпре опирао, а најпосле рече: немам руке, коју бих дигао на Његуша, него удри ако мислиш да се плашим. Ученик опали

Гору. У истој књизи на насловном листу стоји: „Небив у самоћи, нигда најближе Бога, па ни при суштеству чоека, то ли када о грудма природе!? Свевишњости. — У Подловћенској Овчарско-Черногорској колиби оно је искушено а и ово произведено за осам дана чистога поста. Више Шкаљерах которска засеока 1827 года од 12 до 20 септебра.“ —

[1] У предговору к „Историји Церне Горе“ 1835 у Београду вели за себе: „Онај што се бавио у Црној Гори преко три године, а при светопочившему митрополиту Петру I Петровићу Његушу, секретаром бивши, и поред осталијех посалах потрудио се — — списати ову књигу.“

[2] Голубица књига V. „Двобој ученика с учитељем (истинити догађај).“

један пут, и други пут, али оба пута зрно падне пред Симу, а до њега не дође. Онда га Раде — јер је он тај ученик — загрли и каже му, да га је хтео само кушати, и да је у пиштоље ставио толико барута колико да зрно само из цеви испадне. Тада, или доцније прозвао је он Симу Чубро Чојковић, којим се имéном Сима често потписивао. — В. Врчевић вели: „Он — владика Петар II — је радо дружно и к себи добављао учене људе, као што је одмах у почетку (кад?) био добавио пок. Димитрија Милаковића, па послије Сима Милутиновића“. Врчевић греши, јер је Милаковић дошао после Симе и на његово место као народни секретар око 1832. А ако је Сима све дотле био у Црној Гори, онда је Ами Буе[1] добро забележио: „Песник српски Милутиновић учио га је пет година“. Излази, да је владика Петар I, 1827 Симу позвао, или га, ако је сам дошао, задржао на Цетињу као секретара, можда и нарочито ради тога, да му доцније синовца Рада, кога је већ био наменио себи за наследника, преда на васпитање. Ово бих рекао и по томе, што је владика пре Симе и поред њега имао већ секретара, неког Дубровчанина Абата Дољију, који је преко 20 година као секретар код њега провео[2].

Само дружење са Симом, чиј је живот био сав поетичан, морало је силно дејствовати на песничку страну Његушеву; а жестока нарав Симина дивно се сусрела с огњеном душом његовом. Двобој, што га је Сима описао, красна је слика тога сусрета. Ко прочита најбољи до данас одломак из живота Симина од Јакова Игња-

[1] Turquie III 312.

[2] Архим. Н. Дучић, Црна Гора, Гласник срп. уч. друштва XL 1874.

товића[1], моћи ће нагодити, какав је био Сима као педагог. Врло су вероватне анегдоте, које се причају о том Симину учитељевању. Он би се — прича се — узео с младим Радом и ходио по кршу и жези, док не би оба клонули од умора. Или би легао с њим на сунчаној припеци, те би гледали ко може дуже издржати сунчане жарке зраке. Кад би га упитали, што тако ради с дететом и што га мори, рекао би, да га он тако васпитава за владара, ако за то хоће, а ако хоће за што друго, нека му кажу. Ово је могао Сима само владици рећи, ако му је била позната његова намера. Кад је владика умрьо — 1830 — Сима је био на Цетињу[2] и веле, да се умешао био у кавгу око тестамента владичина, којим се Раде поставља за наследника. Свакојако и ако се умешао, Сима се ту умешао само у корист Радову. А да ли је тестаменат он, као секретар, написао био, или сам владика своју тајну, не зна се. — Не може се знати, чему је Сима све учио Рада и како. Он је ту школу доцније сам наставио и попунио. Али су неки трагови Симине науке остали и у најдоцнијим делима владичиним, а то су: чврст, крепак стил, без мекости и нежности, појетски поглед на историју — нарочито српску — и класична митологија. Један писац наш[3] вели: кад је с Л. Мушицким у новој нашој литератури пропао, као немогућан, онај правац у поезији, који је хтео да на српски језик накалами класичне форме, онда се појавио други, који је у поезију мешао

[1] Даница 1860. „Три српска списатеља". Дјела Ј. Игњатовића.

[2] Онда је довршио своју историју Црне Горе и смрт владичину на крају те књиге забележио.

[3] Свет. Николајевић, критика на превод „Демостенове беседе за венац."

класичну митологију, као у накнаду за изгубљени класични калуп. Најбољи је представник овога правца Сима. У том се по каткад и код Његуша види да је ђак Симин, али више у ранијим делима. Све на једно, Сима има много заслуге што је Његуш ударио песничким путем. Да није било Симе, Рада би можда владичански чин застао без спреме и љубави за уметничку поезију. И жудња за науком окренула би се после можда само божанским стварима и религији. Можда би се Раде као владика стидио оне божанске искре у себи, коју је после тако славио:

Свемогућство светом тајном шапти
Само души пламена поете. —
. . . .
Све диводе неба и небесах,
Све што цвјета лучам свештенијем,
Мирови ли, ал' умови били;
Све прелести смртне и бесмртне —
Што је скупа ово свеколико,
До општега оца поезија —

и тако дивно познавао:

Поетина душа што је? — Што и жива у кристалу:
Степеном се спушта, диже, и премјену ћути малу. —

Без Симе би, можда, силни піснички дар Његушев остао жив сахрањен под владичанском митром.

На једно по године пред смрт владике Петра досади се Раду беспослен живот проводити, те се усуди запитати владику, не би ли му узајмио десетак талира, да у трговини срећу покуша. Владика му одговори: Да ја, синко, имам пара, као што ти мислиш, волиј бих откупити црквене закладе, који ми у Доброти код тр-

говца леже[1], него тебе зајмити да тргујеш. Онда Раде једно вече омркну на Цетињу, а освану на Његушима код оца Тома. Оцу рече, да више жив не ће на Цетиње, него ће да тражи код кога Бокеља у зајам мало новаца, па да тргује; јер се, вели, стиди да онолики момак узалудан седи. Отац му Томо одговори: Ја одавно тобом не заповиједам, но владика, па кад се с њиме видим, проговорићу; и како он шћене, онако ваља и да буде, а не како ти хоћеш; е знаш, да га се и ми браћа бојимо, да не би што на нас зажалио, а камо ли нећеш ти. Видиш, да је ближи гробу него дому. Он о теби мисли. Давно је оболио. Па ако ти ништа и не остави, оставиће ти божји благослов, који ће ти више вриједити, но да ти све Његуше остави. И тако Раде, по вољи владичиној, дође опет на Цетиње, да се владици на самрти нађе. Ово прича Врчевић, који се, у осталом, не слаже много с другим биографима, нити је — као што смо видели — са свим поуздан.

1830 г. у очи Лучина дне око по ноћи занеможе владика са свим. И како је обичај у народу нашем, да самртник најмилијему наслоњен на прсима издахне, Раде придржи стрица, док је издахнуо. Кад га је на прси наслонио, он се освести, благослови га и из недара му даде од својега сандука кључ, не могавши ни једне речи прословити. И у зору издахне. Тако Раду би суђено, да буде владика и господар Црне Горе и да име своје

[1] Гладне и за Црну Гору ужасне године 1817 владика је Петар I принуђен био узети на вересију 2000 стара кукуруза код добротског трговца конта Јоза Периновића, чиме је уздржао црногорски народ. За ово је заложио све што је златног и сребрног у цркви и у манастиру било. Владика Петар II откупио је после све залоге.

промени с именом Петар II. Један биограф[1] вели, да је сам владика Петар дао Раду то име на самрти, „као да је предвиђао, да ће му име на овом детету још више славе и светлости добити[2].“

Вредно је чути, како су Рада у Црној Гори завладичили[3]. — Кад умре владика, објави се то у све црногорске нахије и главарима поручи, да на Цетиње дођу. Онда су у Црној Гори била мучна времена. Закрвила се нахија с нахијом, племе с племеном, браство с браством. Крвна освета — старински обичај црногорски — љуто је цвелила душу пок. владике. Др. Ј. Суботић вели, да је баш на св. Луку 1830 заказана била народна скупштина, да се нека племена измире; а у очи тога дана владика премине. Кад сутра дан чују то Црногорци, који се дотле беху сабрали, повичу: сад да вратимо што је који коме дужан, више нема ко да нам брани. Главари црногорски и брдски, пошто се искупише, бојећи се да на тај дан не падне крв на Цетињу, изнесу мртва владику пред народ, а Стјепан и Саво, браћа владичина, повичу народу: „Браћо Црногорци и Брђани! Заклињемо вас Богом и овом светом црквом пред којом смо, па по три пута у накрст земље и свијета! Немој који да данас заметне инада на Це-

[1] Јов. Суботић. „Слово Петру II Петровићу Његошу, господару Црне Горе и Брда,“ Сербски љетопис, за 1852 част I.

[2] Владика Петар I био је један од најмудријих владара Црне Горе, а животом и делима прави божји угодник. Црногорци га данас зову Свети Петар, а и за живота га нико није друкчије звао, но „Владико Свети.“ Сваки се његове клетве као грома бојао. Болесници су му капе с главе слали, кад нису могли доћи к њему на Цетиње, те им је над капама молитве читао без икакве плате. (Врчевић, Dubrovnik 1874).

[3] В. Врчевић, Ogranci za istoriju Crne Gore. Dubrovnik za 1871 год.

тиње; него као права браћа да сложно укопамо нашега владику. Сад најприје приступите ви нахијâ и племенâ главари, да ухватите врх мртвога владике руке, а на руке тврду божју вјеру до Митрова дне (једни веле: до Ђурђева дне). И ко не послушао, да Бог да јаки и ова света Госпођа, да му се траг ископа од мушкијех глава! — Сви главари повичу: Амин! И за њима сав народ. За тим се пред народом проучи владичин тестаменат. — Пошто не би суђено, да ми синовац Ђорђије буде нашљедник, остављам на своје мјесто синовца Рада, Томова сина, и проклет они, који се овој мојој наредби и вољи успротиви — писало је у тестаменту. Тада ће рећи народу мудри Станко, синовац владичин, син Стјепанов, кога је владика Петар I вазда слао за важне народне послове у Русију, у Беч и у Србију: Јесте ли чули, о пароде, и пристајете ли на ово? А народ сав: Пристајемо и срећно нам било, ако Бог да! Не би право и драго Саву, Ђорђеву оцу, али га ућута Станко. — Сад потраже новога владику. Али Раде чуо да га траже и сетио се за што, па се негде сакрио, и једва га доведу. Одведу га у цркву и обуку му све што владика облачи. Раде од стида и муке готово да плаче. Што чините — рече — људи од мене, Бог ви судио?! Не могу ја владичине аљине прије реда недостојно на себе стављати. Одговори му Станко: Муч' ту! Гријех на моју душу! Али је овако у Црну Гору. Но нâ у лијеву ову владичину шљаку, а ови велики крст у десну руку, па да те изведемо пред народ; а ти у накрст благосиљај. Ми ћемо сви од наше куће крај тебе стајати и остали сви главари од свију племена. Но хајдемо у име Бога! — Раде никако да изиђе из цркве; а Станко се наљути, па га муне у леђа, и истисне из цркве говорећи: Што се, рђо,

препадаш, и од кога се бојиш или стидиш! Кад из цркве, први Станко пољуби најпре крст, па онда владику у руку; за њим сви Петровићи; за њима сви народни главари; па сав народ. Па онда зазвоне звона на цркви, а запуцају топови, и најпосле сав народ из пушака. Тако је народ завладичио Петра II Петровића Његуша. — Његуш се не хте одмах и формално владичити. Како ћу — говорио је — овако ненаучен ићи у Русију да се владичим, ако Бога знате?! Па се преда науци и дан и ноћ. После месец дана оде у Пећ, те га тамошњи владика заархимандрити. А на пролеће 1831 оде у Русију, те се завладичи. Ја мислим, да га је на томе путу, бар донекле, пратио Сима Милутиновић и да се тада с њиме растао.

Од 1832 до 1851 владика се Његуш учио, певао и радио за народ. Прво време бринуо се о просвети народној и својој. 1834 год. основао је прву основну школу на Цетињу и набавио штампарију. Ту се штампао кроз неколико година алманах Грлица и још неке књиге. Ту је он штампао своје песме Лијек јарости турске и Пустињика цетињског[1]. Он је први послао у Србију неколико црногорских младића на науке. — Призивао је к себи учене људе, читао и учио се. Ами Буе[2] вели за њега — 1837 — „То је младић од 28 година, особито крупна и лепа стаса, а лица интелигентна и ведра. Разговарајући се с њим видео сам, да би му још само требало да пропутује по Јеврони, да прошири идеје; али је то човек, који се труди да помакне цивилизацију својих планинаца. — — — Од

[1] Слова ове штампарије слио је кнез Данило у пушчана зрна у рату против Омер-паше 1852—1853 у оскудици олова.

[2] La Turquie.

четири године учи француски, а од две године код њега је неки француски политични бегунац, по имену Антоан де Жом". — — Доцније је Његуш и путовао по Европи. Последње време, пошто је био већ оболео, провео је подуже у Италији. — Владајући над Црногорцима, љубећи српство као најбољи Србин, а осећајући као најбољи песник, Његуш је поднео муке у животу, какве су мало владари подносили. Живот његов у овом времену, о ком биографи ћуте, исказан је у његовим делима много лепше но што би биографи исказали:

Судба ти је и моја позната,
Мислим нејма подобне на земљи.
До вратах сам изника' Тартара,
Ад на мене са проклеством риче,
Сва му гледам гадна позоришта —
Ал' на судбу викати не смијем.
. . . .
А ја што ћу? Али са киме ћу?
Мало рука, малена и снага,
Једна сламка међу вихорове,
Сирак тужни без нике никога,
Моје племе сном мртвијем спава,
Суза моја нема родитеља,
Нада мном је небо затворено,
Не прима ми плача ни молитве —
У ад ми се свијет претворио,
А сви људи паклени духови!
. . . .
Да је ње брата у свијету,
Да пожали — ка' да би помога'.

С поља Турци, стари црногорски злотвори; у зе-

мљи плах, необуздан народ, властољубиви главари и сиротиња. Ни мира у земљи, ни љубави на страни; ни круха, ни праха; ни књиге ни школе. То је било поље рада Његушева. Али

> **У добру је лако добро бити —**
> **На муци се познају јунаци.**

и

> **Ко вјечито хоће да живује**
> **Мученик је овога свијета**

тешио се владика. Последње дане живота загрчао му је Омер-паша, с којим је одмах после његове смрти имао боја његов наследник кнез Данило. — Шта коме чини — говорио је тада[1] — онај камени крш, окупан сузама и крвљу? Зар се већ није наситио блага и господства, за које је промијенио вјеру своју? Не да ми пас ни боловати, ни умријети с миром! Е да Бог да поша' трагом свијех потурчењака и српско му зрно срце разнијело, као што је то било свима потурченим пашама! Е да Бог да га разгубало српско млијеко, којим је одојен! Е да Бог да се на страшном суду погледао у очи с Обилићем!

Код таког јавног живота ни приватни живот Његушев није могао бити срећан. Али и да су му биле угодније политичне прилике, у његову приватном животу тешко да би се срећа више осмехнула.

> **Судба наша отрова је чаша**

могу рећи песници. А тешко и сваком ономе јунаку, који дубоко осећа! А за себе је Његуш доста казао у

[1] Љ. П. Ненадовић: „Владика црногорски у Италији". Србија за 1868—1869 г.

својим делима. По ономе како је писао, види се како је живео и осећао.

У временом и бурном жилишту
Човјеку је срећа непозната;
Права срећа, за ком вјечно трчи —
Он јој не зна мјере, ни границе:
Што се више к врху славе пење,
То је виши среће непријатељ.
Наша земља, мати милионах
Сина једног не мож' вјенчат' срећом.
. . . .
Дан за даном вјенчаје се током,
Сваки нашом понаособ муком —
Нема дана, који ми желимо.
. . . .
Свијет не зна жељи угодити,
. . . .
У чојка је један храм воздвигнут,
Зла обитељ туге и жалости....
Ово горко насљедије људско
Човјек чојку, човјек себи дава,
Најсретњиј' га из ништа стварају —
Ради смртне тужне армоније.
. . . .
Чашу меда још нико не попи,
Што је чашом жучи не загрчи,
Чаша жучи иште чашу меда,
Смијешане најлакше се пију.
. . . .
Зла под небом што су сваколика,
Човјеку су прћија на земљу
. . . .

Ти све мислиш од добра к бољему,
Оно боље ако ти измакне,
Добро ти се у зло преокрене.
. . . .
Забаве ти друге не имадем,
До једнога сама разговора
С живијема, али с мртвијема,
Кад ни с једним, онда сами собом.
. . . .
У ћескоти мора се мислити.

У политичкој управи он је први задао удар старинској црногорској патријархалној децентрализацији, ма да се Црна Гора још и данас крупно разликује од других централизованих држава. Истерао је „гувернатура“ из Црне Горе и прикупио врховну власт у своје руке; а саставио сенат за сву Црну Гору од 12 племенских главара. У сенату је председништво задржао себи, а за потпредседника поставио својега братучеда Ђорђа Петровића. Поред сената установи мањи суд, „гвардију“, од 150 људи из свих племена од најбољих кућа и најваљанијих Црногораца, којима је столица била на Ријеци; али су ишли и по земљи и судили. Себи владика начини дворску стражу од 30 „перјаника“, које такође избра од најбољих кућа из све Црне Горе, као што се тако и сад бирају. Да би имао откуд трошити на школе и просвету, плаћати сенаторима и судијама и т. д., уведе порез у Црној Гори, кога до њега готово никако није било. А кад се на ово ријечка нахија побуни, скупи неколике стотине Катуњана и удари на њу, стреља неколико коловођа и натера народ на покорност. У извођењу својих реформама био је у опште врло строг. Али је од народа, који није познавао никаке политичке власти над собом, и који је

много патио од своје необузданости, створио послушан народ и створио му власт, коју ће сви слушати и које ће се сви бојати. Тиме је смањио зла, која су народ растрзала са необузданости и племенске заваде. У послу око увођења реда у земљи помагао му је неки Ивановић, Србин из Подгорице, који из Русије дође у Црну Гору. На послетку може се рећи, да је Његуш оставио своме наследнику кнезу Данилу Црну Гору бољу, него што је њему предао Петар I. Ипак има писаца, који замерају његовој управи[1]; али ја држим да немају право. Од патријархалне децентрализације први је ступањ напред — деспотија. Али би и за боље прилике поднео онакав деспот, као што је био Његуш, који је онако љубио српство и свој народ, који онако поносито узвикује:

Али нејма силе на свијету,
Кад је слога међу Црногорце,
Да покори ломну Гору Црну;

који је онако дубоко познавао народ црногорски, те га онако красно свуда нацртао, који га онако благо и племенито зна прекорити:

Ви не дате седлат' ни уздати,
Правда ви је што је вама драго.
Ко је икад на свијет дочека'
А од ђеце једне распуштене
Штогод друго до вјечите муке —
Тешко томе ко о вама брижи!

За то се чудим арх. Дучићу, што вели: „Владичина свијетла књижевна дјела сасвијем су супротна његовој

[1] Арх. Дучић „Црна Гора“.

класичну митологију, као у накнаду за изгубљени класични калуп. Најбољи је представник овога правца Сима. У том се по каткад и код Његуша види да је ђак Симин, али више у ранијим делима. Све на једно, Сима има много заслуге што је Његуш ударио песничким путем. Да није било Симе, Рада би можда владичански чин застао без спреме и љубави за уметничку поезију. И жудња за науком окренула би се после можда само божанским стварима и религији. Можда би се Раде као владика стидио оне божанске искре у себи, коју је после тако славио:

Свемогућство светом тајном шапти
Само души пламена поете. —
. . . .
Све дивоте неба и небесах,
Све што цвјета лучам свештенијем,
Мирови ли, ал' умови били;
Све прелести смртне и бесмртне —
Што је скупа ово свеколико,
До општега оца поезија —

и тако дивно познавао:

Поетина душа што је? — Што и жива у кристалу:
Степеном се спушта, диже, и премјену ћути малу. —

Без Симе би, можда, силни песнички дар Његушев остао жив сахрањен под владичанском митром.

На једно по године пред смрт владике Петра досади се Раду беспослен живот проводити, те се усуди запитати владику, не би ли му узајмио десетак талира, да у трговини срећу покуша. Владика му одговори: Да ја, синко, имам пара, као што ти мислиш, волиј бих откупити црквене закладе, који ми у Доброти код тр-

говца леже[1], него тебе зајмити да тргујеш. Онда Раде једно вече омркну на Цетињу, а освану на Његушима код оца Тома. Оцу рече, да више жив не ће на Цетиње, него ће да тражи код кога Бокеља у зајам мало новаца, па да тргује; јер се, вели, стиди да онолики момак узалудан седи. Отац му Томо одговори: Ја одавно тобом не заповиједам, но владика, па кад се с њиме видим, проговорићу; и како он шћене, онако ваља и да буде, а не како ти хоћеш; е знаш, да га се и ми браћа бојимо, да не би што на нас зажалио, а камо ли нећеш ти. Видиш, да је ближи гробу него дому. Он о теби мисли. Давно је оболио. Па ако ти ништа и не остави, оставиће ти божји благослов, који ће ти више вриједити, но да ти све Његуше остави. И тако Раде, по вољи владичиној, дође опет на Цетиње, да се владици на самрти нађе. Ово прича Врчевић, који се, у осталом, не слаже много с другим биографима, нити је — као што смо видели — са свим поуздан.

1830 г. у очи Лучина дне око по ноћи занеможе владика са свим. И како је обичај у народу нашем, да самртник најмилијему наслоњен на прсима издахне, Раде придржи стрица, док је издахнуо. Кад га је на прси наслонио, он се освести, благослови га и из недара му даде од својега сандука кључ, не могавши ни једне речи прословити. И у зору издахне. Тако Раду би суђено, да буде владика и господар Црне Горе и да име своје

[1] Гладне и за Црну Гору ужасне године 1817 владика је Петар I принуђен био узети на вересију 2000 стара кукуруза код добротског трговца конта Јоза Периновића, чиме је уздржао црногорски народ. За ово је заложио све што је златног и сребрног у цркви и у манастиру било. Владика Петар II откупио је после све залоге.

промени с именом Петар II. Један биограф[1] вели, да је сам владика Петар дао Раду то име на самрти, „као да је предвиђао, да ће му име на овом детету још више славе и светлости добити[2].“

Вредно је чути, како су Рада у Црној Гори завладичили[3]. — Кад умре владика, објави се то у све црногорске нахије и главарима поручи, да на Цетиње дођу. Онда су у Црној Гори била мучна времена. Закрвила се нахија с нахијом, племе с племеном, браство с браством. Крвна освета — старински обичај црногорски — љуто је цвелила душу пок. владике. Др. J. Суботић вели, да је баш на св. Луку 1830 заказана била народна скупштина, да се нека племена измире; а у очи тога дана владика премине. Кад сутра дан чују то Црногорци, који се дотле беху сабрали, повичу: сад да вратимо што је који коме дужан, више нема ко да нам брани. Главари црногорски и брдски, пошто се искупише, бојећи се да на тај дан не падне крв на Цетињу, изнесу мртва владику пред народ, а Стјепан и Саво, браћа владичина, повичу народу: „Браћо Црногорци и Брђани! Заклињемо вас Богом и овом светом црквом пред којом смо, па по три пута у накрст земље и свијета! Немој који да данас заметне инада на Це-

[1] Јов. Суботић. „Слово Петру II Петровићу Његошу, господару Црне Горе и Брда,“ Сербски летопис, за 1852 част I.

[2] Владика Петар I био је један од најмудријих владара Црне Горе, а животом и делима прави божји угодник. Црногорци га данас зову Свети Петар, а и за живота га нико није друкчије звао, но „Владико Свети.“ Сваки се његове клетве као грома бојао. Болесници су му капе с главе слали, кад нису могли доћи к њему на Цетиње, те им је над капама молитве читао без икакве плате. (Врчевић, Dubrovnik 1874).

[3] В. Врчевић, Ogranci za istoriju Crne Gore. Dubrovnik за 1871 год.

тиње; него као права браћа да сложно укопамо нашега владику. Сад најприје приступите ви нахијâ и племенâ главари, да ухватите врх мртвога владике руке, а на руке тврду божју вјеру до Митрова дне (једни веле: до Ђурђева дне). И ко не послушао, да Бог да јаки и ова света Госпођа, да му се траг ископа од мушкијех глава! — Сви главари повичу: Амин! И за њима сав народ. За тим се пред народом проучи владичин тестаменат. — Пошто не би суђено, да ми синовац Ђорђије буде нашљедник, остављам на своје мјесто синовца Рада, Томова сина, и проклет они, који се овој мојој наредби и вољи успротиви — писало је у тестаменту. Тада ће рећи народу мудри Станко, синовац владичин, син Стјепанов, кога је владика Петар I вазда слао за важне народне послове у Русију, у Беч и у Србију: Јесте ли чули, о пароде, и пристајете ли на ово? А народ сав: Пристајемо и срећно нам било, ако Бог да! Не би право и драго Саву, Ђорђеву оцу, али га ућута Станко. — Сад потраже новога владику. Али Раде чуо да га траже и сетио се за што, па се негде сакрио, и једва га доведу. Одведу га у цркву и обуку му све што владика облачи. Раде од стида и муке готово да плаче. Што чините — рече — људи од мене, Бог ви судио?! Не могу ја владичине аљине прије реда недостојно на себе стављати. Одговори му Станко: Муч' ту! Гријех на моју душу! Али је овако у Црну Гору. Но нâ у лијеву ову владичину шљаку, а ови велики кр̂ст у десну руку, па да те изведемо пред народ; а ти у накрст благосиљај. Ми ћемо сви од наше куће крај тебе стајати и остали сви главари од свију племена. Но хајдемо у име Бога! — Раде никако да изиђе из цркве; а Станко се наљути, па га муне у леђа, и истисне из цркве говорећи: Што се, рђо,

препадаш, и од кога се бојиш или стидиш! Кад из цркве, први Станко пољуби најпре крст, па онда владику у руку; за њим сви Петровићи; за њима сви народни главари; па сав народ. Па онда зазвоне звона на цркви, а запуцају топови, и најпосле сав народ из пушака. Тако је народ завладичио Петра II Петровића Његуша. — Његуш се не хте одмах и формално владичити. Како ћу — говорио је — овако ненаучен ићи у Русију да се владичим, ако Бога знате?! Па се преда науци и дан и ноћ. После месец дана оде у Пећ, те га тамошњи владика заархимандрити. А на пролеће 1831 оде у Русију, те се завладичи. Ја мислим, да га је на томе путу, бар донекле, пратио Сима Милутиновић и да се тада с њиме растао.

Од 1832 до 1851 владика се Његуш учио, певао и радио за народ. Прво време бринуо се о просвети народној и својој. 1834 год. основао је прву основну школу на Цетињу и набавио штампарију. Ту се штампао кроз неколико година алманах Грлица и још неке књиге. Ту је он штампао своје песме Лијек јарости турске и Пустињика цетињског[1]. Он је први послао у Србију неколико црногорских младића на науке. — Призивао је к себи учене људе, читао и учио се. Ами Буе[2] вели за њега — 1837 — „То је младић од 28 година, особито крупна и лепа стаса, а лица интелигентна и ведра. Разговарајући се с њим видео сам, да би му још само требало да пропутује по Јевропи, да прошири идеје; али је то човек, који се труди да помакне цивилизацију својих планинаца. — — — Од

[1] Слова ове штампарије слио је кнез Данило у пушчана зрна у рату против Омер-паше 1852—1853 у оскудици олова.

[2] La Turquie.

четири године учи францески, а од две године код њега је неки францески политични бегунац, по имену Антоан де Жом“. — — Доцније је Његуш и путовао по Европи. Последње време, пошто је био већ оболео, провео је подуже у Италији. — Владајући над Црногорцима, љубећи српство као најбољи Србин, а осећајући као најбољи песник, Његуш је поднео муке у животу, какве су мало владари подносили. Живот његов у овом времену, о ком биографи ћуте, исказан је у његовим делима много лепше но што би биографи исказали:

Судба ти је и моја позната,
Мислим нејма подобне на земљи.
До вратах сам изника' Тартара,
Ад на мене са проклеством риче,
Сва му гледам гадна позоришта —
Ал' на судбу викати не смијем.
. . . .
А ја што ћу? Али са киме ћу?
Мало рука, малена и снага,
Једна сламка међу вихорове,
Сирак тужни без иђе никога,
Моје племе сном мртвијем спава,
Сува моја нема родитеља,
Нада мном је небо затворено,
Не прима ми плача ни молитве —
У ад ми се свијет претворио,
А сви људи паклени духови!
. . . .
Да је иђе брата у свијету,
Да пожали — ка' да би помога'.

С поља Турци, стари црногорски злотвори; у зе-

мљи плах, необуздан народ, властољубиви главари и сиротиња. Ни мира у земљи, ни љубави на страни; ни круха, ни праха; ни књиге ни школе. То је било поље рада Његушева. Али

> У добру је лако добро бити —
> На муци се познају јунаци.

и

> Ко вјечито хоће да живује
> Мученик је овога свијета

тешио се владика. Последње дане живота загрчао му је Омер-паша, с којим је одмах после његове смрти имао боја његов наследник кнез Данило. — Шта коме чини — говорио је тада[1] — онај камени крш, окупан сузама и крвљу? Зар се већ није наситио блага и господства, за које је промијенио вјеру своју? Не да ми пас ни боловати, ни умријети с миром! Е да Бог да поша' трагом свијех потурчењака и српско му зрно срце разнијело, као што је то било свима потурченим пашама! Е да Бог да га разгубало српско млијеко, којим је одојен! Е да Бог да се на страшном суду погледао у очи с Обилићем!

Код таког јавног живота ни приватни живот Његушев није могао бити срећан. Али и да су му биле угодније политичне прилике, у његову приватном животу тешко да би се срећа више осмехнула.

> Судба наша отрова је чаша

могу рећи песници. А тешко и сваком ономе јунаку, који дубоко осећа! А за себе је Његуш доста казао у

[1] Љ. П. Ненадовић: „Владика црногорски у Италији". Србија за 1868—1869 г.

својим делима. По ономе како је писао, види се како је живео и осећао.

У временом и бурном жилишту
Човјеку је срећа непозната;
Права срећа, за ком вјечно трчи —
Он јој не зна мјере, ни границе:
Што се више к врху славе пење,
То је виши среће непријатељ.
Наша земља, мати милионах
Сина једног не мож' вјенчат' срећом.
. . . .
Дан за даном вјенчаје се током,
Сваки нашом понаособ муком —
Нема дана, који ми желимо.
. . . .
Свијет не зна жељи угодити,
. . . .
У чојка је један храм воздвигнут,
Зла обитељ туге и жалости....
Ово горко насљедије људско
Човјек чојку, човјек себи дава,
Најсретњиј' га из ништа стварају —
Ради смртне тужне армоније.
. . . .
Чашу меда још нико не попи,
Што је чашом жучи не загрчи,
Чаша жучи иште чашу меда,
Смијешане најлакше се пију.
. . . .
Зла под небом што су сваколика,
Човјеку су прћија на земљу
. . . .

Ти све мислиш од добра к бољему,
Оно боље ако ти измакне,
Добро ти се у зло преокрене.
. . . .
Забаве ти друге не имадем,
До једнога сама разговора
С живијема, али с мртвијема,
Кад ни с једним, онда сами собом.
. . . .
У ћескоти мора се мислити.

У политичкој управи он је први задао удар старинској црногорској патријархалној децентрализацији, ма да се Црна Гора још и данас крупно разликује од других централизованих држава. Истерао је „гувернатура“ из Црне Горе и прикупио врховну власт у своје руке; а саставио сенат за сву Црну Гору од 12 племенских главара. У сенату је председништво задржао себи, а за потпредседника поставио својега братучеда Ђорђа Петровића. Поред сената установи мањи суд, „гвардију“, од 150 људи из свих племена од најбољих кућа и најваљанијих Црногораца, којима је столица била на Ријеци; али су ишли и по земљи и судили. Себи владика начини дворску стражу од 30 „перјаника“, које такође избра од најбољих кућа из све Црне Горе, као што се тако и сад бирају. Да би имао откуд трошити на школе и просвету, плаћати сенаторима и судијама и т. д., уведе порез у Црној Гори, кога до њега готово никако није било. А кад се на ово ријечка нахија побуни, скупи неколике стотине Катуњана и удари на њу, стреља неколико коловођа и натера народ на покорност. У извођењу својих реформама био је у опште врло строг. Али је од народа, који није познавао никаке политичке власти над собом, и који је

много патио од своје необузданости, створио послушан народ и створио му власт, коју ће сви слушати и које ће се сви бојати. Тиме је смањио зла, која су народ растрзала са необузданости и племенске заваде. У послу око увођења реда у земљи помагао му је неки Ивановић, Србин из Подгорице, који из Русије дође у Црну Гору. На послетку може се рећи, да је Његуш оставио своме наследнику кнезу Данилу Црну Гору бољу, него што је њему предао Петар I. Ипак има писаца, који замерају његовој управи[1]; али ја држим да немају право. Од патријархалне децентрализације први је ступањ напред — деспотија. Али би и за боље прилике поднео онакав деспот, као што је био Његуш, који је онако љубио српство и свој народ, који онако поносито узвикује:

Али нејма силе на свијету,
Кад је слога међу Црногорце,
Да покори ломну Гору Црну;

који је онако дубоко познавао народ црногорски, те га онако красно свуда нацртао, који га онако благо и племенито зна прекорити:

Ви не дате седлат' ни уздати,
Правда ви је што је вама драго.
Ко је икад на свијет дочека'
А од ђеце једне распуштене
Штогод друго до вјечите муке —
Тешко томе ко о вама брижи!

За то се чудим арх. Дучићу, што вели: „Владичина свијетла књижевна дјела сасвијем су супротна његовој

[1] Арх. Дучић „Црна Гора“.

апсолутној владавини, која носи на себи жиг најжешћега деспотизма“, — што куди у владике оно што хвали у кнеза Данила, за кога сам каже да је затрьо „и пошљедњи траг племенске патријархалне самоуправе“. Исти историк прича још, да су за Његушеве владе Турци освојили нека црногорска острва у скадарском језеру, 1843 г., и да је владика продао Аустрији црногорске стране изнад Котора, 1832 г., за 64.000 фор. а 1837 два црногорска манастира у Приморју Маине и Стањевиће, за 36.000 фор. А др. Ј. Суботић вели, да су се за његове владе, 1831, придружили Кучи Црној Гори. —

Свак је рођен да по једном умре,
Част и брука живе до вијека!

И доиста ће живети до века част песнику и владару Његушу пред потомством и народом црногорским!

Али бијући тешки бој са овим светом, у коме

....ратује душа са тијелом,

у коме

Нико срећан, а нико довољан,
Нико миран, а нико спокојан

није, сатрло га је песничко срце његово, и у најлепше доба, у 38 години, умре 19 Октобра 1851. Умрьо је од сухе болести. Гроб му је, по аманету његову, на брегу Ловћену, у капели, коју је још за живота озидао. —

Његуш је био необично висока стаса, „читаву мушку пед виши од највишега Црногорца“; црна велика огњена ока, дугуљаста, особито красна лица са руменим јагодицама; црних подугачких танких бркова, а и браде црне, умерене, која му је само грло покривала. Љуб. Ненадовић, бавећи се у Напољу с њим,

прича: „Куд смо год пролазили, кроз најживље улице, као што је „Толедо", где људи тако иду да се једва могу размимоићи, владика је ишао без сметње — сваки му се уклањао с пута. Многи, пошто прођу поред њега, осврну се и гледе за њим. Виде да није обичан човек". Бољега гађача из пушке и коњаника у Црној Гори није било од њега. У боју је био хладан и храбар. Волео је старе и нове српске јунаке. Али му је узор међу јунацима био Милош Обилић. 1847 г. установио је медаљу Милоша Обилића за храброст. Биће и у овоме Симине заслуге. У својој трагедији „Обилић" вели Сима:

Нејма другог, за ког толик' марим
У свој старој нашој повјесници.

Био је бујне, живе нарави. Умео је осећати милине и радост овога света. Пред смрт је, веле, спалио многе своје песме, нежну лирику песничког срца, која није смела преживети владику. — И пошто се завладичио, чешће би нагонио своје перјанике и друге биране момке, да се у игри надмећу. У мирној забави сакупљао је народне песме, изреке и приче о старим јунацима од својих сенатора и старих људи. Волео је учене људе и науку, а сам је био смеран, не заборављајући никад да је самоук. Речима игумна Теодосија у „Лажном цару Шћепану" говори он као самоук:

Веома сам мало путовао,
Самоук сам, ако штогод знадем.
По буквици учио сам књигу,
По људима учио сам свијет,
По звјездама и богословију —
Што ми друга требује наука
Како овдје у наше крајеве?

Много огња под малијем лонцем
Ал' ће прснут', ал' пролит' млијеко.

Ево хронологијским редом дела владичиних. 1834 год. штампао је на Цетињу: Лијек јарости турске и Пустињика цетињског; 1845 у Београду Лучу микрокозма и Огледало србско, збирку јуначких народних песама црногорских, у којој веле да има и његових творевина; 1847 Горски вијенац у Бечу. После смрти штампаше му се, у Бечу 1851, Кула Ђуришића и Чардак Алексића, две јуначке песме, Лажни цар Шћепан, у Загребу 1851, и Слободијада, у Земуну 1854, где су у десет песама спевани бојеви Црногораца с Турцима од најстаријих времена. Љ. П. Ненадовић у путопису свом „Владика црногорски у Италији“ прича, да је Његуш написао још историју Црне Горе на францеском језику и спев Смрт Смаил-аге Ченгића, који му је неко још у рукопису узео па не вратио, што је дало повода свакојаком нагађању. А повише лирских песама његових штампано је, које за живота му, које после смрти, у Скоротечи, Подунавци, Даници и др.

Лијек јарости турске, Пустињик цетињски, Песме у Огледалу српском — које су његове —, Кула Ђуришића и Чардак Алексића и Слободијада — — то су песничка дела Његушева првога времена, времена учења. — Луча Микрокозма и лирске песме, што изађоше које за живота његова које после смрти — — то су производи другог времена, времена читања. — Лажни цар Шћепан Мали и Горски Вијенац — — производи су трећега времена, времена стварања. Послови првог

времена и постадоше сви до 1840 године, они другог времена махом до 1846, а до 1847 и остали. Лажни цар Шћепан написан је „јошт 1847“, вели владика у предговору; а Горски Вијенац је те године штампан. Од 1847 до 1851 он не пева. Осим неколико лирских песама, међу којима је најлепша Полазак Помпеја (штампана у Даници 1860, а писана око 1850) нема ништа више од њега из тог времена. Кула Ђуришића и Чардак Алексића свакојако ће бити ранија песма владичина, можда доцније поправљена. Вредно је споменути, да је од 1850 владика почео писати Вуковим — данашњим — правописом. Тако је написао те године предговор Лажном цар-Шћепану, који је и сав штампан тако, а и Кула Ђуришића. — Што је владика ћутао од 1847 до 1851 године? Да није због болести, коју је подуже носио? Да не пада у то доба изгубљени Смаил-ага? Или су из тог времена оне песме, што их је пред смрт спалио?...

Најпре је Његуш певао својим природним даром. После је имитовао, пошто се упознао с класичним песницима великих литература. За тим је постао самосталан песник и прави уметник. У прво време свога певања — 1830—1840 — он није могао поћи за правцем ондашње уметничке појезије српске. А управо онда и не беше један правац, већ два; и још трајаше борба око њих; и пред сваким стајаше по једно име — Л. Мушицки и Сима Милутиновић. За Мушицким Његуш није могао никако поћи. Није имао класичног образовања; а чисти дах српски, у коме је одрастао, није му могао никако улити укус за класичну поезију. Сима му је био свакојако ближи. Али ни за Симом није могао ићи чак до његова магловитога израза: у прво време му се то чинило високо, а после је видео шта је. Но

у прво време држао је он за ту страну Симину да је сила и имитовао јој је по каткад бојажљиво и опрезно. То се види све до Луче микрокозма. А ево и мало доказа. У песми Спровод праху С. Милутиновића — 1848 — вели.

Ђе се силни полет мјери, међу прве ти си, Симо!
Трудно те је и зазрети, камо ли те проћи мимо. —

Поменуо сам напред, да Симино певање није чисто певање у духу народном. Он је окусио са класичне трпезе; и није могао да своју поезију бар не окади класичним кадом. „Кључе Еак, а решавај Минос!“ Његово је певање прелазни правац — од Мушицкога к данашњем певању. И као Мушицки, и он је имао последника. Његуш се тек у трећем времену свога певања еманциповао са свим од Симе. За то су он и Бранко савременици и ортаци у слави — као творци данашњега песничког правца. — Према свему, што рекох, песнички послови Његушеви првога времена нису ишли ни за једним савременим књижевним правцем, али нису могли ни стати за углед савременим уметничким песницима; они су сви писани по угледу на народну поезију, имитујући јој често до једноликости — као што је Кула Ђуришића и Чардак Алексића и песме у Огледалу — и дејствовали су на савремени правац заједно с народном поезијом.

Није чудо, што је Његуш у овом времену остао непознат. Његове песме у ондашњим часописима примане су без пролога и епилога — и ако кашто на прво место из почасти према владици — док се тамјан палио далеко мањим силама. Обичај је био — који је и после дуго трајао — да уредници често изрезиле после друге, треће песме млађаног ког песника, што се тако ретко

јавља поред свога красног дара. Познато је, колико се за то замерало Милошу Светићу[1], који, како вели Ђ. Даничић, „да је умео певати, не би умео ћутати.“ — Али у другом Његушеву времену наше велике силе песничке почињу примати Његуша у свој ред. Најважније дело Његушево, по коме се то учини, беше Луча микрокозма. Ипак се крадом, и испрва само усмено говорило, да је то имитација Милтонову Изгубљеном рају. Имали су право; само што је та имитација била боља од свију сувремених оријиналних производа. Доиста је Његуш у овом времену, као што напред рекох, имитовао. Песничка спрема његова још не беше довршена. Тада је ушао био у врт великих светских песника и читајући их пожелео је — као што лепо опази једном г. Ј. Бошковић, кад с њим о том разговарах — да и наша литература онако што има. Али код правих песника ово доба дуго не траје; они врло мало имитују и врло мало преводе, чему је, држим, са свим природан узрок. Па опет Луча микрокозма стоји међу најсветлијим песничким делима наше књижевности. Идеја, и ако је била туђа, нашла је прекрасно земљиште у пламеној а побожној души Његушевој.

Колико сам и колико путах
Свод плаветни неба свештенога
Брилијантиим засијат сјеменом
Заклињао душом запаљеном,
Да ми свету открије тајину:
Али га је творац украсио,
Велику му књигу отворио,
Да твор слави творца и блаженство, —
Ал' да човјек на ње листу чита

[1] Види Ђ. Даничића Милош Светић, поета српски.

Ништавило прекомјерно своје. —
С внимањем сам земаљске мудраце
Вопрошава' о судби човјека,
О званију његовом пред Богом;
Но њихове различне доказе
Непостојност колеба ужасна:
Све њих мисли на једно сабране
Друго ништа не представљају ми
До кроз мраке жедно тумарање,
До нијемог једног нарјечија,
До погледа с мраком угашена.
. . . .
С точке сваке погледај човјека,
Како хоћеш, суди о човјеку —
Тајна чојку човјек је највиша!
Твар је творца човјек изабрана! —
Ако исток сунце св'јетло рађа,
Ако бићеври у луче сјајне,
Ако земља привиђење није,
Душа људска јесте бесамртна.
Ми смо искра у смртну прашину,
Ми смо луча тамом обузета. —

У овом времену Његуш је и преводио. Ја бар држим, да је из овога времена лепа песма Химна ноћи — штампана у Даници 1861. — Песма је ова превод Ламартинове Hymne de la nuit из Harmonies poétiques et religieuses[1]. А можда је ову песму преводио и доцније ради своје забаве. Тек онај, који је њу у

[1] Још пре 3 године говорио ми је г. Ст. Новаковић, да је у Ламартина читао песму са свим налик на Његушеву Химну ноћи и држи да је превод. Пишући овај чланак потражио сам Ламартина и уверио се, да је тако. Ламартин је ову песму писао 1824.

хартијама пок. владике нашао и Даници послао, као и уредник Данице, нису знали, па ни казали, да је превод. Овде износим нека места из те песме сопређена с оригиналом, да се види како је Његуш преводио.

Le jour s'éteint sur tes collines,
O terre où languissent mes pas!
Quand pourrez-vous, mes yeux, quand pourrez-vous, hélas!
Saluer les splendeurs divines
Du jour qui ne s'éteindra pas?

О свијете, по коме ја милим,
Дан се гаси на твоје врхове!
Када ћете, збиља! очи моје,
Неугасног дана поздравити
Божествено сијаније дивно?

— — — — — — — — —

Que tes temples, Seigneur, sont étroits pour mon âme!
Tombez, murs impuissants, tombez!
Laissez moi voir ce ciel que vous me derobez!

Храми твоји ограничени су,
О Господи, ради моје душе!
Падни, слаба, падните преграде,
Пуштите ме да виђу небеса,
Која сте ми собом заступили!

— — — — — — — — —

Et moi, pour te louer, Dieux des soleils, qui suis-je?
Atome dans l'immensité,
Minute dans l' éternité,
Ombre qui passe et qui n' a plus été
Peut-tu m'entendre sans prodige?
Ah! le prodige est ta bonté!

О Господи сунцах небројнијех!
Ја те хвалим, а већ виђу што сам;

До атома ништа у простору,
А минута само у вјечности,
Пролазећа, друго ништа. сјенка,
Које прије нијe било није —
Можеш ли ме, да с' не чудиш, чути?
Доброта је твоја свето чудо!

* * *

Довде је лако било говорити о Његушу; али је тешко сад. Књиге би се могле написати о лажном цар-Шћепану и Горском вијенцу. А места је дато мало овој расправи; а још мање осећа снаге у себи овај писац, да Његушу суд изрече. Па Горски Вијенац! Он је само за дивљење, као и јунаци што су опевани у њему. Зазор је у њега гледати, а приступити — само са страхом. Опрости ми, највећи српски песниче!..

Његуш и Бранко!.. Колико сам о њима мислио; и колико ми се год пута учинило, да је један већи, толико ми се исто пута чинило, да други претеже. Не може се ту првенство уделити. И нико то и не пита. Сваки осећа и зна, да су то два највећа песника српска, са којима Србин свима великим светским песницима сме слободно погледати у очи. У културној историји Србин има своју народну поезију, Његуша и Бранка. Као да је суђено српском народу, да само у поезији проживи. Ја сам напоменуо једном[1], да су и Његуш и Бранко као неком акламацијом нежних срдаца проглашени за прве српске песнике. Глас народа — глас сина божија. И у томе је поезија срећнија од науке. Ипак има нешто, чиме је Његуш јачи од Бранка. Он је познатији, јер је за сва-

[1] Отаџбина, „Поезија Ђ. Јакшића".

кога. Он је за стара и за млада; стара разгаљује, а млада крепи. У Србији, на прилику, нема писмена човека, који је што год читао, да не зна за Његуша и да не зна по нешто од њега на памет. Бранко је песник младости, песник весеља њена или туге.

Народ српски има само једног великог епског песника — то је сам народ српски. Најбољи, али, можда баш за то, најнесрећнији народ на свету опевао је сам себе. И као да је тиме стекао патенат на епску поезију и право противу имитовања. Престало је певање народно, али међу уметничким српским песницима великога епскога песника још нема. У опште уметничка поезија и јесте обично лирска или драмска. Хоћу да речем да је Његуш — лирски песник. Да је овде места и времена разговору, рекао бих и ово: да су свих пет правих песника наше нове књижевности, Милутиновић, Његуш, Бранко, Јакшић и Јовановић главном цртом — лиричари. Што сам казао сад за све, то сам за Јакшића већ доказао. Покушаћу, да то и за Његуша докажем. О осталима нека мисли за сад како ко хоће.

Нећу да говорим о првинама Његушевим. О њима сам већ казао, да су постале под упливом народне поезије и околине у којој је Његуш растао. У народу црногорском мислим да песма и не значи друго него јуначка епска песма. Лирских — или, како их Вук зове, женских — народних песама мало има тамо. Оне се више певају у равнијим и богатијим крајевима. — А шта је Луча микрокозма? Побожна, узвишена лирика. А тако и Лажни цар Шћепан и Горски Вијенац, песма над песмама. Нико неће рећи, ко зна шта је драма, да је Горски Вијенац драма. Неки веле: драматисан еп. Али то, богме, није баш тако јасно. Зар није Његушу лакше било од оне грађе, што је

у Лажном цар-Шћепану и Горском Вијенцу начинити еп, онако као што је у првинама епски писао, него еп драматисати? И узмите драми драмски заплет и архитектурv — а то је оно чега Његуш нема — шта остаје? Лирика. Горски Вијенац је скуп лирских осећаја народа српског у Црној Гори у једну киту цвећа, у којој је разноликост особа разноликост боја, а догађај, опеван у делу, врвца, којом је кита везана. Његуш је лирик по најбољем свом делу.

Сима је опевао устанак српски. Али је у његовој Сербијанци баш оно поетско што није епско — бурна места, на којима осећања излива; а што му је епско оно готово није ни мало поетско, него стихована историја. Ипак су многи, па и сам Сима, спорећивали Сербијанку с Илијадом. Али ако је устанак српски за такво спорећивање, није Сербијанка. Бранко је чекао да види Косово, па да спева српску Илијаду; али је писао лирске песме. Његушев Горски Вијенац је лирска Илијада српска. У њему није опевана судбина, али је опевано срце српско и душа. Сви осећаји једнога изабранога народа, жеље, мисли о свету и друштву и њиховим појавама, ћуди, крепости и слабости — ту су. Почевши од јунаштва, највећега идола слободнога народа, па до ситних свакидашњих идеја — све је добило реч. — Шта је јунаштво?

Јунаштво је цар зла свакојега,
А и пиће најслађе душевно,
Којијем се пјане покољења
. . . .

А

Страх животу каља образ често — —

А ко је јунак?

Шест пута сам с њим на муку био,
Ђе прах гори пред очи јуначке
И ђе мртве главе полијећу;
Још таквијех очи гвозденијех
Ја не виђех у једнога момка —

Јунак је онај, који као Вук Мићуновић говори потурици:

Ђе издајник бољи од витеза?
Какву сабљу кажеш и Косово?
Да л' на њему заједно не бјесмо,
Па ја рвах и тада и сада;
Ти издао пријед и послијед,
Обрљао образ пред свијетом, —

који као Вук Мандушић вели:

Више жалим пуста џевердара,
Но да ми је руку окинула!

А у јуначкој земљи, која се вечно с душманима бори, срамота је остарити. —

Куд ће више бруке од старости?
Ноге клону а очи издају,
Узбљути се мозак у тиквини,
Пођетињи чело намрштено — —

а од народа у такој земљи веома је много и кад у големој својој невољи призна коме да је јачи. Кад посланик црногорски прото Аврамовић долази Турцима, да им каже:

Сваколика војска црногорска
Припознаје Муставу султана
Најјачијем царем у свијету.
Црногорска уста још никада
Од Косова ово не рекоше — —
Како ово на глас изустимо,

Да вратите војску свуколику.
Ако л' војску одмах не вратисте,
Ни смо били ни што говорили —

па се Турцима то чини мало:

Чудна посла што сте оправили!

говори прота:

Па што мислиш, босански везире!
Зар се теби овде мало чини?
Знади поклон овај од кога је;
Од онога, те се клањат' не зна.
Прађед ти га није чуо нигда,
Ни ће ти га чути праунуче,
Најсрећниј' си од свијех Турав̑ах,
Ако знадеш ово разумјети.

Па како је мио сваком кршни, али слободни завичај, у ком

Ако није мјеста за живљење,
А оно је мјеста за причање — —
Па још какво, те какво причање!

Само плашљивац у њих плаче; и тај није од њих, но мора доћи са стране као Лажни цар Шћепан. А издајицу куну:

Бог велики и његова сила
У њиву му сјеме скаменио,
У жене му ђецу скаменио,
Од њега се излегли губавци,
Да их народ по прсту кажује — —
Главе мушке не копа' од пушке —
Часне посте за пса испостио —
Крвљу крсно име ославио!! —

Крсно име, Божић и још по који благ дан у години — то су дани, кад се јаче весели трезвени српски

народ у Црној Гори. Али ће и у те дане сваки потурити забаву и весеље, ако устреба и потрчати браћи у помоћ:

Ми играсмо у колу с гостима —
Докле пушка из више Пиштета
Пуче једна и човјек покличе:
Ко је витез! Ко је добри јунак!
Поведе се робље црногорско — —
Докле двије једна иза друге,
Цик! Цик! опет издушит' не даше
И кликује човјек као пријед.
Оно није без некакве муке,
Уграбисмо пушке, потрчасмо...

И такав народ, пун свију врлина, осећа да је кадар сам себи саковати бољу срећу, зна своја јуначка дела и спомиње их и осећа, да није крив својим патњама, које је подносио. А ко је крив? Ваљада

Бог се драги на Србе ражљути

А

Великаши, проклете им душе: —
Српске силе грдно сатријеше —
Распр› сјеме посијаше грко —

Изгубивши своју госпоштину и сачувавши само спомен о некадашњој слави и сјају државном, прибио се један део српскога народа у непролазне кршеве

Што утече испод сабље турске,
Што на вјеру праву не похули,
Што се не хће у ланце везати,
То се збјежа у ове планине,
Да гинемо и крв проливамо,
Да јуначки аманет чувамо,
Дивно име и свету слободу.

и ту остављен сам себи нема другога знака за јединство

и заједницу осим вере. За то не може да трпи истурчену браћу —

Смијешна је ова наша љубав,
Грдно нам се очи сусретају —
Очи зборе, што им веле срца.

Вера је простом народу у формама. Ипак трезвени народ српски штује те форме само као средство за неку вишу цел. Као да кроз њих жуди неком заједничком моралу. А о њима самим ево како мисли:

Но ломите мунар и џамију,
Па бадњаке српске налагајте
И шарајте ускрсова јаја;
Часне двоје поста да постите,
За остало како вам је драго.

Прошлост је очувало српском народу причање, песма и гусле

И наше су утирали сузе
Вјешти звуци дивнијех гусала!
Ђе се гусле у кућу не чују,
Ту је мртва и кућа и људи.

У муци и невољи јунаци певају; а кад победе, ћуте као да ништа није ни било.

Обичај је свагда црногорски
Нит' се хвалит' ни клонути духом,
У мукама највећим пјевати,
Смртне ране преносит' без сузе.

Па се и жене угледају на своје мужеве.

Сам се Радун у кулу нагнао
И с њим жена његова Љубица,
Жена млада, ама соко сиви,
Пуни пушке своме господару — —

А он гађа пушком, не престаје,
Попијева танко, гласовито — —
А кликује и живе и мртве,
Види страшну уру пред очима.

Радозналост је једна од главних црта безазлена народа. И по ономе о чем пита, види се шта га интересује и какав је сам. Кад војвода Драшко доходи из Млетака, шта га питају Црногорци? — „Какав народ бјеше на те стране“; „бјеху ли згодни и богати“; „бјеху ли им какве куће“; „бјеху ли јунаци“; какви им „судови бјеху“; „мишљаху ли у свијет за кога“, па да ли што и за њих распитиваху; „бјеше ли игре у Млеткама“ и какве; да ли се и код њих поје уз гусле; какав им је владар; како дочекују и госте странца. И чисто им је мило, као деци, кад чују да је у других све горе. За то и вели Лазо Богдановић у Лажном цар-Шћепану: шта је вајде, ако би и знали „штогод о свијету“.

Знавање је коме треба добро,
Зло велико оном ком не треба.

У свим чистим српским крајевима нема веће милости од братске и сестринске. То је најидеалније пријатељство, којим се народ поноси. За то „сви главари плачу“ кад сестра Батрићева кука за братом.

— Мој свијете изгубљени,
сунце брате!
Моје ране без пребола,
рано љута!
Моје очи извађене,
очни виде!
— — Што не чува младу главу?
људска вило!
Што крвника њом наслади?
братска дико!

— — Да ми се је помамити,
сестри црној!
Да те како заборавим,
Кукавица!
Е презгодна глава бјеше,
млади брате!
— — Просте твоје љуте ране,
мој Батрићу!
Ал' не прости грдни јади,
вуку роде!
Е се земља сва истурчи,
Бог је клео!
Главари се скаменили,
кам им у дом!

Слабија је, или бар скривенија она љубав, што је обично певају песници. Јуначки је стид исказати је, већ ако нехотице, или у сну, као Вук Мандушић. И то како

Поче косу низ прса чешљати,
А танкијем гласом нарицати —
Тужи млада ђевера Андрију,
Тужи млада, за срце уједа,
Очи горе живје од пламена,
Чело јој је љепше од мјесеца;
И ја плачем, ка' мало дијете.
Благо Андри, ђе је погинуо,
Дивне ли га очи оплакаше,
Дивна ли га уста ожалише!

Ипак мишљење нашег народа о жени није благо

Ђуд је женска смијешна работа,
Не зна жена ко је какве вјере;

Стотину ће промијенит' вјера,
Да учини, што јој срце жуди.

Што бољи и безазленији народ, то више предрасуда. Кукавице су „шћери Лазареве" и не ваља их бити. И севање муња и тресак громова значи нешто

Гавранови гачу и бију се,
Цијене ће брзо меса бити.

Преко пушке не ваља се прећи. Да мора не мори, ваља метнути пред легање пас сврх хаљина, па мора не ће доћи, или носити рена уза себе, ил' „трнову драчу у оптоку." Боје се вештица. Снове туве и тумаче. У плеће гледају и проричу; и јунаци, као што је Вук Мићуновић, отимљу се о плеће, да у њега гледају

Не даш нигда плећа оглодати,
По их грабиш из уста људима;
Мени си их стотину узео,
Да ђавола прије у њих видиш —

Особина је планинскога света говорити у метафорама. Пословицама и прескочкама један другому доскаче. Везир од Подгорице пише главарима црногорским:

— — Цар од цара мене је спремио —
Да уредбу видим како стоји,
Да се вуци не преједу меса —
Да подстрижем што је предугачко,
Да одлијем ђе је препунано —
Лажу људи, што за лафа кажу,
Да се миша и најмање боји — —
Јаки зуби и тврд орах сломе —
Узду глодат' — да се ломе зуби!

До атома ништа у простору,
А минута само у вјечности,
Пролазећа, друго ништа. сјенка,
Које прије нићe било није —
Можеш ли ме, да с' не чудиш, чути?
Доброта је твоја свето чудо!

* * *

Довде је лако било говорити о Његушу; али је тешко сад. Књиге би се могле написати о лажном цар-Шћепану и Горском вијенцу. А места је дато мало овој расправи; а још мање осећа снаге у себи овај писац, да Његушу суд изрече. Па Горски Вијенац! Он је само за дивљење, као и јунаци што су опевани у њему. Зазор је у њега гледати, а приступити — само са страхом. Опрости ми, највећи српски песниче!..

Његуш и Бранко!.. Колико сам о њима мислио; и колико ми се год пута учинило, да је један већи, толико ми се исто пута чинило, да други претеже. Не може се ту првенство уделити. И нико то и не пита. Сваки осећа и зна, да су то два највећа песника српска, са којима Србин свима великим светским песницима сме слободно погледати у очи. У културној историји Србин има своју народну поезију, Његуша и Бранка. Као да је суђено српском народу, да само у поезији проживи. Ја сам напоменуо једном[1], да су и Његуш и Бранко као неком акламацијом нежних срдаца проглашени за прве српске песнике. Глас народа — глас сина божија. И у томе је поезија срећнија од науке. Ипак има нешто, чиме је Његуш јачи од Бранка. Он је познатији, јер је за сва-

[1] Отаџбина, „Поезија Ђ. Јакшића“.

кога. Он је за стара и за млада; стара разгаљује, а млада крепи. У Србији, на прилику, нема писмена човека, који је што год читао, да не зна за Његуша и да не зна по нешто од њега на памет. Бранко је песник младости, песник весеља њена или туге.

Народ српски има само једног великог епског песника — то је сам народ српски. Најбољи, али, можда баш за то, најнесрећнији народ на свету опевао је сам себе. И као да је тиме стекао патенат на епску поезију и право противу имитовања. Престало је певање народно, али међу уметничким српским песницима великога епскога песника још нема. У опште уметничка поезија и јесте обично лирска или драмска. Хоћу да речем да је Његуш — лирски песник. Да је овде места и времена разговору, рекао бих и ово: да су свих пет правих песника наше нове књижевности, Милутиновић, Његуш, Бранко, Јакшић и Јовановић главном цртом — лиричари. Што сам казао сад за све, то сам за Јакшића већ доказао. Покушаћу, да то и за Његуша докажем. О осталима нека мисли за сад како ко хоће.

Нећу да говорим о првинама Његушевим. О њима сам већ казао, да су постале под упливом народне поезије и околине у којој је Његуш растао. У народу црногорском мислим да песма и не значи друго него јуначка епска песма. Лирских — или, како их Вук зове, женских — народних песама мало има тамо. Оне се више певају у равнијим и богатијим крајевима. — А шта је Луча микрокозма? Побожна, узвишена лирика. А тако и Лажни цар Шћепан и Горски Вијенац, песма над песмама. Нико neће рећи, ко зна шта је драма, да је Горски Вијенац драма. Неки веле: драматисан еп. Али то, богме, није баш тако јасно. Зар није Његушу лакше било од оне грађе, што је

у Лажном цар-Шћепану и Горском Вијенцу начинити еп, онако као што је у првинама епски писао, него еп драматисати? И узмите драми драмски заплет и архитектуру — а то је оно чега Његуш нема — шта остаје? Лирика. Горски Вијенац је скуп лирских осећаја народа српског у Црној Гори у једну киту цвећа, у којој је разноликост особа разноликост боја, а догађај, опеван у делу, врвца, којом је кита везана. Његуш је лирик по најбољем свом делу.

Сима је опевао устанак српски. Али је у његовој Сербијанци баш оно поетско што није епско — бурна места, на којима осећања излива; а што му је епско оно готово није ни мало поетско, него стихована историја. Ипак су многи, па и сам Сима, спорећивали Сербијанку с Илијадом. Али ако је устанак српски за такво спорећивање, није Сербијанка. Бранко је чекао да види Косово, па да спева српску Илијаду; али је писао лирске песме. Његушев Горски Вијенац је лирска Илијада српска. У њему није опевана судбина, али је опевано срце српско и душа. Сви осећаји једнога избранога народа, жеље, мисли о свету и друштву и њиховим појавама, ћуди, крепости и слабости — ту су. Почевши од јунаштва, највећега идола слободнога народа, па до ситних свакидашњих идеја — све је добило реч. — Шта је јунаштво?

> Јунаштво је цар зла свакојега,
> А и пиће најслађе душевно,
> Којијем се пјане покољења
> . . . .

А

> Страх животу каља образ често — —

А ко је јунак?

Шест пута сам с њим на муку био,
Ђе прах гори пред очи јуначке
И ђе мртве главе полијећу;
Још таквијех очи гвозденијех
Ја не виђех у једнога момка —

Јунак је онај, који као Вук Мићуновић говори потурици:

Ђе издајник бољи од витеза?
Какву сабљу кажеш и Косово?
Да л' на њему заједно не бјесмо,
Па ја рвах и тада и сада;
Ти издао пријед и послијед,
Обрљао образ пред свијетом, —

који као Вук Мандушић вели:

Више жалим пуста цевердара,
Но да ми је руку окинула!

А у јуначкој земљи, која се вечно с душманима бори, срамота је остарити. —

Куд ће више бруке од старости?
Ноге клону а очи издају,
Узбљути се мозак у тиквици.
Нођетињи чело намрштено — —

а од народа у такој земљи веома је много и кад у големој својој невољи призна коме да је јачи. Кад посланик црногорски прото Аврамовић долази Турцима, да им каже:

Сваколика војска црногорска
Припознаје Мустафу султана
Најјачијем царем у свијету.
Црногорска уста још никада
Од Косова ово не рекоше — —
Како ово на глас изустимо,

Да вратите војску свуколику.
Ако л' војску одмах не вратисте,
Ни смо били ни што говорили —

па се Турцима то чини мало:

Чудна посла што сте оправили!

ѓовори прота:

Па што мислиш, босански везире!
Зар се теби овде мало чини?
Знади поклон овај од кога је;
Од онога, те се клањат' не зна.
Прађед ти га није чуо нигда,
Ни ће ти га чути праунуче,
Најсрећниј' си од свијех Турахах,
Ако знадеш ово разумјети.

Па како је мио сваком кршни, али слободни завичај, у ком

Ако није мјеста за живљење,
А оно је мјеста за причање — —
Па још какво, те какво причање!

Само плашљивац у њих плаче; и тај није од њих, но мора доћи са стране као Лажни цар Шћепан. А издајицу куну:

Бог велики и његова сила
У њиву му сјеме скаменио,
У жене му ђецу скаменио,
Од њега се излегли губавци,
Да их народ по прсту кажује — —
Главе мушке не копа' од пушке —
Часне посте за пса испостио —
Крвљу крсно име ославио!! —

Крсно име, Божић и још по који благ дан у години — то су дани, кад се јаче весели трезвени српски

народ у Црној Гори. Али ће и у те дане сваки потурити забаву и весеље, ако устреба и потрчати браћи у помоћ:

Ми играсмо у колу с гостима —
Докле пушка из више Ништета
Пуче једна и човјек покличе:
Ко је витез! Ко је добри јунак!
Поведе се робље црногорско — —
Докле двије једна иза друге,
Цик! Цик! опет издушит' не даше
И кликује човјек као пријед.
Оно није без некакве муке,
Уграбисмо пушке, потрчасмо...

И такав народ, пун свију врлина, осећа да је кадар сам себи саковати бољу срећу, зна своја јуначка дела и спомиње их и осећа, да није крив својим патњама, које је подносио. А ко је крив? Ваљада

Бог се драги на Србе ражљути

А

Великаши, проклете им душе: —
Српске силе грдно сатријеше —
Распр сјеме посијаше грко —

Изгубивши своју госпоштину и сачувавши само спомен о некадашњој слави и сјају државном, прибио се један део српскога народа у непролазне кршеве

Што утече испод сабље турске,
Што на вјеру праву не похули,
Што се не хће у ланце везати,
То се збјежа у ове планине,
Да гинемо и крв проливамо,
Да јуначки аманет чувамо,
Дивно име и свету слободу.

и ту остављен сам себи нема другога знака за јединство

и заједницу осим вере. За то не може да трпи истурчену браћу —

Смијешна је ова наша љубав,
Грдно нам се очи сусретају —
Очи зборе, што им веле срца.

Вера је простом народу у формама. Ипак трезвени народ српски штује те форме само као средство за неку вишу цел. Као да кроз њих жуди неком заједничком моралу. А о њима самим ево како мисли:

Но ломите мунар и џамију,
Па бадњаке српске налагајте
И шарајте ускрсова јаја;
Часне двоје поста да постите,
За остало како вам је драго.

Прошлост је очувало српском народу причање, песма и гусле

И наше су утирали сузе
Вјешти звуци дивнијех гусала!
Ђе се гусле у кућу не чују,
Ту је мртва и кућа и људи.

У муци и невољи јунаци певају; а кад победе, ћуте као да ништа није ни било.

Обичај је свагда црногорски
Нит' се хвалит' ни клонути духом,
У мукама највећим пјевати,
Смртне ране преносит' без сузе.

Па се и жене угледају на своје мужеве.

Сам се Радун у кулу нагнао
И с њим жена његова Љубица,
Жена млада, ама соко сиви,
Пуни пушке своме господару — —

А он гађа пушком, не престаје,
Попијева танко, гласовито — —
А кликује и живе и мртве,
Види страшну уру пред очима.

Радозналост је једна од главних црта безазлена народа. И по ономе о чем пита, види се шта га интересује и какав је сам. Кад војвода Драшко доходи из Млетака, шта га питају Црногорци? — „Какав народ бјеше на те стране“; „бјеху ли згодни и богати“; „бјеху ли им какве куће“; „бјеху ли јунаци“; какви им „судови бјеху“; „мишљаху ли у свијет за кога“, па да ли што и за њих распитиваху; „бјеше ли игре у Млеткама“ и какве; да ли се и код њих поје уз гусле; какав им је владар; како дочекују и госте странца. И чисто им је мило, као деци, кад чују да је у других све горе. За то и вели Лазо Богдановић у Лажном цар-Шћепану: шта је вајде, ако би и знали „што год о свијету“.

Знавање је коме треба добро,
Зло велико оном ком не треба.

У свим чистим српским крајевима нема веће милости од братске и сестринске. То је најидеалније пријатељство, којим се народ поноси. За то „сви главари плачу“ кад сестра Батрићева кука за братом.

— Мој свијете изгубљени,
сунце брате!
Моје ране без пребола,
рано љута!
Моје очи извађене,
очни виде!
— — Што не чува младу главу?
људска вило!
Што крвника њом наслади?
братска дико!

— — Да ми се је помамити,
сестри црној!
Да те како заборавим,
Кукавица!
Е презгодна глава бјеше,
млади брате!
— — Просте твоје љуте ране,
мој Батрићу!
Ал' не прости грдни јади,
куку роде!
Е се земља сва истурчи,
Бог је клео!
Главари се скаменили,
кам им у дом!

Слабија је, или бар скривенија она љубав, што је обично певају песници. Јуначки је стид исказати је, већ ако нехотице, или у сну, као Вук Мандушић. И то како

Поче косу низ прса чешљати,
А танкијем гласом нарицати —
Тужи млада ђевера Андрију,
Тужи млада, за срце уједа,
Очи горе живје од пламена,
Чело јој је љепше од мјесеца;
И ја плачем, ка' мало дијете.
Благо Андри, ђе је погинуо,
Дивне ли га очи оплакаше,
Дивна ли га уста ожалише!

Ипак мишљење нашег народа о жени није благо

Ћуд је женска смијешна работа,
Не зна жена ко је какве вјере;

Стотину ће промијенит' вјера,
Да учини, што јој срце жуди.

Што бољи и безазленији народ, то више предрасуда. Кукавице су „шћери Лазареве“ и не ваља их бити. И севање муња и тресак громова значи нешто

Гавранови гачу и бију се,
Цијене ће брзо меса бити.

Преко пушке не ваља се прећи. Да мора не мори, ваља метнути пред легање пас сврх хаљина, па мора не ће доћи, или носити рена уза себе, ил' „трнову драчу у оптоку.“ Боје се вештица. Снове туве и тумаче. У плеће гледају и проричу; и јунаци, као што је Вук Мићуновић, отимљу се о плеће, да у њега гледају

Не даш нигда плећа оглодати,
По их грабиш из уста људима;
Мени си их стотину узео,
Да ђавола прије у њих видиш —

Особина је планинскога света говорити у метафорама. Пословицама и прескочкама један другому доскаче. Везир од Подгорице пише главарима црногорским:

— — Цар од цара мене је спремио —
Да уредбу видим како стоји,
Да се вуци не преједу меса —
Да подстрижем што је предугачко,
Да одлијем ђе је превунало —
Лажу људи, што за лава кажу,
Да се миша и најмање боји — —
Јаки зуби и тврд орах сломе —
Узду глодат' — да се ломе зуби!

Небо нема без грома цијену —
Тешко земљи куда прође војска.

А владика Данило у име свих главара отписује:

— — Тврд је орах воћка чудновата,
Не сломи га, ал' зубе поломи.
Није вино пошто прије бјеше. — —
Веља крушка у грло западне,
Крв је људска рана наопака —
Тијесна су врата уљанику:
За међеда скована сјекира. — —
Спуштавах се ја на ваше уже,
У мало се уже не претрже.

И само лукавство планинских крајева пријатно је, јер поред безазлености има и мудрости, па и јогунства у неком веровању. Сви мудри људи Црне Горе, па и сам игуман Теодосије, за кога веле:

Броје људи, у сву Црну Гору
Да имаде по оке памети,
А у тебе толико самога.

— и сам он вели, да је Шћепан лажа и варалица. Аја! Народ црногорски вели, да је он цар и хоће да им је цар. „Што ћу језик бадава тупити?“ вели игуман Теодосије; „камо Шћепан, да се пољубимо; па га ето, и честит ви био!“ А кад посланик царице руске, кнез Долгоруков, уапси лажнога цара „у једну клијет“ више своје собе — онда се лукави главари стану световати, како ће Шћепана опет народу повратити, а и да му оперу образ пред народом

Ко је, да је, ја га не познајем — —
Ал' га народ за Цара држаше,

Чествоваше и бојаше га се — —
Њим држасмо слогу у народу.

Интересантан је још и разлог војводе Ника:

Ми имасмо, што нико нејмаше:
Без терета никаквога, цара,
Не искаше паре ни динара. —

И ево какој се лукавој досетци досећају главари црногорски. Питају кнеза Долгорукова, рашта је Шћепан у тамници. Мало му је то, на вешалима би требало да је, одговара кнез. Ама рашта, питају они као чудећи се. Украо је, вели, царско име.

Још никада то чуо нијесам,
Да се име може ђе украсти;
Па каква је то ђавоља крађа,
Име украст', а ствар не украсти?

Али то кàзни руски закон, вели кнез. Све је код вас, кнеже, друкчије, одговара сердар Вукале. У вас су се растегле равнине без краја; „а ово је један гроздић горах“, код вас лети нема ноћи, а код нас се два дана без ноћи не састављају. Може бити у многим стварима код вас право, а код нас неправо. — На вешала треба њега одмах, одговара кнез кратко.

Код нас кривца пушкама гађају,
Пушком на трк како тицу на лет.

Пошто још једном узалуд замоле кнеза, да Шћепана пусти, повичу главари народу:

Чуј народе, куд смо замлитали!
Своју срећу под ноге турнсмо,
Да се с нама вас свијет калижи,
Би сад дјеца могла видијети,

Е цар руски (т. ј. Шћепан) данас на Цетињу.
Књаз би њега смио изгубити,
Затворит' га не смје у тавницу
Ниже себе, него више себе,
Докле живи све старијег млађи[1]
Више главе држи и поштује,
Обичај је такви у свијету;
Но вадите Цара из тавнице,
Што је принцип пред једнијем царем? —
Ко миш мали пред добријем мачком.

И народ скочи и ослободи Шћепана.

Бистро се пошалити и вешто подсмехнути милина је и уживање Црногорцу. Кад игуман Теодосије служи кнеза Долгорукова ракијом, а овај се нећка — вели да не пије — нуди га игуман опет: узми — вели — јер ове горе не љубе регуле; у њима су дани предугачки, те се морају поткидати песмицом и чашом ракије. А кад кнез на то попије чашу у кап, вели му Теодосије, примајући од њега чашу:

На здравље ти! вјешто је искапи,
Као да си и прије почиња'.

Ово је игуман рекао за то, што је знао да га кнез руски неће разумети. — За поп-Мића, који не уме да чита своје писмо, вели Вук Мићуновић:

Лијепо ли ова сабља чита,
Дивно ли нас данас разговори!
Амана ти, ђе научи тако?
Јесу ли те у Млетке шиљали?

А кнез Јанко, који је и сам неписмен, гледајући к'о бајаги у писмо, вели:

[1] У оригиналу погрешно стоји: све стариј' млађега.

Дивна писма, јади га убили!
Красно ли је на карту сложено,
Као да су кокошке чепале.

. . . .

Чудна попа, јади га не били!
У свијет га овакога нема.

Поп Мићо је, у осталом, представник ондашње црногорске интелигенције. Али се Црногорци смеју сами својој сиротињи.

* * *

Горски Вијенац је низ бисера, који ти се никад не може досадити гледати. То су свете бројанице песничке, за тренутке кад се душа поезијом осами. Свако је зрно свето, и свако је од чудотворног древета живота народног.

Свет. Вуловић.

и заједницу осим вере. За то не може да трпи истурчену браћу —

Смијешна је ова наша љубав,
Грдно нам се очи сусретају —
Очи зборе, што им веле срца.

Вера је простом народу у формама. Ипак трезвени народ српски штује те форме само као средство за неку вишу цел. Као да кроз њих жуди неком заједничком моралу. А о њима самим ево како мисли:

Но ломите мунар и џамију,
Па бадњаке српске налагајте
И шарајте ускрсова јаја;
Часне двоје поста да постите,
За остало како вам је драго.

Прошлост је очувало српском народу причање, песма и гусле

И наше су утирали сузе
Вјешти звуци дивнијех гусала!
Ђе се гусле у кућу не чују,
Ту је мртва и кућа и људи.

У муци и невољи јунаци певају; а кад победе, ћуте као да ништа није ни било.

Обичај је свагда црногорски
Нит' се хвалит' ни клонути духом,
У мукама највећим пјевати,
Смртне ране преносит' без сузе.

Па се и жене угледају на своје мужеве.

Сам се Радун у кулу нагнао
И с њим жена његова Љубица,
Жена млада, ама соко сиви,
Пуни пушке своме господару — —

А он гађа пушком, не престаје,
Попијева танко, гласовито — —
А кликује и живе и мртве,
Види страшну уру пред очима.

Радозналост је једна од главних црта безазлена народа. И по ономе о чем пита, види се шта га интересује и какав је сам. Кад војвода Драшко доходи из Млетака, шта га питају Црногорци? — „Какав народ бјеше на те стране“; „бјеху ли згодни и богати“; „бјеху ли им какве куће“; „бјеху ли јунаци“; какви им „судови бјеху“; „мишљаху ли у свијет за кога“, па да ли што и за њих распитиваху; „бјеше ли игре у Млеткама“ и какве; да ли се и код њих поје уз гусле; какав им је владар; како дочекују и госте странца. И чисто им је мило, као деци, кад чују да је у других све горе. За то и вели Лазо Богдановић у Лажном цар-Шћепану: шта је вајде, ако би и знали „штогод о свијету“.

Знавање је коме треба добро,
Зло велико оном ком не треба.

У свим чистим српским крајевима нема веће милости од братске и сестринске. То је најидеалније пријатељство, којим се народ поноси. За то „сви главари плачу“ кад сестра Батрићева кука за братом.

— Мој свијете изгубљени,
сунце брате!
Моје ране без пребола,
рано љута!
Моје очи извађене,
очни виде!
— — Што не чува младу главу?
људска вило!
Што крвника њом наслади?
братска дико!

— — Да ми се је помамити,
сестри црној!
Да те како заборавим,
Кукавица!
Е презгодна глава бјеше,
млади брате!
— — Просте твоје љуте ране,
мој Батрићу!
Ал' не прости грдни јади,
куку роде!
Е се земља сва истурчи,
Бог је клео!
Главари се скаменили,
кам им у дом!

Слабија је, или бар скривенија она љубав, што је обично певају песници. Јуначки је стид исказати је, већ ако нехотице, или у сну, као Вук Мандушић. И то како

Поче косу низ прса чешљати,
А танкијем гласом нарицати —
Тужи млада ђевера Андрију,
Тужи млада, за срце уједа,
Очи горе живје од пламена,
Чело јој је љепше од мјесеца;
И ја плачем, ка' мало дијете.
Благо Андри, ђе је погинуо,
Дивне ли га очи оплакаше,
Дивна ли га уста ожалише!

Ипак мишљење нашег народа о жени није благо

Ћуд је женска смијешна работа,
Не зна жена ко је какве вјере;

Стотину ће промијенит' вјера,
Да учини, што јој срце жуди.

Што бољи и безазленији народ, то више предрасуда. Кукавице су „шћери Лазареве“ и не ваља их бити. И севање муња и тресак громова значи нешто

Гавранови гачу и бију се,
Цијене ће брзо меса бити.

Преко пушке не ваља се прећи. Да мора не мори, ваља метнути пред легање пас сврх хаљина, па мора не ће доћи, или носити рена уза себе, ил' „трнову драчу у оптоку.“ Боје се вештица. Снове туве и тумаче. У плеће гледају и проричу; и јунаци, као што је Вук Мићуновић, отимљу се о плеће, да у њега гледају

Не даш нигда плећа оглодати,
По их грабиш из уста људима;
Мени си их стотину узео,
Да ђавола прије у њих видиш —

Особина је планинскога света говорити у метафорама. Пословицама и прескочкама један другому доскаче. Везир од Подгорице пише главарима црногорским:

— — Цар од цара мене је спремио —
Да уредбу видим како стоји,
Да се вуци не преједу меса —
Да подстрижем што је предугачко,
Да одлијем ђе је препунано —
Лажу људи, што за лафа кажу,
Да се миша и најмање боји — —
Јаки зуби и тврд орах сломе —
Узду глодат' — да се ломе зуби!

Небо нема без грома цијену —
Тешко земљи куда прође војска.

А владика Данило у име свих главара отписује:

— — Тврд је орах воћка чудновата,
Не сломи га, ал' зубе поломи.
Није више пошто прије бјеше. — —
Воља крушка у грло западне,
Крв је људска рана наопака —
Тијесна су врата уљанику:
За међеда скована сјекира. — —
Спуштавах се ја на ваше уже,
У мало се уже не претрже.

И само лукавство планинских крајева пријатно је, јер поред безазлености има и мудрости, па и јогунства у неком веровању. Сви мудри људи Црне Горе, па и сам игуман Теодосије, за кога веле:

Број људи, у сву Црну Гору
Да имаде по оке памети,
А у тебе толико самога.

— и сам он вели, да је Шћепан лажа и варалица. Аја! Народ црногорски вели, да је он цар и хоће да им је цар. „Што ћу језик бадава тупити?" вели игуман Теодосије; „камо Шћепан, да се пољубимо; па га ето, и честит ви био!" А кад посланик царице руске, кнез Долгоруков, уапси лажнога цара „у једну клијет" више своје собе — онда се лукави главари стану световати, како ће Шћепана опет народу повратити, а и да му оперу образ пред народом

Ко је, да је, ја га не познајем — —
Ал' га народ за Цара државше,

Чествоваше и бојаше га се — —
Њим држасмо слогу у народу.

Интересантан је још и разлог војводе Ника:

Ми имасмо, што нико нејмаше:
Ђез терета никаквога, цара,
Не искаше паре ни динара. —

И ево какој се лукавој досетци досећају главари црногорски. Питају кнеза Долгорукова, рашта је Шћепан у тамници. Мало му је то, на вешалима би требало да је, одговара кнез. Ама рашта, питају они као чудећи се. Украо је, вели, царско име.

Још никада то чуо нијесам,
Да се име може ђе украсти;
Па каква је то ђавоља крађа,
Име украст', а ствар не украсти?

Али то казни руски закон, вели кнез. Све је код вас, кнеже, друкчије, одговара сердар Вукале. У вас су се растегле равнине без краја; „а ово је један гроздић горах", код вас лети нема ноћи, а код нас се два дана без ноћи не састављају. Може бити у многим стварима код вас право, а код нас неправо. — На вешала треба њега одмах, одговара кнез кратко.

Код нас кривца пушкама гађају,
Пушком на трк како тицу на лет.

Пошто још једном узалуд замоле кнеза, да Шћепана пусти, повичу главари народу:

Чуј народе, куд смо замлитали!
Своју срећу под ноге турисмо,
Да се с нама вас свијет калижи,
Би сад дјеца могла видијети,

Е цар руски (т. ј. Шћепан) данас на Цетињу.
Књаз би њега смио изгубити,
Затворит' га не смје у тавницу
Ниже себе, него више себе,
Докле живи све старијег млађи[1]
Више главе држи и поштује,
Обичај је такви у свијету;
Но вадите Цара из тавнице,
Што је принцип пред једнијем царем? —
Ко миш мали пред добријем мачком.

И народ скочи и ослободи Шћепана.

Бистро се пошалити и вешто подсмехнути милина је и уживање Црногорцу. Кад игуман Теодосије служи кнеза Долгорукова ракијом, а овај се нећка — вели да не пије — нуди га игуман опет: узми — вели — јер ове горе не љубе регуле; у њима су дани предугачки, те се морају поткидати песмицом и чашом ракије. А кад кнез на то попије чашу у кап, вели му Теодосије, примајући од њега чашу:

На здравље ти! вјешто је искапи,
Као да си и прије почиња'.

Ово је игуман рекао за то, што је знао да га кнез руски неће разумети. — За поп-Мића, који не уме да чита своје писмо, вели Вук Мићуновић:

Лијепо ли ова сабља чита,
Дивно ли нас данас разговори!
Амана ти, ђе научи тако?
Јесу ли те у Млетке шиљали?

А кнез Јанко, који је и̏ сам неписмен, гледајући к'о бајаги у писмо, вели:

[1] У оригиналу погрешно стоји: све стариј' млађега.

Дивна писма, јади га убили!
Красно ли је на карту сложено,
Као да су кокошке чепале.

. . . .

Чудна попа, јади га не били!
У свијет га овакога нема.

Поп Мићо је, у осталом, представник ондашње црногорске интелигенције. Али се Црногорци смеју сами својој сиротињи.

* * *

Горски Вијенац је низ бисера, који ти се никад не може досадити гледати. То су свете бројанице песничке, за тренутке кад се душа поезијом осами. Свако је зрно свето, и свако је од чудотворног дрвета живота народног.

Свет. Вуловић.